जेणें । तो संकेतु हा ॥२१॥ ब्रह्माचा अबोला फिटा-वा । अद्वैतरवें तो भेटावा । ऐसा मंत्र देखिला कवणा । वेदें बापें ॥ २२ ॥ मग दाविलेनि जेणें पुकें । ब्रह्म आळविलें कवतिकें । मागां असत ठाके । पुढां उभें ॥ २३ ॥ परि निगमां[3]-चळशिखरीं । उपनिषदार्थनगरी । आहाति जे ब्र-ह्माच्या येकाहारीं । तयांसीच कळे ॥२४॥ हेंही असो प्रजापती । शक्ति जे सृष्टि करिती । ते जया एका आवृत्ती । नामाचिये ॥२५॥ पैं सृष्टीचिया उ-पक्रमा[5]- । पूर्वीं गा वीरोत्तमा । वेडा ऐसा ब्रह्मा । एकला होता ॥२६॥ मज ईश्वरातें नोळखे । ना सृष्टिही करूं न शके । तो थोरु केला एकें । नामें जेणें ॥२७॥ जयाचा अर्थ जीवीं ध्यातां । जें वर्ण-त्रयचि जपतां । विश्वसृजन[6]योग्यता । आली तया ॥२८॥ तेथवां रचिले ब्रह्म[7]जन । तयां वेद दिधले शासन । यज्ञाऐसें वर्तन । [10]जीविके केलें ॥२९॥ पाठीं मेणों किती येर । सृजिले लोक अपार । जाले ब्रह्म-दत्त अग्रहार । तिन्ही भुवनें ॥२४०॥ ऐसें नाममंत्र जेणें । धातयां अळेळाचि करणें । तयाचें स्वरूप आइक म्हणे । श्रीकांतु तो ॥४१॥ तरि सर्व मंत्रांचा राजा । तो प्रणवो[13] आदिवर्णु बुझा[14] । आणि तत्कारु तो दुजा । तिजा सत्कारु ॥४२॥ एवं ॐतत्सदाकार । ब्रह्मनाम हें त्रिप्रकार । हें फुल तुरंबीं सुंदर । उप-निषदाचें ॥४३॥ येणेंसीं गा होऊनि एक । जें कर्म चाले सात्त्विक । तें कैवल्यातें पाइक । घरींचें करी ॥४४॥ परि कापुराचें थेंलीव[15] । आणूनि देईल दैव । केवों जाणणेंचि अडेव[16] । तेथ असे बापा ॥४५॥ तैसें आदरिजेल सत्कर्म । उच्चारिजेल ब्रह्मनाम । परि नेणिजेल जरि वर्म । विनियोगाचें ॥४६॥ तरि महं-तांचिया कोडी । घरा आलियाही [17]वोडी । मानूं ने-णतां अपुर्वडी[18] । सुदैव[19] तुटे ॥४७॥ कां ल्यावया चोखट । टीक सोगार एकवट । घालूनि बांधली मोट । गळां जेवीं ॥४८॥ तैसें तोंडीं ब्रह्मनाम । हातीं तें सात्त्विक कर्म । विनियोगेंवीण काम । विफळ होय ॥४९॥ अगा अन्न आणि भूक । पासीं असे परि देख । जेउं नेणतां बाळक । लंघनाचि कीं ॥३५०॥ कां स्नेह[20]सूत्र वैश्वानरीं[21] । जालियाही सं-सारीं[22] । हातवटी नेणतां वीरा । प्रकाशु नोहे ॥५१॥ तैसें वेळे कृत्य पावे । तेथिंचा मंत्रुही आठवे । परि व्यर्थ तें आघवें । विनियोगेंवीण ॥५२॥ म्हणौनि वर्णत्रयात्मक । जें हें परब्रह्मनाम एक । विनियोगु तूं आइक । याचा आतां ॥५३॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्तंते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् २४

अन्वय—तस्मात् ब्रह्मवादिनां विधानोक्ताः यज्ञदान-तपःक्रियाः ॐ इति उदाहृत्य सततं प्रवर्तंते. ॥ २४ ॥

तरि या नामींचीं अक्षरें तिन्ही । कर्मा आदि-मध्यनिर्[23]दानीं । प्रयोजावीं पैं स्थानीं । इहीं तिन्ही ॥५४॥ हेचि एकी हातवटी । घेउनी इन किरीटी । आले ब्रह्म[24]विद् भेटी । ब्रह्माचिये ॥५५॥ ब्रह्मेंसीं हो-आवया एकी । ते न वचंती[25] यज्ञादिकीं । जें चाव[26]-ळलें बोलकी । शास्त्रांचिया ॥ ५६ ॥ तो आदि तंव ओंकारु । ध्यानें करिती गोचरु[27] । पाठीं आणिती उच्चारु । वाचेही तो ॥ ५७ ॥ तेणें ध्यानें प्रकटें । प्रणवोच्चारें स्पष्टें । लागती मग वाटे । क्रियांचिये ॥५८॥ आंधारीं अभंगु दिवा । आडवीं समर्थु बो-ळावा । तैसा प्रणवो जाणावा । कर्मारंभीं ॥ ५९ ॥ उचितदेवोद्देशें । द्रव्यें धर्म्यें आणि बहुवसें । द्विज-द्वारा इन हुताशें । यजिती पैं ते ॥३६०॥ आ[29]हव-नीयादि वन्हीं । निक्षेपरूपीं हवनीं । यजिती पैं वि-धानीं । फुडे[31] होउनी ॥६१॥ किंबहुना नाना याग । निर्[32]पत्तीचे घेउनी अंग । करिती नावडतेया त्याग । उपा[33]धीचा ॥ ६२ ॥ कां न्यायें जोडला पवित्रीं ।

१ खूण. २ कृपेनें. ३ वेदरूपी पर्वत. ४ अनुष्ठान ५ आरंभाच्या. ६ विश्वाची उत्पत्ति. ७ ब्राह्मण. ८ आज्ञा. ९ आचरण १० निर्वाहाकरितां. ११ ब्रह्मदे-वाला. १२ श्रेष्ठत्व. १३ ॐकार. १४ समज. १५ अलंकार. १६ अडचण. १७ ओढीनें. १८ अपमान. १९ मुद्दल. २० तेल. २१ अग्नि. २२ मिळणी. २३ शेवटीं. २४ ब्रह्मज्ञानी. २५ त्याग करितो. २६ चर्चा केली. २७ सिद्ध. २८ सोबती. २९ आहवनीय, गार्हपत्य व दक्षिण हे तीन अग्नि. ३० अग्नींत यावयाचें तें. ३१ दक्षतेनें. ३२ उत्पन्न करून. ३३ अहंकाराचा.

होय. ३१ ब्रह्माचें अनिर्वाच्यपण फिटावें, व ऐक्यरूप होऊन भेट व्हावी, असा वेदांनीं रूपावंत होऊन मंत्र शोधून काढला. ३२ मग ज्या मंत्रानें ब्रह्मास हांका मारली असतां तें सहज मागें असूनही पुढें उभें राहिलें, ३३ परंतु वेदरूपी पर्वताच्या शिखरावर उपनिषद्रूपी नगरांत जे ब्रह्माच्या पक्तीस असतात, त्यांनाच तें कळतें. ३४ फार काय, परतु सृष्टि उत्पन्न करण्याची ब्रह्मदेवास जी शक्ति आली, ती ज्या एका नामाच्या अनुष्ठानानेंच प्राप्त झाली. ३५ परंतु, हे वीरोत्तमा, सृष्टि उत्पन्न करण्याचे पूर्वी ब्रह्मदेव एकटा उत्पन्न झाल्यावर वेडाच होऊन गेला. ३६ ज्या मजपासून त्याची उत्पत्ति झाली, त्या ईश्वरासही तो ओळखीना, अथवा सृष्टिही उत्पन्न करूं शकेना; ती योग्यता ज्या एका नांवाच्या उच्चारानें त्यास प्राप्त झाली; ३७ ज्याचा अर्थ मनांत आणल्यावर, व ज्या तीन अक्षरांचा जप केल्यावर सृष्टि उत्पन्न करण्याची योग्यता जेव्हां आली, ३८ तेव्हां ब्राह्मण निर्माण करून त्यांना वेदांची आज्ञा मान्य करण्यास सांगून त्यांचे निर्वाहाकरितां त्यांनें त्यांस यज्ञाचें वगैरे आचरण करण्यास सांगितलें. ३९नंतर अपार लोक उत्पन्न केले कीं, ज्यांची गणना करितां येत नाहीं;व तिन्हीं भुवनें हीं ब्रह्मदेवानें त्यांस अग्रहार करून दिलीं. ३४० श्रीलक्ष्मीपति म्हणतातः—अशा प्रकारें ज्या नाममंत्राच्या योगानें ब्रह्मदेव श्रेष्ठत्वास पावला, त्याचें लक्षण ऐक. ४१ तर सर्व मंत्रांत श्रेष्ठ जो ॐकार, तो मूळ अक्षर असें समज; आणि तत्कार दुसरें अक्षर, व तिसरें सत्कार होय. ४२ याप्रमाणें ॐतत्सत् असें तीन प्रकारचें ब्रह्माचें नांव आहे; आणि उपनिषदांचें हें जें नामरूपी सुंदर पुष्प, त्याचा तूं वास घे. ४३ याचें ऐक्य झाल्यावर जर सात्त्विक कर्माचें आचरण केलें, तर मोक्ष आपल्या घरचा चाकर होतो. ४४ परंतु दैवयोगानें जर कापुराचे अलंकार प्राप्त झाले, तर बाबारे, ते कसे वापरावे हें समजण्याचीच अडचण असते; ४५ तसें सत्कर्माचें आचरण करून ब्रह्माच्या नांवाचा जरी उच्चार केला, पण त्याचे व्यवस्थेचें वर्म जर माहीत नसलें; ४६ तर, साधुवृंद घरीं आले असतां त्यांचा सन्मान न करितां अपमान केला म्हणजे पुण्याचा क्षय होतो; ४७ अथवा सुंदर टिका वगैरे सोन्याचे डागिने एके ठिकाणीं बांधून ते जसे गळ्यांत अडकवावे, ४८ तसा तोंडानें ब्रह्माचे नांवाचा उच्चार केला, व हातानें सात्त्विक कर्मांचें आचरण केलें, पण त्याची व्यवस्था माहीत नसली, तर तें सर्व कर्म व्यर्थ होय. ४९ अरे, अन्न जवळ असून भूकही लागली आहे; परंतु असें पहा कीं, लहान बालकास तें हातानें घेऊन तोंडांत घालण्याची व्यवस्था माहीत नसल्यामुळें त्यास लंघनच घडतें; ३५० अथवा, अर्जुना, तेल, वात व अग्नि हीं एके ठिकाणीं असतांही दिवा कसा लावावा हें माहीत नसेल तर उजेड करतां येत नाहीं; ५१ त्याप्रमाणें, पर्वकाळ प्राप्त होऊन, व कर्म करण्याची इच्छा होऊन त्या वेळचा मंत्रही जरी आठवला, तरी त्याची व्यवस्था माहीत नसल्यामुळें ते सर्व योग व्यर्थ होतात. ५२ म्हणून, तीन अक्षरांचें जें हें ब्रह्माचें नांव, त्याची व्यवस्था कशी करावी ती सांगतों, ऐक. ५३

याकरितां, वेदवेत्त्यांच्या यथाविधि यज्ञ, दान व तप या क्रिया ॐ या ब्रह्माच्या नांवाचा उच्चार करून निरंतर चालू असतात. ॥ २४ ॥

तर या परब्रह्म नांवाचीं जीं तीन अक्षरें आहेत, त्या तिहींची योजना कर्माच्या आधीं, मध्यें व शेवटीं करावी. ५४ हे किरीटी, याच हातोटीनें ब्रह्मज्ञान्यांना ब्रह्माची भेट होते. ५५ ज्यांनीं शास्त्राची माहिती करून घेतली आहे, ते ब्रह्माशीं ऐक्य होण्याकरितां यज्ञादि क्रियांचा त्याग करीत नाहींत. ५६ ते अगोदर ध्यानानें ॐकार सिद्ध करून मागून वाचेनें त्याचा उच्चार करतात. ५७ अशा रीतीनें ध्यान केल्यावर प्रणवोच्चार स्पष्ट करून मग क्रिया करण्यास आरंभ करितात. ५८ मग अंधेरांत न जाणाऱ्या दिव्याप्रमाणें अथवा अरण्यांत बरोबर असणाऱ्या बलवान सोबत्याप्रमाणें, कर्मारंभींचा प्रणवोच्चार [कर्म करते वेळीं सोबत करतो] असें समज. ५९ धर्मानें मिळविलेलें पुष्कळ द्रव्य वेदांत सांगितलेल्या देवतेला अर्पण करण्याच्या हेतूनें ब्राह्मणद्वारा अथवा अग्नीच्या मुखानें यज्ञ करतात; ३६० आहवनीय, गार्हपत्य व दाक्षिण या तीन अग्नींत ते यथाविधि हवन करतात; ६१ फार काय, परंतु नाना तऱ्हेचे यज्ञ उत्पन्न करून नावडत्या अहंकाराचा त्याग करतात; ६२ किंवा न्यायानें मिळविलेलें पवित्र द्रव्य व भूमि

भूम्यादिकीं स्वतंत्रीं । देशकाळशुद्ध पात्रीं । देती दानें ॥६३॥ अथवा एकांतरा कृच्छ्रीं । चांद्रायणें मासोपवासीं । शोषोनि गा धातुरोंची । करिती तपें ॥६४॥ एवं यज्ञदानतपें । जियें गाजती बंधरूपें । तिहींचि होय सोपें । मोक्षाचें तयां ॥ ६५ ॥ स्थळीं नावा जिया दाटिजे । जळीं तियाचि अवीं तरिजे । तेंवि बंधकीं कर्मीं सुटिजे । नामें येणें ॥ ६६ ॥ परि हें असो ऐसिया । या यज्ञदानादि क्रिया । ओंकारें सांवावलिया । प्रवर्तती[६] ॥ ६७ ॥ तिया मोटकिया जेथ फळीं । रिगों पाहाती निहाळीं । प्रयोजिती तिये काळीं । तच्छब्दु तो ॥ ६८ ॥

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियंते मोक्षकाङ्क्षिभिः

अन्वय—मोक्षकाङ्क्षिभिः तत् इति [उदाहृत्य] फलं अनभिसंधाय विविधाः यज्ञतपःक्रियाः च दानक्रियाः क्रियते.

जें सर्वांही जगापरौतें । जें एक सर्वही देखतें । जें तच्छब्दें बोलिजे तें । पैल वस्तु ॥६९॥ तें सर्वादिकत्वें चित्तीं । तद्रूप ध्यावुनियां सुमती । उच्चारेंही व्यक्ती । आणिती पुढती ॥३७०॥ म्हणती तद्रूपा ब्रह्मा तया । फळेंसीं क्रिया इया । तोचि होतु आम्हां भोगावया । कांहींचि नुरो ॥७१॥ ऐसेनि तद्‍ब्रह्मकें ब्रह्में । तेथ उगार्णूनि कर्में । आंग झाडिती न मर्में । येणें बोलें ॥७२॥ आतां ओंकारें आदरिलें । तत्कारें समर्पिलें । इया रिती जया आलें । ब्रह्मत्व कर्मा ॥७३॥ तें कर्म कीर ब्रह्माकारें । जालें तेणेंही न सरे । जें करी तेणेंसीं दुसरें । आहे म्हणौनि ॥७४॥ मीठ आंगें जळीं विरे । परि क्षारता वेगळी उरे । तैसें कर्म ब्रह्माकारें । गमे तें द्वैत ॥७५॥ आणि दुजें जंव पडे । तंव संसारभय जोडे । हें देवो आपुलेनि तोंडें । बोलती वेद ॥७६॥ म्हणोनि परत्वें ब्रह्म असे । तें आत्मत्वें परियेंचे । सच्छब्द वारिणोद्देशें । ठेविला देवें ॥७७॥ तरि ओंकार तत्कारीं । कर्म केलें जें ब्रह्मशरीरीं[११] । जें प्रशस्तावि बोलवरी । वाखाणिलें ॥७८॥ प्रशस्तकर्मीं तिये । सच्छब्दा विनियोगु आहे । तोचि आइका होये । तैसा सांगों ॥७९॥

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते२६

अन्वय–[ज्ञानिभिः] सत् इति एतत् सद्भावे च साधुभावे प्रयुज्यते; तथा, पार्थ, प्रशस्ते कर्मणि सत् शब्दः युज्यते. ॥ २६ ॥

तरि सच्छब्दें येणें । आटूनि असंताचें[१२] नाणें । दाविजे अव्यंगवाणें[१३] । सत्तेचें रूप ॥३८०॥ जें सताचि काळें देशें । होऊं नेणेचि अनारिसें । आपणपां आपण असे । अखंडित ॥८१॥ हें दिसतें जेतुलें आहे । तें असतपणें जें नोहे । देखतां रूपीं सोये । काये जयाची ॥८२॥ तेणेंसीं प्रशस्त तें कर्म । जें जालें सर्वात्मक ब्रह्म । देखिजे करूनि सम । ऐक्यबोधें ॥८३॥ तरी ओंकारतत्कारें । जें कर्म दाविलें ब्रह्माकारें । तें गिळूनि होइजे एकसरें । सन्मात्रचि[१४] ॥८४॥ ऐसा हा अंतरंगु । सच्छब्दाचा विनियोगु । जाणा म्हणे श्रीरंगु । मी न म्हणें हो ॥८५॥ ना मीचि जरी हो म्हणें । तरी श्रीरंगीं दुजें हेंचि उणें । म्हणौनि हें बोलणें । देवाचेंचि ॥८६॥ आतां आणिकीही परी । सच्छब्दु हा अवधारीं । सात्त्विक कर्मा करी । उपकारु जो ॥८७॥ तरी सत्कर्में चांगें । चालिलीं अधिकारबगें । परी एकाधे का आंगें । हिणावती जें ॥८८॥ तें उणें एकें अवयवें । शरीर ठाके आधवें । का अंगहीनें[१५] न भांडावे[१६] । रथाची गती ॥८९॥ तैसें एकेंचि गुणेंवीण । सताचि परी असतपण । कर्म धरी गा जाण । जिये वेळे ॥३९०॥ तेव्हां ओंकार तत्कारीं ।

१ शरीर. २ नदीच्या कडेस. ३ नाव. ४ जड जाते. ५ साहाय्य झाल्यास. ६ योग्यतेस येतात ७ दृष्टीस पडतें. ८ अर्पण करून. ९ माझीं नाहींत. १० निदानास पावे. ११ ब्रह्मस्वरूपीं. १२ मिथ्या. १३ व्यंगरहित. १४ ब्रह्म. १५ रथाचा एखादा भाग कमी असला तर. १६ बंद होते.

आदिकरून मुख्य द्रव्यें हीं देशकाल पाहून पवित्र ब्राह्मणांस देतात. ६३ अथवा एक दिवसाआड, किंवा एक महिन्याआड चांद्रायण व्रताचें आचरण करून आपलें शरीर शुद्ध करून तपाचें आचरण करतात; ६४ अशा प्रकारें यज्ञ, दान व तप हीं जीं कर्मे बंधरूप म्हणून प्रसिद्ध आहेत, त्यांचे [आरंभीं प्रणोच्चार केला असतां त्या] योगानें मोक्ष सोपा होतो. ६५ नदीच्या कडेस असलेली नाव पाण्यांत लोटतें. वेळीं जड लागते, परंतु तिच्याच योगानें पाण्यावरून तरून जातां येतें, त्याप्रमाणें, संसारांत पाडणारीं अशीं जीं कर्मे, त्या कर्मांपासून या नामाच्या योगानें मनुष्य मुक्त होतो. ६६ परंतु या गोष्टी तशाच राहूं दे. या यज्ञ, दान वगैरे ज्या क्रिया आहेत, त्या ॐकाराच्या साह्यानें योग्यतेस येतात. ६७ तीं कर्मे फळाला आलीं असें ज्या वेळेस यांच्या दृष्टीस पडतें, त्या वेळेस ' तत् ' शब्दाचा उपयोग करितात. ६८

मुमुक्षु जन ' तत् ' या ब्रह्माच्या नांवाचा उच्चार करून फळाची आशा न धरितां यज्ञ, तप आणि दान यांच्या अनेक प्रकारच्या क्रिया करितात. ॥ २५ ॥

जें सर्व जगाच्या पलीकडे आहे, व जें एकटें सर्वांला पाहूं शकतें, असें जें परब्रह्म तें ' तत् ' या शब्दानें म्हणतात. ६९ अर्जुना, तें सर्वांच्याहून अगोदरचें आहे असें लक्षांत आणून त्याच्या रूपाचें ध्यान करून पुढें त्याचा ' तत् ' उच्चार करतात; १७० आणि असें म्हणतात कीं, तद्रूपी जें ब्रह्म, त्याला फळांसह सर्व क्रिया अर्पण असोत, आम्हांस भोगावयास कांहीं शिलक न राहोत. ७१ याप्रमाणें तत्स्वरूपी ब्रह्मास कर्में अर्पून तीं 'माझीं नव्हेत' असें म्हणून अंग झाडून मोकळे होतात. ७२ आतां, ॐकाराचा उच्चार करून ज्याचा आरंभ केला, व ' तत् ' याचा उच्चार करून ज्याचें फळ अर्पण केलें, आणि अशा रीतीनें ज्या कर्माला ब्रह्मत्व प्राप्त झालें, ७३ तें कर्म खरोखर जरी ब्रह्मरूप झालें, तरी तेवढ्यानेंच कार्यभाग होत नाहीं. कारण जो कर्म करणारा असतो, त्याचा दुजा भाव शिलक राहतो. ७४ मीठ पाण्यांत टाकलें असतां विरून जातें, परंतु त्याचा खारटपणा पाण्यापासून वेगळाच असतो; तसें कर्म ब्रह्माकार झालें असें समजणें तेंच द्वैत होय; ७५ आणि जोंपर्यंत द्वैत आहे, तोंपर्यंत संसारमय जात नाहीं, हें देव आपल्या तोंडानें सांगतात, व वेदही तसेंच सांगतात. ७६ म्हणून, ब्रह्माच्या ठिकाणीं असलेलें द्वैत हें ' सत् ' शब्दाच्या ज्ञानानें निरसन होण्याकरितां देवांनीं ' सत् ' शब्दाची योजना केली आहे. ७७ तर ॐकार व तत्कार यांच्या उच्चारानें केलेलें कर्म ब्रह्मस्वरूपी होतें, त्याला प्रशस्त कर्म असें म्हणतात. ७८ प्रशस्त कर्माचे ठिकाणीं ' सत् ' शब्दाचा उपयोग करतात, तो ऐकण्याजोगा आहे; तो सांगतों. ७९

' सत् ' या ब्रह्माच्या नांवाची योजना ज्ञानी हे अस्तित्व आणि चांगलेपणा दाखविण्याकरितां करितात. तसेंच, पार्था, शुभ कर्म दाखविण्यालाही ' सत् ' हा शब्द योजीत असतात. ॥ २६ ॥

तर या सत् शब्दानें असद्रूपी मिथ्या नाणें आटून सत्तेचें व्यंगरहित स्वरूप दृष्टीस पडतें. १८० जें ' सत् ' कोणत्याही कालीं अथवा कोणत्याही देशांत वस्तुशिवाय इतरासारखें होत नाहीं, व नेहमीं आत्मस्वरूपी असतें;८१ हें जें सर्व दृश्यमान जगत्, याचा मिथ्या भास ज्या ' सत् ' शब्दाच्या योगानें नाहींसा होऊन जें आत्मस्वरूपीं मिळतें, ८२ त्या या 'सत्' शब्दाच्या योगानें सर्वात्मक ब्रह्मरूपी झालेलें जें प्रशस्त कर्म, तें कर्म करणाराचें द्वैत फेडून ऐक्यास नेतें. ८३ तर ॐकार व तत्कार यांच्या योगानें कर्म ब्रह्माकार होतें, हेंही म्हणणें ' सत् ' शब्दाच्या प्रकाशानें नाहींसें होतें. ८४ याप्रमाणें ही 'सत्' शब्दाची अंतर्गत व्यवस्था समजा, असें श्रीरंग म्हणाले. [ज्ञानेश्वर म्हणतातः—] मी म्हणत नाहीं हो ! ८५ मीच म्हणतों असें जर म्हटलें, तर श्रीरंगाचे ठिकाणीं द्वैताचा भाव उत्पन्न होऊन उणेपणा येतो; म्हणून हें देवांचेंच म्हणणें आहे. ८६ आतां ' सत् ' शब्द हा दुसऱ्या रीतीनें सात्त्विक कर्मांवर उपकार करतो, तो ऐक. ८७ तर सत्कर्मे यथाविधि उत्तम प्रकारें चालली असतां त्यांत एखाद्या बाजूनें जेव्हां उणेपणा येतो, ८८ तेव्हां, शरीराचा एखादा अवयव कमी असला म्हणजे जसे शरीराचे व्यापार थांबतात, किंवा रथाचा एखादा भाग कमी झाल्यावर रथाची गति जशी कमी होते, ८९ तसें कर्म सत् (उत्तम) असें, परंतु ज्या वेळीं एखाद्याच गुणाच्या अभावीं तें असत् होतें, १९० तेव्हां ॐकार व तत्कार यांच्या

सावांविका[1] हा चांगी परी । सच्छब्दु कर्मां करी । जीर्णोद्धारु ॥९१॥ तें असतपण फेडी । आणी सद्भावाचिये रूढी । निजसत्त्वाचिये[2] प्रौढी । सच्छब्दु हा ॥९२॥ दिव्यौषध जैसें रोगिया । कां सावांवो[4] ये भंगलिया । सच्छब्दु कर्मां व्यंगलिया । तैसा जाण ॥९३॥ अथवा कांहीं प्रमादें[5] । कर्म आपुलिये मर्यादे । चुकोनि पडे निषिद्धें । वाटे हन ॥९४॥ चालतयाचि मार्गु सांडे । पारखियाचि अक्षरें[6] पडे । रांहाटीमाजि न घडे । काइ काइ ॥९५॥ म्हणौनि तैसी कर्मां । सामर्थ्यें सांडे सीमा । असाधुत्वाचिया दुर्नामा । येवों पाहे जें ॥९६॥ तेथ गा हा सच्छब्दु । केरा[10] दोहींपरीस प्रबुद्धु[11] । प्रयोजिला करी साधुं[12] । कर्मातें यया ॥९७॥ लोहा परिसाची घृष्टी[13] । वोहळा गंगेची भेटी । कां मृता जैसी वृष्टी । पीयूषाची[14] ॥९८॥ पैं असाधुकर्मा तैसा । सच्छब्दप्रयोगु वीरेशा । हें असो गौरवुचि ऐसा । नामाचा यया ॥९९॥ घेऊनि येथिंचें वर्म । जैं विचारिसी हें नाम । तैं केवळ हेंचि ब्रह्म । जाणसी तूं ॥४००॥ पाहें पां ॐतत्सत् ऐसें । हें बोलणें तेथ मेतसे । जेथूनि कां हें प्रकाशे । दृश्यजात ॥१॥ तें तंव निर्विशिष्ट[15] । परब्रह्म चोखट । तयाचें हें आंतुवट[16] । व्यंजक[17] नाम ॥२॥ परि आश्रयो आकाशा । आकाशचि कां जैसा । या नामा नामीं आश्रयो तैसा । अभेदु असे ॥३॥ उदयिला आकाशीं । रवीचि रवीतें प्रकाशी । हे नामव्यक्ती तैसी । ब्रह्मचि करी ॥४॥ म्हणौनि त्र्यक्षर हें नाम । नव्हे जाण केवळ ब्रह्म । यालागीं कर्म । जें जें कीजे ॥५॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥२७॥

अन्वय—यज्ञे, दाने च तपसि या स्थितिः सा सत् इति उच्यते; च तदर्थीयं यत् कर्म, तत् सत् इति अभिधीयते एव. ॥२७॥

ते याग अथवा दानें । तपादिकेंही गहनें । तिये निफजतु कां न्यूनें । होऊनि ठातु ॥ ६ ॥ परि परिसाच्या[18] वरकलीं । नाहीं चोखाकिडाची बोली । तैसीं ब्रह्मीं आर्पितां केलीं । ब्रह्मचि होती ॥ ७ ॥ उणिया पुरयाची परी । नुरेचि तेथ अवधारीं । निवडूं न येती सागरीं । जैसिया नदी ॥८॥ एवं पार्था तुजप्रती । ब्रह्मनामाची हे शक्ती । सांगितली उपपत्ती । डोळसा गा ॥९॥ आणि येकें कांहीं अक्षरा । वेगळवेगळा वीरा । विनियोगु नागरीं[19] । लोकिकीं रीती ॥४१० ॥ एव ऐसें सुमहिम । म्हणौनि हें ब्रह्मनाम । आतां जाणितलें कीं सुवर्म । राया तुवां ॥११॥ तरी येथूनि याचि श्रद्धा । उपलविली[20] हो सर्वदा । जयाचें जाले बंधा । वरी नेदी ॥१२॥ जिये कर्मीं हा प्रयोगु । अनुष्ठिजे सद्विनियोगु । तेथ अनुष्ठिला सांगु । वेदुचि तो ॥ १३ ॥

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥२८॥

अन्वय—पार्थ, अश्रद्धया हुतं, दत्तं, तपः तप्तं च यत् कृतं, तत् असत् इति उच्यते. तत् प्रेत्य च इहापि [फलप्रदं] नो [भवति]. ॥२८॥

इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो
नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

ना सांडूनि हे सोये[21] । मोडूनि श्रद्धेची बाहे[22] । दुराग्रहाची आंथे[23] । वाढऊनियां ॥१४॥ मग अश्वमेध कोडी कीजे । रत्नें भरोनि पृथ्वी दीजे । एकांगुष्ठींही तपिजे । तपसाहस्रीं ॥१५॥ जलाशयांचेनि[24] नांवें । समुद्रही कीजती नवे । परि किंबहुना आघवें । वृथाचि तें ॥१६॥ खडकावरी वर्षलें । जैसें भस्मीं हवन केलें । कां खेंव दीधलें । साउलिये ॥१७॥ नातरि जैसें चडकणां[25] । गगन हाणितलें अर्जुना । तैसा समारंभु सुणा[26] । गेलाचि तो ॥१८॥ घाणा गाळिले गुंडे । तेथ तेल ना पेंडी जोडे । तैसें दरिद्र

१ सहाय झालेला. २आपल्या तेजाच्या. ३बलानें. ४ शक्ति. ५हलगाईनें. ६ भ्रम. ७व्यवहार. ८ अविचारानें. ९निषिद्ध कर्माच्या. १०ॐकार व तत्कार. ११ ज्ञाता.१२ चांगलें. १३ घर्षण. १४ अमृताची १५ अपरिच्छिन्न. १६ अंतर्गत. १७ दर्शक. १८ कसोटींत. १९ चांगली. २० ठेवलीस; विस्तारलीस २१ मार्ग. २२ हात; आश्रय. २३ प्राबल्य. २४ तलाव वगैरेंच्या. २५ थप्पड. २६ फुकट; व्यर्थ.

साहाय्यानें 'सत्' शब्द हा त्या व्यंग कर्मांचा उत्तम प्रकारें जीर्णोद्धार करतो; ९१ आणि आपल्या तेजाचे जोरानें कर्मांचें व्यंग नाहींसें करून त्यांस सद्भावाच्या योग्यतेस आणतो. ९२ दिव्य औषध जसें रोग्याला बरें करतें, किंवा एखाद्याचा पराजय झाला असतां त्यास साह्य मिळाल्यावर जशी दुप्पट शक्ति येते, तसा 'सत्' हा शब्द व्यंग कर्मांचा न्यूनपणा नाहींसा करतो असें समज. ९३ अथवा कांहीं प्रमादानें कर्म आपली मर्यादा सोडून जर निषिद्ध मार्गानें गेलें; ९४ चालणारा आहे तोच मार्ग चुकतो, आणि परीक्षकालाच भ्रम होतो; तर व्यवहारांत काय काय होत नाहीं? ९५ म्हणून, तशीं कर्मांचीं अविचारानें मर्यादा सुटून त्याला जर निषिद्ध कर्माचें वाईट नांव प्राप्त झालें, ९६ तर दोहोंपेक्षां ज्ञाता असा जो हा 'सत्' शब्द, त्याची योजना केली असतां हा वाईट कर्माचें चांगलें कर्म करितो. ९७ लोखंडाला जसें परिसाचें घर्षण, ओढ्यास जशी गंगेची भेट, अथवा मेलेल्या मनुष्यास जशी अमृताची वृष्टि, ९८ तसा, हे वीरेशा, असत्कर्माला 'सत्' ह्या शब्दाचा प्रयोग होय. फार काय सांगावें? 'सत्' या नामाचा महिमाच असा आहे. ९९ अशा रीतीनें सत् शब्दाचें वर्म जाणून घेऊन जेव्हां तूं त्या नामाचा उच्चार करशील, तेव्हां हेंच केवळ ब्रह्म आहे, असें तुला समजेल. ४०० हें पहा–ॐतत्सत् हीं अक्षरें मुमुक्षूस त्या ठिकाणीं नेतात, कीं ज्या ब्रह्मापासून दृष्टिगोचर सर्व पदार्थ प्रकाशमान होतात. १ तें परब्रह्म स्वच्छ असून अपरिछिन्न आहे; व ॐतत्सत् हें त्याचें अंतर्गत दर्शक नाम आहे. २ परंतु आकाशाला जसा आकाशाचाच आश्रय आहे, तसा ॐतत्सत् या अक्षरांना ब्रह्माचाच आश्रय आहे. ३ आकाशांत उदय पावल्यावर सूर्यच सूर्याला प्रकाशित करितो, त्याप्रमाणें या नांवाचे उच्चाराबरोबर ब्रह्माची प्राप्ति होते. ४ म्हणून हें त्र्यक्षरी नांव नसून केवळ ब्रह्म आहे असें समज; आणि याचेसाठीं जें जें कर्म तूं करशील, ५

यज्ञ, दान व तप यांमध्यें तत्पर असणें याला 'सत्' म्हणतात, आणि त्यांच्यासाठीं केलेलें जें कर्म, त्यालाही सत् असेंच म्हणतात. ॥२७॥

आणि त्या कर्मामध्यें आरंभींच कांहीं व्यंग उत्पन्न होवो, किंवा तीं आरंभूनही अपूर्ण राहोत; यज्ञ, दानें, किंवा गहन तपें असोत, ६ पण परिसाच्या स्पर्शानें झालेल्या सोन्याच्या कसोटींत उत्तम किंवा हिणकट याची भासही नसते, त्याप्रमाणें केलेलीं कर्में ब्रह्मार्पण केलीं असतां ब्रह्मरूपच होतात. ७ आणि ज्याप्रमाणें समुद्रामध्यें नद्या निवडतां येत नाहींत, त्याप्रमाणें त्या कर्मांच्या ठिकाणीं पूर्णापूर्ण (उत्तम किंवा निषिद्ध) हा भेद उरत नाहीं, समजलास? ८ याप्रमाणें, हे ज्ञानवंता अर्जुना, ब्रह्मनामाची शक्ति तुला दृष्टांतपूर्वक उघड करून सांगितली; ९ आणि, हे वीरा, ब्रह्मनामाच्या एकेक अक्षराचीही निरनिराळी व्यवस्था तुला चांगल्या रीतीनें सांगितली. ४१० याप्रमाणें, अर्जुना, ब्रह्मनामाची ही अशी थोरवी आहे हें वर्म तुला समजलें ना? ११ तर यापुढें नेहमीं याच नामावर श्रद्धा ठेवलीस, तर जन्मबंधनापासून तूं मुक्त होशील. १२ जें कर्म करतांना या शब्दाचा उत्तम रीतीनें उपयोग करण्यांत येईल, तें कर्म पूर्ण होऊन वेदरूपीच होईल. १३

पार्था, श्रद्धेवांचून केलेलें यज्ञ, दान, तप आणि कोणतेंही कर्म याला 'असत्' असें म्हणतात. तें परलोकीं फलप्रद होत नाहीं, व या लोकींही फलप्रद होत नाहीं. ॥ २८ ॥

अथवा हा मार्ग सोडून, श्रद्धा नाहींशी करून व दुराग्रहाचें बळ वाढवून १४ मग कोट्यवधि अश्वमेध यज्ञ केले, सर्व पृथ्वी रत्नांनीं भरून दान दिली, एक अंगुष्ठावर उभें राहून सहस्त्रावधि वर्षे तपश्चर्या केली, १५ आणि जलाशयाप्रमाणें थोड्या पाण्याचा समुद्र बांधला, तरी तें सर्व व्यर्थ होय. १६ खडकावर वृष्टि व्हावी, किंवा भस्मांत आहुति द्यावी, अथवा सावलीस आलिंगन द्यावें, १७ किंवा, अर्जुना, आकाशास चपडाक मारावी, त्याप्रमाणें हे सर्व समारंभ फुकट जातात! १८ पाण्यांत जर गोटे घालून घाणा घातले, तर त्यापासून तेल अथवा पेंड प्राप्त होत नाहीं; त्या

लेवडें । ठेलेंचि आंगीं ॥१९॥ गांठीं बांधली खापरी । येथ अथवा पैलतीरीं । न सरोनि जैसी मारी । उपवासीं घा ॥४२०॥ तैसें कर्मजातें तेणें । नाहीं ऐहिकींचें भोगणें । तेथ परत्र तें कवणें । अपेक्षावें ॥२१॥ म्हणौनि ब्रह्मनामश्रद्धा । सांडूनि कीजे जो धांदा । हें असो सिंधु[1] तुसधा । द्वष्टादृष्टीं तो ॥२२॥ ऐसें कलुषकरि[2]केसरी[3] । त्रितापतिमिरतमारी[4] । श्रीवर वीर नरहरी । बोलिले तेणें २३ तेथ निजानंदा बहुवसा[5] । माजि अर्जुनु तो सहसा । हरपला चंद्र जैसा । चांदिणेनि ॥२४॥ अहो संग्रामु हा वाणिया[6] । मापें नाराचांचिया[7] आणिया । सूनि माप घे मर्वणिया[8] । जीवितेंसीं ॥२५॥ ऐसिया समर्थी कुळेंबों[9] । भोगीजत स्वानंदराज्य कैसें । आजि भाग्योदयो हा नसे । आणिके ठाईं ॥२६॥ संजयो म्हणे कौरवराया । गुणा [10]रिझों ये रिपूचिया । आणि गुरुही हा आम्हांचिया । सुखाचा येथ ॥२७॥ हा न पुसता हे गोठी । तरी देव कां सोडिते गांठी । तरी कैसेनि आम्हां भेटी । परमार्थेंसीं ॥ २८ ॥ होतों अज्ञानाच्या आंधारां । वोसंडितीं[11] जन्मवाहरीं[12] । तों आत्मप्रकाशमंदिरा । आंतु आणिलें ॥ २९ ॥ येवढा आम्हां तुम्हां थोरु । केला येणें उपकारु । म्हणोनि हा व्याससहोदरु[13] । गुरुत्वें होय ॥ ४३० ॥ तोवीचि संजयो म्हणे चित्तीं । हा अतिशयो या नृपती । खुपेल म्हणौनि किती । बोलत असों ॥ ३१ ॥ ऐसी हे बोली सांडिली । मग येरीचि गोठी आदरिली । जे पार्थें कां पुसिली । श्रीकृष्णातें ॥३२॥ याचें जैसें कां करणें । तैसें मीही करीन बोलणें । ऐकिजो ज्ञानदेवो म्हणे । निवृत्तीचा ॥ ४३३ ॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां
सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥ श्लोक २८,
ओंव्या ४३३.

१ क्षीण. २ हत्तकोकीं ३ पातकरूपी हत्तीचा नाश करणारा सिंह. ४ आध्यात्मिक ताप, आधिदैविक ताप आधिभौतिक ताप एतद्रूपी अंधकाराचा नाश करणारा सूर्य. ५ निमग्न झालेला. ६ वाणी. ७ बाणांच्या. ८ मोजणी. ९ दुर्घट. १० प्रीति उत्पन्न होते. ११ करीत. १२ येरझारा. १३ बंधु

प्रमाणें, या गोष्टीपासून दरिद्रच प्राप्त होणार ! १९ पदरांत सापरखुंटी बांधून या देशांत अथवा दुसऱ्या देशांत गेलें तरी जशी ती जवळची नाहींशी न होतां उपाशीं मारते, ४२० तसें त्या सर्व कर्मांचे आचरणापासून इहलोकीं सुख मिळत नाहीं; मग परलोकच्या सुखाची इच्छा कशास करावी? २१ म्हणून ब्रह्माचे ठिकाणी श्रद्धा न ठेवतां (ब्रह्मार्पण न करतां) जें कर्म करावें, त्यांत कांहीं अर्थ नाहीं;—तो इहपरलोकीं केवळ शीण होय ! २२ असें पातकगजाचा सिंह, त्रितापरूपी अंधकाराचा सूर्य, लक्ष्मीपति व सर्व वीरांमध्यें श्रेष्ठ असा जो श्रीकृष्ण परमात्मा, तो बोलला. २३ तेव्हां, आत्मानंदांत निमग्न झालेला अर्जुन हा पौर्णिमेच्या चांदण्यानें चंद्र हारपला जातो तसा हारपला. (मागें पडला.) २४ अहो, संग्राम हा केवळ वार्ता असून बाणांचीं टोंकें हींच त्याचीं मापें होत; त्यांनी जीविताचें जणू काय मापच घेतो आहे, २५ अशा दुर्घट प्रसंगीं आत्मानंदाचे भरांत अर्जुन कसा निमग्न झाला आहे ! आज ह्याच्याप्रमाणें दुसऱ्या कोणाचें भाग्य उदयास आलेलें दिसत नाहीं ! २६ संजय म्हणतो:— हे कौरवेश्वरा धृतराष्ट्रा, शत्रूचे (अर्जुनाचे) गुण पाहून प्रीति उत्पन्न होते, आणि आमच्या सुखप्राप्तीला हाच श्रेष्ठ गुरु (कारण) झाला आहे. २७ जर ह्यानें ही गोष्ट विचारली नसती, तर देवांनीं आपलें हृद्गत कशाला सांगितलें असतें ? व आम्हांस परमार्थाची भेट तरी कशी झाली असती ? २८ अज्ञानरूपी अंधकारांत जन्ममरणांच्या येरझारा करीत पडलों होतों, तों आत्मप्रकाशरूपी मंदिरांत मला आणून सोडलें. २९ एवढा माझ्यावर व तुझ्यावर उपकार केला आहे, म्हणून हा व्यासाप्रमाणेंच आमचा गुरु झाला. ४३० इतक्यांत संजय आपले मनांत म्हणाला कीं, मीं जी अर्जुनाची अतिशय स्तुति केली, ती धृतराष्ट्रास सहन होणार नाहीं; तेव्हा आतां फार बोलूं नये ३१ याप्रमाणें संजयानें ही गोष्ट सोडून, अर्जुनानें श्रीकृष्णास दुसरीच गोष्ट विचारली ती सांगण्यास आरंभ केला. ३२ निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतात:—त्यानें जशी आपली गोष्ट फिरविली, तशी मीही सांगतों, ती ऐका. ४३३

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय अठरावा.

जयजय देव निर्मळ । निजजनाखिल[1]मंगळ । जन्मजरा[2]जलदजाळ- । प्रभंजन[3] ॥ १ ॥ जयजय देव प्रबळ । विदळितामंगळ[4]कुळ । निगमागमद्रुमफळ[5] । फळप्रद ॥२॥ जयजय देव सकळ । विगतविषय[6]वत्सल । कलितकाळ[7]कौतूहल । कलातीत ॥ ३ ॥ जयजय देव निश्चळ । चळचित्त[8]पानतुंदिल । जगदुन्मी[9]लनाविरळ । केलिप्रिय[10] ॥४॥ जयजय देव निष्कळ । स्फुरदमंदानंद[11]बहळ । नित्यनिरस्ताखिलमळ । मूळभूत ॥५॥ जयजय देव स्वप्रभ[13] । जगदंबुदगर्भनभ[14] । भुवनोद्भवारंभ[15]स्तंभ । भवध्वंस[16] ॥६॥ जयजय देव विशुद्ध[17] । विदुदयोद्यानद्विरद[18] । शमदमम[19]दनमद । दयार्णव[20] ॥७॥ जयजय देवैकरूप । अतिकृतकंदर्प[21]सर्पदर्प । भक्तभाव[22]भुवनदीप । तापापह[23] ॥८॥ जयजय देव अद्वितीय । परिणतोपरमैकप्रिय[24] । निजजनजित[25] भजनीय[26] । मायागम्य[27] ॥९॥ जयजय देव श्रीगुरो । अकल्पनाख्य[28]कल्पतरो । स्वसंविद्द्रुमबीजप्ररो- । हणावनी[29] ॥१०॥ हे काय एकैक ऐसैसें । नानापरिभाषावशें[30] । स्तोत्र करूं तुजोद्देशें[31] । निर्विशेषा[32] ॥११॥ जिहीं विशेषणीं विशेषिजे[33] । तें दृश्य नव्हे रूप तुझें । हें जाणें मी म्हणोनि लाजें । वानणीं[34] इहीं ॥१२॥ परी मर्यादेचा सागरु । हा तंवचि तया डोंगरु[35] । जंव न देखे सुधाकरु[36] । उदया आला ॥१३॥ सोमकांतु निजनिर्झरीं । चंद्रा अर्घ्यादिक न करी । तें तोचि अवधारीं । करवी कीं जी ॥१४॥ नेणों कैसी वसंतसंगें । अवचितिया वृक्षाचीं अंगें । फुटती तें तयांही जोगें । धरणें नोहे ॥१५॥ पद्मिनी[37] रविकिरण । लाहे मग लाजे कवण । कां जळें शिवतलें लवण । आंग मुके ॥१६॥ तैसा तूतें जेथ मी स्मरें । तेथ मीपण मी विसरें । मग जाकळिला[39] ढेंकरें । तृप्त जैसा ॥१७॥ मज तुवां जी केलें तैसें । माझें मीपण दवडूनि देशें । स्तुतिमिषेंच पां पिसें । बांधलें वाचे ॥१८॥ ना येऱ्हवीं तरी आठवी । राहोनि स्तुति जैं करावी । तैं गुणागुणिया धरावी । सरोभरी[40] कीं ॥१९॥ तरी तूं जी एकरसाचें लिंग । केंवि करूं गुणागुणीं विभाग । मोतीं फोडोनि सांधितां चांग । कीं तैसेंचि भलें ॥२०॥ आणि बाप तूं माय । इहीं बोलीं ना स्तुति होय । डिंभोपाधिक[41] आहे । विटाळु तेथें ॥२१॥ जी जालेनि पाइकें

---

१ आपल्या भक्तांचें सर्वथैव मंगल करणारे. २ जन्मवार्धक्यरूपी मेघाचा. ३ नाश करणारा वायु. ४ दुःखाचा समूळ नाश करणारे. ५ वेदशास्त्ररूपी वृक्षांचें फळ. ६ विषयांचा त्याग करणारावर कृपा करणारे. ७ नाश करणाऱ्या काळाच्या क्रीडेस कौतुकें कारण आहांत. ८ चंचल चित्ताच्या प्राशनानें दोंद वाढलें आहे. ९ वरचेवर जग उत्पन्न करून. १० क्रिया करण्याची आवड आहे. ११ आनंदाला स्फूर्ति देणारे. १२ सर्व पापांचें नित्य निरसन करणार. १३ स्वयंप्रकाश. १४ जगद्रूप मेघाचें धारण करणारें आकाश. १५ जगद्रूप उत्पत्तीचे मूळस्तंभ. १६ संसाराचा नाश करणारे. १७ उपाधिरहित. १८ विद्यारूपी बागेचा नाश करणारे हत्ती. १९ काममदाचा शमदमें करून नाश करणारे. २० दयेचे समुद्र. २१ कामरूपी सर्पाचे गर्वाचा तिरस्कार करणारे. २२ भाविक भक्ताचे चित्तरूपी मंदिरांतील दीप. २३ संसाररूपी तापाचा नाश करणारे. २४ पूर्ण नम्र झालेल्या मनुष्यावर प्रेम करणारे. २५ भक्ताधीन. २६ भजनास योग्य. २७ मायेस अगम्य. २८ कल्पनातीत वस्तूचे कल्पतरु. २९ आपल्या ज्ञानवृक्षाच्या बीजाचें उत्पत्तिस्थान. ३० अनेक प्रकारच्या प्रत्ययांनीं. ३१ तुझ्या उद्देशानें. ३२ विशेषण योग्य नाहीं अशा. ३३ स्तुति करावी. ३४ वर्णन करण्यास. ३५ लौकिक. ३६ चंद्र. ३७ सूर्यविकासिनी कमळ. ३८ व्यापतो. ३९ आठवणीनें. ४० निवड. ४१ लेंकराच्या उपाधीचा.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय अठरावा.

हे देवा, तुम्ही निर्मळ असून आपल्या भक्तांचें सर्वथैव मंगल करणारे आहां; आणि जन्म व वार्धक्य एतद्रूपी मेघांचा नाश करणारे वायुच आहां. तुमचा जयजयकार असो. १ देवा, तुम्ही सर्वांत बलवान असून दुःखाचा समूळ नाश करणारे आहां, व वेद व शास्त्ररूपी वृक्षाचें फल असून लाभदायक आहां. तुमचा जयजयकार असो. २ देवा, तुम्ही संपूर्ण असून, ज्यांनीं विषयांचा त्याग केला आहे त्यांच्यावर कृपा करणारे आहां, व लीलेनें कालाच्या कोडेस आपण कारण असून कलातीत असे पूर्ण आहां. तुमचा जयजयकार असो. ३ देवा, तुम्ही अचल असून चंचल चित्ताच्या प्राशनानें तुमचें दोंद वाढलें आहे, आणि वरचेवर जग उत्पन्न करून क्रिया करण्याची तुम्हांस आवड आहे. तुमचा जयजयकार असो. ४ देवा, तुमचें रूप निवळ शुद्ध असून तुम्ही आनंदाला स्फूर्ति देणारे व सर्व पापांचें नित्य निरसन करणारे आहां, व सर्व जगास कारणीभूत आहां. तुमचा जयजयकार असो. ५ हे देवा, तुम्ही स्वयंप्रकाश आहां, व जगद्रूप मेघाचें धारण करणारें आकाशच आहां; तसेंच जगद्रूप उत्पत्तीचे मूळस्तंभ असून संसाराचा नाश करणारे आहां, तुमचा जयजयकार असो. ६ हे देवा, तुम्ही उपाधिरहित आहां, व विद्यारूपी बागेचा नाश करणारे हत्तीच आहां, आणि शमदमेंकरून काममदाचा नाश करणारे व दयेचे समुद्रच आहां. तुमचा जयजयकार असो. ७ हे देवा, तुमचें एकच रूप असून तुम्ही कामरूपी सर्पांच्या गर्वाचा तिरस्कार करणारे आहां, व भाविक भक्तांचे चित्तरूपी मंदिरांतील दीप आहां, आणि संसारतापाचा नाश करणारे आहां. तुमचा जयजयकार असो. ८ हे देवा, तुमचें रूप अद्वितीय असून तुम्ही पूर्ण नम्र झालेल्या मनुष्यावर प्रेम करणारे आहां; व भक्ताधीन असून भजनास योग्य व मायेस अगम्य आहां. तुमचा जयजयकार असो. ९ हे देवा गुरुराया, तुम्ही कल्पनातीत वस्तूंचे कल्पवृक्षच आहां, व आपल्या ज्ञानवृक्षाच्या बीजाचें उत्पत्तिस्थान आहां. तुमचा जयजयकार असो. १० याप्रमाणें अनेक प्रकारच्या प्रत्ययांनीं विशेषणें देण्यास योग्य नाहीं असे जे तुम्ही, त्या तुमची स्तुति किती करूं ! ११ ज्या विशेषणांनीं तुमची स्तुति करावी, तें तुमचें स्पष्ट रूप नव्हे. हें मी जाणतों. म्हणून तुमचें वर्णन करण्यास मला लाज वाटते. १२ परंतु समुद्राला मर्यादा आहे, असा जो त्याचा लौकिक आहे, तो जोंपर्यंत चंद्र उगवला नाहीं तोंपर्यंतच ! १३ सोमकांत मणि हा आपल्या स्वतःच्या उदकानें चंद्रास अर्घ्य देत नाहीं; तर चंद्रच त्याजकडून तें करवितो. १४ वसंत ऋतु सुरू झाल्याबरोबर वृक्षास एकदम पालवी कशी फुटते हें समजत नाहीं, त्याचप्रमाणें माझीही स्थिति झाली असें कां समजूं नये? १५ सूर्यविकासिनी कमल सूर्यकिरण पडतांक्षणींच लज्जा सोडून प्रफुल्लित होतें, किंवा मीठ पाण्यांत घातल्यावर असें तद्रूप होतें, १६ तसा जेव्हां मी तुमचे स्मरण करतों, तेव्हां आपलें स्वरूप विसरून जातों. मग, भोजनापासून तृप्त झालेला मनुष्य जसा ढेंकरावर ढेंकरा देतो, १७ तसें, हे प्रभो, माझें मीपण विसरून जाऊन तुमची स्तुति करण्याचें वेड माझें वाचेस लागलें आहे, अशी माझी स्थिति तुमचेमुळें झाली आहे. १८ किंवा जर मीं आपल्या आठवणीनें स्तुति करावी, तर तुमचे गुण व अवगुण यांची निवड केली पाहिजे. १९ तर, हे प्रभो, तुम्ही एकरसाचेंच बनलेलें लिंग आहां, त्या आपले ठिकाणीं गुण व अवगुण यांची निवड कशी करूं? हें पहा—मोतीं फोडून तें सांधीत बसण्यापेक्षां तें न फोडलेलेंच बरें नव्हे काय? २० आणि तुम्ही मायबाप आहां असें म्हटलें, तर या बोलण्यानें स्तुति तर होणार नाहींच, पण माझ्या लेंकुरपणाच्या उपाधीनें आपल्याला विटाळ लागतो. (कमीपणा येतो.) २१ मी तुमचा चाकर होईन असें म्हटलें, तर तुम्हांस

आलें । तें गोसावीपण[1] केविं बोलें । ऐसें उपाधी उ- मटलें । काय वर्णू ॥२२॥ जरी आत्मा[2] तूं एकसरा[3] । हेंही म्हणतां दातारा । तरी आंतुलें[4] तूं बाहेरा । घा- पतासी[5] ॥२३॥ म्हणूनि सत्यचि तुजलागीं । स्तुती न देखों जी जगीं । मौनावांचूनि केणें आंगीं । सु- खीजो मा ॥२४॥ स्तुति कांहीं न बोलणें । पूजा कांहीं न करणें । सन्निधी कांहीं न होणें । तुझ्या ठायीं ॥२५॥ तरी जितकें जैसें भुकी । पिसें आलापु बाकी । तैसें वानूं तें मावकी । उपसाहावें तुवां ॥२६॥ आतां गीतार्थाची मुक्तमुद्रा । लावा माझिये वा- ग्मुद्री । जे माने हे सभासद्रीं । सज्जनांच्या ॥२७॥ तेथ म्हणितलें श्रीनिवृत्ती । नको हें पुढत- पुढती । परिसों कोहा घृष्टी किती । वेळवेळां कांजे मा ॥२८॥ तंव विनवी ज्ञानदेवो । म्हणे हो कां जी पैसावो । तरी अवधान देतु देवो । ग्रंथा आतां ॥२९॥ जी गीतारत्नप्रासादींचा[12] । कळसु अर्थचिंता- मणीचा । सर्व गीतादर्शनाचा । पाढाऊ[13] जो ॥३०॥ लोकीं तरी आथी ऐसें । जे दुरूनि कळसु दिसे । आणी भेटीचि हातवसे[14] । देवतेची तिये ॥३१॥ तैसें- चि एथही आहे । जे एकेचि येणें अध्यायें । आघ- वाचि दृष्ट होये । गीतागमु[15] हा ॥३२॥ मी कळसु याचि कारणें । अठरावा अध्यायो म्हणें । उवाइला[16] बादरायणें[17] । गीताप्रासादा ॥३३॥ नोहे कळसापरतें कांहीं । प्रासादीं काम नाहीं । तें सांगतसे गीता ही । संपकेपणें ॥३४॥ व्यासु सहजें सूत्री[18] बळी । तेणें निगमरत्नाचळीं[20] । उपनिषदार्थाची मोळी- । माजी खांडिली[22] ॥३५॥ तेथ त्रिवर्गाचा[23] अनुकारु[24] । आढऊ[25] निघाला जो अपारु । तो महाभारतप्राकारु[26] । भों- वता केला ॥३६॥ माजीं आत्मज्ञानाचें एकवट । दळवाडे[27] झाडूनि चोखट । वळिलें पार्थवैकुंठ[28] । सं- वाद कुसरी[29] ॥३७॥ निवृत्तिसूत[30][31] सोडवणियां[32] । सर्व- शास्त्रार्थ पुरवणियां[33] । आंवो[34] साधिला मांडणिया । मोक्षरेखेचा[35] ॥३८॥ ऐसेनि करितां उभारा । पंधरा अध्यायांत पंधरा । भूमी निवांळलियां[36] पुरा । प्रा- सादु जाहला ॥३९॥ उपरि सोळावा अध्यावो । तो ग्रीवे[37] घंटेचा आवो । सतरावा तोचि ठावो । पडघां- णिये[38] ॥४०॥ तयाहीवरी अष्टादशु । तो अपैसा मां- डला कळसु । उपरि गीतादिकीं व्यासु । ध्वजें ला- गला ॥४१॥ म्हणोनि मागलि जे अध्याय । ते च- ढते भूमीचे भाय । तयांचें पुरें दावितांहे । आपुल्या आंगीं ॥४२॥ जालया कामा नाहीं चोरी । ते क- ळसें होय उजरी । तेविं अष्टादशु विवरी । सांघंत गीता ॥४३॥ ऐसा व्यासें विंदाणिये[39] । गीताप्रासादु जोडणिये[40] । आणूनि राखिले प्राणिये । नानापरी ॥४४॥ एक प्रदक्षिणा जपाचियां[41] । बाहेरोनि करिती यया । एक ते श्रवणामिषें छाया । सेविती ययाची ॥४५॥ एक ते अवधानाचा पुरा । विढार[42]पीडत भी- तरां । घेऊनि रिघती गाभारां । अर्थज्ञानाच्या ॥४६॥ ते निजबोधें उराउरी । भेटती आत्मया श्रीहरी । परी मोक्षप्रासादीं सरी[43] । सर्वांही आथी ॥४७॥ सम- र्थाचिये पंक्तिभोजनें । तळिल्या वरिल्या एकचि पक्वान्नें । तेविं श्रवणें अर्थें पठणें । मोक्षुचि लाभे ॥४८॥ ऐसा गीता वैष्णवप्रासादु । अठरावा अ- ध्याय कळसु विशदु[44] । म्यां म्हणितला हा भेदु जाणोनियां ॥४९॥ आतां सतरावा पाठीं । अध्याय कैसेनि उठी । तो संबंधु सांगों दिठी । दिसे तैसा ॥५०॥ कां गंगायमुना उदक । बोधवर्गे वेगळिक ।

---

१ धनीपणा. २ जगदात्मा. ३ एकदम. ४ अंतर्यामींचा. ५ काढणें. ६ घाकतां येत नाहींत. ७ वेगळेपणानें न वर्णे. ८ बडबड. ९ स्पष्ट करण्याची मुद्रा. १० घर्षण. ११ प्रसाद. १२ देवालय. १३ बोधक. १४ प्राप्त होते. १५ गीताशास्त्र. १६ बसविला. १७ श्रीवेदव्यासांनीं. १८ सूत्रें. १९ कुशलतेनें. २० वेदरूपी रत्नाचा पर्वत. २१ माळ जमिनीत. २२ खाण काढली. २३ धर्म, अर्थ व काम. २४ भिन्न आकार. २५ गडगळ गोटे. २६ तट. २७ चिरे. २८ कृष्णार्जुन. २९ चातुर्यानें. ३० ज्ञानपर. ३१ दोरी. ३२ आखणी करून. ३३ पुरणी घालून. ३४ आव. ३५ मर्यादेचा. ३६ स्वच्छ केलेल्या. ३७ मान; गळमणी. ३८ कळसाची बैठक. ३९ कुशलतेनें. ४० तयार करून. ४१ पाठाच्या. ४२ विढा व पैसा. ४३ योग्यता. ४४ स्पष्ट.

धनी म्हणून करें म्हणूं ? अशा रीतीनें, आपल्या उपाधीच्या योगानें उद्दें झालेलें रूप, त्याचें काय वर्णन करूं ? २२ हे प्रभो, तुम्ही जगदात्मा आहां असें जर एकदम तुम्हांला म्हटलें, तर माझ्या अंतर्यामीं वास करणाऱ्या तुम्हांला मीं बाहेर काढल्याप्रमाणें होतें. २३ म्हणून, खरोखर पाहूं गेलें असतां या जगांत तुमची स्तुति करितां येत नाहीं; आणि मौनाशिवाय तुमचे अंगावर इतर डागिने चढवतां येत नाहींत. २४ तर कांहीं न बोलणें हीच आपली स्तुति, कांहीं न करणें हीच आपली पूजा, आणि वेगळेपणानें न उरणें ह्याच गोष्टी तुमच्या ठिकाणीं संभवतात. २५ तर जसा एखादा मनुष्य भ्रांतियुक्त होऊन वेडेपणानें बडबड करितो, त्याच प्रकारचें माझें वर्णन आहे; तर, हे गुरुमाऊली, त्वां तें सहन करावें. २६ आतां तुम्ही माझ्या वाग्बुद्धीस गीतार्थ स्पष्ट करण्याची अशी मुद्रा (शिक्का) लावा कीं, जिच्या योगानें, मीं सांगितलेला अर्थ ह्या सज्जनांचे सभेंत मान्य होईल. २७ तेव्हां श्रीनिवृत्ति महाराज म्हणाले कीं, " तूं अशी वारंवार आमची विनंती करूं नको. अरे, लोखंडाचें सुवर्ण करण्याकरितां परिसावर तें लोखंड वरचेवर का घांसावें लागतें ?" २८ तेव्हां ज्ञानेश्वरांनीं प्रार्थना केली कीं, महाराज, आपला हाच प्रसाद व्हावा कीं, मी जो आता गीतेचा अर्थ सांगणार आहें, त्याकडे देवांनीं लक्ष द्यावें. २९ गीता ग्रंथ हें रत्नखचित देवालय असून, त्याचा कळस अर्थरूपी चिंतामणीचा आहे; असा कीं, ज्याचे दर्शनानें गीतेच्या दर्शनाचें फळ मिळतें. ३० जगांत रूढिही अशीच आहे कीं, कळसाचें दुरून दर्शन घेतलें असतां देवालयांतील देवतेच्या भेटीचेंच फळ प्राप्त होतें. ३१ तसाच येथेंही प्रकार आहे कीं जो एकच अध्याय वाचला असतां सर्व गीताशास्त्र वाचल्याचें श्रेय येतें. ३२ याच कारणास्तव मीं या अठराव्या अध्यायास कळसाची उपमा दिली आहे, कीं जो वेदव्यासांनीं गीतारूपी देवालयावर बसविला आहे. ३३ देवालयावर कळस चढविल्यावर मग त्याचें जसें कोणतेंही काम करावयाचें उरत नाहीं, तसेंच हा अठरावा अध्याय गीता संपविली असें दर्शवितो. ३४ व्यासांनीं फार कुशलतेनें सूत्रें रचिलीं, त्यांनीच वेदरूपी रत्नाच्या पर्वतावर उपनिषदार्थरूपी माळ जमीनींत खाण लाविली. ३५ त्या माळ जमीनीवर धर्म, अर्थ व काम एतद्रूपी भिन्नभिन्न आकाराचे पुष्कळ [illegible] गोटे निघाले, त्या धोंड्यांचा महाभारतरूपी देवालयाचे भोंवतीं तट बांधला. ३६ नंतर आत्मज्ञानरूपी एकसारखे उत्तम चिरे कृष्णार्जुनसंवादरूपी चातुर्यानें घडले. ३७ मग निवृत्तिरूपी दोरानें आखणी करून व सर्व शास्त्रांचा पुरणी घालून मोक्षमर्यादेचा आय (आकार) साधला. ३८ याप्रमाणें देवालयाची रचना करितां करितां पंधरा अध्यायांपर्यंत पंधरा थर होऊन गाभाऱ्याच्या भिंती इन्यापर्यंत येऊन ठेपल्या. ३९ पुढें सोळावा अध्याय हा गळमण्याचा आकार असून, सतरावा अध्याय पडघाणी (कळसाची बैठक) होय. ४० त्या पडघाणीवर अठरावा अध्यायरूपी कळस उत्तम रीतीनें बसवून त्यावर व्यासकृत गीता हा ध्वज उभारला. ४१ म्हणून, मागचे जे अध्याय, ते एकावर एक चढते थर असून, त्यांची आपल्या योगानें पूर्णता झाली हें हा अठरावा अध्याय दाखवितो. ४२ कोणतेंही पुरें झालेलें काम चोरून न ठेवतां कळसाच्या योगानें स्पष्ट दृष्टीस पडतें, तसें अठराव्या अध्यायांत सांद्यंत गीतेचें वर्णन आहे. ४३ याप्रमाणें व्यासांनीं कुशलतेनें गीतारूपी देवालय तयार करून प्राणिमात्राचा नानाप्रकारें उद्धार केला. ४४ कोणी बाहेरून प्रदक्षिणा करून जप करतात; (गीतेचा पाठ करितात;) कोणी श्रवणरूप छायेंत देवालयाचे भिंतीस टेंकून बसतात; ४५ कोणी अवधानरूपी विडा व पैसा घेऊन देवळाच्या अर्थज्ञानरूपी गाभाऱ्यांत शिरतात, ४६ ते आत्मबोधाच्या योगानें जगदात्मा श्रीहरीची सत्वर भेट घेतात. परंतु मोक्षरूपी देवाळयांत या सर्वांची योग्यता सारखीच आहे. ४७ समर्थांचे घरीं भोजनास गेलें असतां पंक्तींत वरच्या व खालच्या पानावर ज्याप्रमाणें एकसारखींच पक्वान्नें असतात, (पंक्तिभेद नसतो,) त्याप्रमाणें गीता श्रवण करणारास, अर्थ जाणणारास व पठन करणारास मोक्षच प्राप्त होतो. ४८ असो, गीताग्रंथ हा विष्णूचें देवालय असून, अठरावा अध्याय हा त्यावरील उघड कळस आहे, असा भेद मीं जाणून बुजून केला. ४९ आतां सतराव्या अध्यायापर्यंत सर्व अध्यायांची कशी उभारणी झाली आहे तें तुमच्या दृष्टीस पडेल असें समजून सांगतो. ५० प्रयागास गंगा व यमुना यांचे संगमाचे ठिकाणीं उदक

द्रावी होऊनि एक । पाणीपणें ॥५१॥ न मोडतां दोन्ही आकार । घडिलें एक शरीर । हें अर्धनारी-नटेश्वर । रूपीं दिसे ॥५२॥ ना ना बाळकी दिवसें । कळा बिंबीं पैसे । परि सिनाणे केवे असे । चंद्रीं नाहीं ॥५३॥ तैसीं सिनानीं चारी पदें । श्लोक तो श्लोकावच्छेदें । अध्यावो अध्यायभेदें । गमे कीर ॥५४॥ परी प्रमेयाची उजरी । आनान रूप न धरी । नाना रत्नमणीं दोरी । एकचि जैसी ॥५५॥ मोतियें मिळोनि बहुवें । एकावेळीचा पाडु आहे । परी शोभे रूप होये । एकचि तेथ ॥५६॥ फुलां फुलसरां लेख चढे । द्रुंसीं दुजी अंगुळी न पडे । श्लोक अध्याय तेणें पाडें । जाणावे हे ॥५७॥ सात शतें श्लोक । अध्यायां अठरांचे लेख । परी देवो बोलिले एक । जें दुजें नाहीं ॥५८॥ आणि ग्याही न सांडोनि ते सोये । ग्रंथव्यक्ती केली आहे । प्रस्तुत तेणें निर्वाहें । निरूपण आइका ॥५९॥ तरी सतरावा अध्यावो । पावतां पुरता ठावो । जें संपता श्लोकीं देवो । बोलिले ऐसें ॥६०॥ अर्जुना ब्रह्मनामाख्याविखीं । बुद्धि सांडूनि आस्तिकीं । कर्में किजती तितुकीं । असंतें होती ॥६१॥ हा ऐकोनि देवाचा बोलु । अर्जुना आला डोलु । म्हणे कर्मनिष्ठां मळु । ठेविला देखों ॥६२॥ तो अज्ञानांधु तंव बापुडा । ईश्वरुचि न देखे एवढा । तेथ नावेक पुढां । कां सुंझे तया ॥६३॥ आणि रज तमें दोन्ही । गेकियावीण श्रद्धा सानी । ते कां लागे अभिभानीं । ब्रह्माचिये ॥६४॥ मग कोतों खेंव देणें । वालेंवरीक धांवणें । सांडीं पडे खेळणें । नागिणीचें तें ॥६५॥ तैसीं कर्में दुवाडें । तयां जन्मांतराची कडे । दुर्मेळांचे येवढे । कर्मामाजीं ॥६६॥ ना विपायें हें उजू होये । तरी ज्ञानाची योग्यता

काहे । येन्हवीं येणेंचि जाये । निरयाळया ॥६७॥ कर्मीं हा ठायवरी । आहाती बहुवा अवं-सरी । आतां कर्मठां कैवारी । मोक्षाची हे ॥६८॥ तरी फिटो कर्मांचा पांगु । कीजो अवघाचि त्यागु । आदरी जो अभ्यंगु । संन्यासु हा ॥६९॥ कर्मबाधे-ची कहीं । जेथ भयाची गोठी नाहीं । तें आत्म-ज्ञान जिहीं । स्वाधीन होय ॥७०॥ ज्ञानाचे आ-वाहनमंत्र । जें ज्ञानपिक तें सुक्षेत्र । ज्ञान आकर्षितें सूत्र । तंतु जे कां ॥७१॥ ते दोनी संन्यास त्याग । अनुष्ठूनि सुटो जग । तरी हेंचि आतां चांग । व्यक्त पुसों ॥ ७२ ॥ ऐसें म्हणोनि पार्थें । त्यागसंन्यास-व्यवस्थे । रूप होआवया जेथें । । प्रश्नु केला ॥७३॥ तेथ प्रत्युत्तरें बोली । श्रीकृष्णें जे चावळिली । तया व्यक्ती जाली । अष्टादशा ॥७४॥ एवं जन्यजनक-भावें । अध्यावो अध्यायातें प्रसवे । आतां ऐका बरवें । पुसिलें जें ॥७५॥ तरि पंडुकुमरें तेणें । देवाचें सरतें बोलणें । जाणोनि अंतःकरणें । कोंणी घेतली ॥७६॥ येन्हवीं तत्वविषयीं भला । तो निश्चितु असे कीर जाहला । परी देवो राहे उगेला । तें साहावेना ॥७७॥ वत्स धालेयाही वरी । धेनू न वचावी दुरी । अनन्य प्रीतीची परी । ऐसी आहे ॥७८॥ तेणें काजेंवीणही बोलावें । तें देखिलें तरी पाहावें । भोगितां चाड दुणावे । पढियंताठायीं ॥७९॥ ऐसी प्रेमाची हे जाती । आणि पार्थ तंव तेचि मूर्ती । म्हणूनि करूं लाहे खंती । उगेपणाची ॥८०॥ आणि संवादाचेनि मिषें । जे अव्यवहारी वस्तु असे । ते भोगिजे कीं जैसें । आरिसां रूप ॥८१॥ मग संवादु तोही पारुखे । तरी भोगितां

१ अर्थांची. २ माळ. ३ माळेचा पदर. ४ सुगंध. ५ मार्ग. ६ स्पष्टीकरण. ७ समजुतीनें. ८ श्रद्धा. ९ व्यर्थ. १० आनंद;प्रेम. ११ दोष. १२ समजेल. १३ कशी पात्र होईल. १४ मांद. १५ श्लाका. १६ आलिंगन. १७ मरणास कारण होय. १८ दुष्टधर्म. १९ नरकप्राप्ति. २० अडचणी. २१ दैन्य. २२ कार्यकारणभावानें. २३ शंका. २४ स्वस्थ बसले. २५ पोट भरल्यावर. २६ सोडावी. २७ पारमार्थिक. २८ राहतो.

जरी ओघाच्या बळानें निराळें दिसलें, तरी पाणी या भावनेनें तें एकच आहे. ५१ अर्धनारीनटेश्वराचे रूपांत जसे स्त्री व पुरुष यांचे आकार कायम असून एकच शरीर दिसतें; ५२ शुद्ध पक्षांत चंद्राची कला जशी रोज वाढलेली दिसते, परंतु चंद्राचे दृष्टीनें पाहू गेलें असतां तो पूर्णच आहे, (त्याच्यावर निराळे थर नाहींत,) ५३ तसे श्लोक चार चरणांनीं वेगळे वेगळे दिसतात, व अध्याय अध्यायांमुळें वेगळे भासतात खरे; ५४ परंतु अर्थाच्या दृष्टीनें त्यांत भेद नाहीं. जशी पुष्कळ रत्नें धारण करणारी दोरी एकच असते; ५५ पुष्कळ मोतीं मिळून एकावळीची माळ तयार होते, परंतु सर्वांची कांति एकच असते; ५६ माळेंत फुलें ओंवण्यास लागल्यावर फुलांची संख्या वाढते, परंतु त्यांचा सुगंध घेऊं गेलें असतां सल्येकरितां दुसरें बोट घालावें लागत नाहीं; म्हणजे सारखाच सुगंध असतो; त्याचप्रमाणें, श्लोक व अध्याय हे जरी पुष्कळ असले, तरी त्यांतील अर्थ एकच आहे. ५७ गीतेचे श्लोक सातशें असून अध्याय अठरा आहेत. परंतु देवांनीं या सर्वांत एकच तत्त्वाचें विवेचन केलें आहे; ५८ आणि मीही देवाचा मार्ग न सोडतां ग्रंथाचें स्पष्टीकरण केलें आहे. तूर्त ह्याच समजुतीनें मी अठरावा अध्याय सांगतों, तो ऐका. ५९ तर सतराव्या अध्यायांतील शेवटच्या श्लोकांत देव असें म्हणाले कीं, ६० "अर्जुना, ब्रह्मनामाच्याविषयी श्रद्धा सोडून जितकीं कर्में करशील, तितकीं व्यर्थ होत." ६१ असें देवाचें बोलणें ऐकून अर्जुनास मोठा आनंद झाला; आणि तो म्हणाला कीं, देवांनीं कर्मांवर श्रद्धा ठेवणारास दोष ठेविला आहे. ६२ तो बिचारा अज्ञानामुळें अंध झालेला असल्यामुळें, सर्व जगतांत ईश्वर भरलेला आहे, हें त्यास समजलें नाहीं; मग तो प्रत्यक्ष त्याच्या पुढें असूनही ब्रह्मनामश्रद्धेचें वर्म त्यास कसें समजेल? ६३ रज व तम या दोन्ही गुणांचा नाश झाल्याशिवाय जी श्रद्धा असते, ती ब्रह्माच्या ब्रह्मश्रद्धेच्या नांवास कशी पात्र होईल? ६४ मग, शत्रूला आलिंगन देणें, अथवा बातमी ऐकतांक्षणींच धावत सुटणें, व नागिणीला हातांत धरून खेळणें या गोष्टी जशा मरणास कारण होतात, ६५ तशीं कर्में कठीण असून तीं जन्ममरण देण्यास कारणीभूत होतात, असे कर्मांचे दुष्ट धर्म आहेत. ६६ कदाचित् कर्म यथासांग झालीं तर त्यांचा ज्ञानाची योग्यता येते, व तेंच कर्म यथासांग न झाल्यास नरकप्राप्तीस कारण होतें. ६७ कर्म करणाराला अशा प्रकारच्या अडचणी पुष्कळ येतात, म्हणून त्यांचा कैवार घेऊन, त्यांना मोक्षप्राप्ति कशी होईल असा प्रश्न अर्जुनानें केला. ६८ तर कर्मांचें दैन्य फिटून व त्याचा सर्वत्याग करून, अव्यंग असा जो कर्मसंन्यास, त्याचा आदर करावा. ६९ ज्याच्या योगानें कर्मांच्या बाधेपासून भीति नसते, व आत्मज्ञान प्राप्त होतें, ७० व जो कर्मसंन्यास आणि कर्मत्याग हे ज्ञानाला आमंत्रण करण्याचे मंत्र, अथवा ज्ञान पिकण्याचें क्षेत्र अथवा ज्ञानाला आकर्षण करणाऱ्या सूत्राचे तंतु होत, ७१ ते दोन्ही संन्यास व त्याग यांचें अनुष्ठान करून जग मुक्त होवो, तर हेंच आतां उघड रीतीनें सांगा असें देवास पुसावें. ७२ असें पार्थानें मनांत आणून, त्याग व संन्यास यांचें स्पष्टीकरण व्हावें म्हणून प्रश्न केला. ७३ तेव्हां श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाचे प्रश्नास जें उत्तर दिलें, तोच हा अठरावा अध्याय होय. ७४ याप्रमाणें कार्यकारणभावानें एक अध्याय दुसरे अध्यायास कारणीभूत होतो. तर अर्जुनानें काय प्रश्न केला तो ऐका. ७५ सतरावे अध्यायांत देवांनीं जो शेवटचा श्लोक सांगितला, त्याचें अंतःकरणांत मनन करून अर्जुनानें अशी शंका घेतली. ७६ एरवीं त्याला देवांनीं सांगितलेलें तत्त्व पूर्णपणें समजलें होतें; परंतु देव कांहीं न बोलतां स्वस्थ बसले तें त्याला बरें वाटेना. ७७ वासराचें पोट भरल्यावरही गाईनें त्याचेपासून दूर न व्हावें असें एकनिष्ठ प्रेमाचें लक्षण आहे. ७८ आपल्यास जो मनुष्य परम प्रिय असतो, त्यानें कांहीं कारण नसतांही आपल्याशीं बोलावें व आपल्यास पाहिल्यावरही आपल्याकडे पाहतच असावें असें प्रीतीचें लक्षण आहे. ७९ अशी प्रेमाची जात असून, पार्थ तर श्रीकृष्णांच्या प्रेमाची मूर्तिच आहे. म्हणून भगवान स्वस्थ बसल्यामुळें पार्थास अवघड वाटलें; ८० आणि संवादाच्या योगानें, पारमार्थिक वस्तु जें 'ब्रह्म' तें, आरशांत पाहिल्यावर जसें आपलें रूप स्पष्ट दिसतें, तसें भोगितां येतें. ८१ मग संवाद बंद पडल्यावर

भोगणें धोके । हें कां साहावेल सुखें । कांचावेलेया ॥८२॥ याकारणीं त्याग संन्यास । पुसावयाचें घे करूनि मिस । मग उपकौंविलें[3] दुस । गीतेचें तें॥८३॥ अठरावा अध्यावो नोहे । हे एकाध्यायी गीताचि आहे । जैं वासराचि गाय दुहे । तैं वेळु कायसा ॥८४॥ तैसी संपतां अवसरीं । गीता आदरविली माघारीं । स्वामी भृत्यांचा[6] न करी । संवादु काई ॥८५॥ परि हें असो ऐसें । अर्जुनें पुसिजत असे । म्हणे विनंती विशेषें । अवधारिजो ॥८६॥

अर्जुन उवाच—

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥१॥

अन्वय—महाबाहो, हृषीकेश, केशिनिषूदन, अहं संन्यासस्य च त्यागस्य तत्त्वम् पृथक् वेदितुम् इच्छामि. ॥१॥

हां जी संन्यासु आणि त्यागु । इयां दोहीं एक अर्थी लागु । जैसा संघातु आणि संघु । संघातेंचि बोलिजे ॥८७॥ तैसेंचि त्यागें आणि संन्यासें । त्यागुचि बोलिजतु असे । आमचेनि तंव मानसें । जाणिजे हेंचि ॥८८॥ ना कांहीं आथी अर्थभेद । तो देव करोत विशद । तेथ म्हणती श्रीमुकुंद । भिन्नचि पैं ॥८९॥ तरी अर्जुना तुझ्या मनीं । त्याग संन्यास दोन्ही । एकार्थ गमले हें मानीं । मीही साच॥९०॥ इहीं दोहीं कीर शब्दीं । त्यागुचि बोलिजे त्रिशुद्धी । परी कारण एथ भेदीं । येतुलेंचि ॥९१॥ निपटूनि कर्म सांडिजे । तें सांडणें संन्यासु म्हणिजे । आणि फळ[10] मात्र कां त्याजिजे । तो त्यागु गा ॥९२॥ तरी कोणा कर्माचें फळ । सांडिजे कोण कर्म केवळ । हेंही सांगों विवळ । चित्त देईं ॥९३॥ तरी आपैसीं डोंगर[11] डोंगर । झाडें लागती अपार । तैसे लोंवे[13] राजागरें[14] । तुटिती ते ॥९४॥ न पेरितां सैंघ तृणें । उठती तैसें साळीचें होणें । नाहीं गा राबाउणें । जियापरी ॥९५॥ कां अंग आइतें सहजें । परी लेणें उद्यमें कीजे । नदी आपैसी आपादिजे[16] । विहिरी जेविं ॥९६॥ तैसें नित्य नैमित्तिक । कर्म होय स्वाभाविक । परी न कामितां[17] कामिक[18] । न निफजे जें ॥९७॥

श्रीभगवानुवाच—

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥२॥

अन्वय—कवयः काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासम् इति विदुः; च विचक्षणाः सर्वकर्मफलत्यागं त्यागम् इति प्राहुः. ॥ २ ॥

कां कामनेचेंचि दळवाडें । जें उभारावया घडे । अश्वमेधादिक फुडे । याग जेथ ॥९८॥ वापी[19] कूप आराम[20] । अग्रहारें[21] हन महाग्राम[22] । आणीकही नाना संभ्रम । व्रतांचे ते ॥९९॥ ऐसें इष्टापूर्त सकळ । जया कामना एक मूळ । जें केलें भोगवी फळ । बांधोनियां ॥१००॥ देहाचिया गांवा आलिया । जन्ममृत्यूचिया सोहळया । ना म्हणों नये धनंजया । जियापरी ॥१॥ कां ललाटींचें[23] लिहिलें । न मोडे गा कांहीं केलें । काळेगोरेपण धुतलें । फिटों नेणे ॥२॥ केलें काम्य कर्म तैसें । फळ भोगावया धरणें बैसे । न फेडितां ऋण जैसें । वोसंडीना[24] ॥३॥ कां कामनाही न करितां । अवसांत[25] घडे पंडुसुता । तरी वायेंकाडेन[26] झुझतां । लागे जैसें ॥४॥ गुळ नेणतां तोंडीं । घातला देचि गोडी । आगी मानूनि राखोंडी । चेंपिला पोळी ॥५॥ काम्यकर्मीं हें एक । सामर्थ्य आथी स्वाभाविक । म्हणोनि नको कौतुक । मुमुक्षू एथ ॥६॥ किंबहुना पार्था ऐसें । जें काम्य कर्म गा असे । तें त्याजिजे विष जैसें । वोकूनियां ॥७॥ मग तया त्यागातें जगीं । संन्यासु ऐसया

---

१ थांबे. २ सबकलेला. ३ उघडकी. ४ घडी. ५ पान्हा आणतें. ६ सेवकाचा. ७ संबंध. ८ समुदाय. ९ सर्वथैव. १० कर्मकर्तृत्वाचा अभिमान व फळ. ११ स्पष्ट. १२ अरण्यें. १३ कांवीचें भात. १४ बागेंतील झाडें. १५ वखोगाळें. १६ मिळवावें लागतें. १७ इच्छा करितां. १८ काम्यकर्म. १९ पुष्करणी. २० बागा. २१ ब्राह्मणाचें कुटुंबपोषण व्हावें म्हणून ईश्वरप्रीत्यर्थ त्यास जो गांव अथवा जमीन देतात, त्यास अग्रहार म्हणतात. २२ शहर वसविणें. २३ नाशिवांत लिहिलेलें असेल तें. २४ सोडीत नाहीं. २५ अकस्मात्. २६ वावबाणांनीं.

ब्रह्मप्राप्तिही बंद होते, ही गोष्ट सुखप्राप्तीला सवकलेल्या मनुष्याला कशी सहन होईल? ८२ म्हणून 'त्याग व संन्यास' म्हणजे काय हें पुसण्याच्या निमित्तानें गीतारूपी वस्त्राची अर्जुनानें पुनः घडी उकलली. ८३ तर हा अठरावा अध्याय नसून ही एकाध्यायी गीताच आहे. पहा कीं, जेव्हां वासरूंच गाईस पान्हा आणतें, तेव्हां वेळ अवेळ यांचा गाईस विचार असतो काय? ८४ त्याप्रमाणें, गीता संपण्याचे वेळीं पुनः गीतेच्या पूर्वपदावर अर्जुन आला, तर सेवकानें प्रश्न केल्यावर स्वामी त्याचें उत्तर कसे देणार नाहींत? ८५ परंतु ही गोष्ट राहूं द्या; अर्जुनानें श्रीकृष्णाची विनंती करून म्हटलें कीं, भगवंतांनीं आतां माझ्या विनंतीकडे लक्ष द्यावें. ८६

हे महाबाहो हृषीकेशा, केशिदैत्यांतका, मी 'संन्यास' शब्दाचा खरा अर्थ आणि 'त्याग' शब्दाचाही खरा अर्थ पृथक् जाणूं इच्छितों.॥१॥

"हे प्रभो, संन्यास आणि त्याग या दोहोंचा एकाच अर्थाशीं संबंध आहे. जसा 'संघात' आणि 'संघ' या दोन्ही शब्दांचा निर्देश संघात या शब्दानेंच करितात, ८७ तसाच त्याग आणि संन्यास या दोन्ही शब्दांनीं त्यागाचाच बोध होतो. आमच्या मनाला तर हें असें वाटतें. ८८ मग जर त्यांच्या अर्थात कांहीं भेद असेल, तर तो देवांनीं स्पष्ट करून सांगावा." तेव्हां श्रीमुकुंद म्हणालेः—अरे, हे दोन्ही शब्द भिन्नच आहेत. ८९ तथापि, अर्जुना, त्याग व संन्यास हे दोन्ही शब्द एकार्थीच आहेत, असें जें तुझ्या मनाला वाटलें, तें बरोबर आहे असें मीही म्हणतों. ९० खरोखर या दोन्ही शब्दांनीं एक त्यागाचाच निर्देश होतो, हें खरें आहे; पण त्यांच्या अर्थामध्यें भेद होण्याचें कारण एवढेंच आहे कीं, ९१ जें सर्वथैव कर्म सोडणें, त्या सोडण्याला संन्यास असें म्हणतात; आणि, अर्जुना, कर्मकर्तृत्वाचा अभिमान व फल ह्यांचा त्याग करणें, त्याला त्याग असें म्हणतात. ९२ तर कोणत्या कर्माचें फल टाकावें, व कोणतें कर्म मुळींच टाकावें, हेंही स्पष्ट करून सांगतों, तें चित्त देऊन ऐक. ९३ तर ज्याप्रमाणें अरण्यांत व डोंगरावर पुष्कळ झाडें आपोआप उगवतात, त्याप्रमाणें लावींचें भात व बागेंतील झाडें आपोआप उगवत नाहींत, ९४ पेरल्याशिवाय नुसतें हवें तेवढें उगवतें, तसें शेतांत राब घातल्याशिवाय साळीचें पीक होत नाहीं; ९५ अथवा शरीर जरी सहज झालेलें आहे, तरी डागिने उद्योग करूनच करावे लागतात; किंवा नदीचें पाणी सहज प्राप्त होतें, पण विहीर खणावी लागते; ९६ त्याप्रमाणें, नित्यनैमित्तिक कर्म हें स्वाभाविक आहे; परंतु काम्य कर्म हें इच्छा केल्याशिवाय उत्पन्न होत नाहीं! ९७

हे पंडित काम्यकर्मांचा त्याग करणें याला संन्यास म्हणतात; व विद्वान लोक सर्व कर्में करून त्यांच्या फळांचा त्याग करणें याला त्याग म्हणतात. ॥ २ ॥

किंवा, येथें कामनेच्या जोरानें उत्पन्न होणारे जे यथासांग अश्वमेधादि याग; ९८ पुष्करिणी, विहिरी इत्यादि बांधणें, बागा लावणें, अग्रहार देणें, व एखादे ठिकाणीं शहर बसविणें व आणखी पुष्कळ प्रकारचीं व्रतें, ९९ असें जें सर्व इष्टापूर्त कर्म—ज्याला कामना मूळ कारण आहे, आणि ज्याचें आचरण केलें असतां तें करणारास बद्ध करून फळ भोगण्यास लावतें, १०० अर्जुना, देहरूप गांवास आल्यावर जन्ममृत्यूच्या सोहळ्यांना नाहीं म्हणतां येत नाहीं, १ किंवा नशिबांत लिहिलेलें कांहीं टळत नाहीं, अथवा काळेपण व गोरेपण कितीही धुतलें तरी नाहींसें होत नाहीं, २ तसें, काम्यकर्म केलें असतां, ऋण फेडल्यावांचून ज्याप्रमाणें सुटका होत नाहीं, त्याप्रमाणें तें फळ भोगविण्याकरितां दारांत धरणें घेऊन बसतें! ३ अथवा, अर्जुना, इच्छा न करितां जरी काम्यकर्म अकस्मात् घडलें, तरी, केवळ करमणुकीकरितां बाणानीं युद्ध करीत असतां तो मर्मस्थळीं लागला तर जसा जीव घेण्यास कमी करीत नाहीं; ४ गूळ न समजून जरी तोंडांत घातला तरी गोडच लागतो, किंवा अग्नीस राखोंडी समजून जरी त्यावर पाय दिला तरी तो भाजतोच; ५ त्याप्रमाणें, काम्यकर्माचे ठिकाणीं फळ भोगविण्याचें स्वाभाविक सामर्थ्य आहे. म्हणून मुमुक्षूनें कौतुकानेंही त्याचें आचरण करूं नये. ६ किंबहुना बा पार्था, असें जें काम्यकर्म आहे, तें, विष पोटांत गेलें म्हणजे जसें ओकून टाकतात, तसें टाकून द्यावें. ७ मग त्याच त्यागाला जगांत संन्यास असें म्हणतात.

भंगीं । बोलिजे अंतरंगीं । सर्वद्रष्टा ॥८॥ हें काम्यकर्म सांडणें । तें कामनेतेंचि उपडणें । द्रव्यत्यागें दवडणें । भय जैसें ॥९॥ आणि सोमसूर्यग्रहणें । येऊनि करविती पार्वणें । कां मातापितरमरणें । अंकित जे दिवस ॥११०॥ अथवा अतिथी हन पावे । हें ऐसैसें पडे जें करावें । तें ते कर्म आणावें । नैमित्तिक गा ॥११॥ वार्षियें[3] क्षोभे गगन । वसंतें दुणावें वन । देहा शृंगारी यौवन- । दशा जैसी ॥१२॥ कां सोमकांतु सोमें पघळे । सूर्यें फांकती कमळें । एथ असे तेंचि पाल्हाळे । आर्न[6] नये ॥१३॥ तैसें नित्य जें का कर्म । तेंचि निमित्ताचे लाहे नियम । एथ उंचावे तेणें नाम । नैमित्तिक होय ॥१४॥ आणि सायंप्रातर्मध्यान्हीं । जें कां करणीय प्रतिदिनीं । परी दृष्टि जैसी लोचनीं । अधिक नोहे ॥१५॥ कां नापाँदितां गती । चरणीं जैसी आथी । नातरी ते दीप्ती । दीपबिंबीं ॥१६॥ वासु नेदितां जैसें । चंदनीं सौरभ्य असे । अधिकाराचें तैसें । रूपचि जें ॥१७॥ नित्य कर्म ऐसें जनीं । पार्था बोलिजे तें मानीं । एवं नित्य नैमित्तिक दोन्ही । दाविलीं तुज ॥१८॥ हेंचि नित्य नैमित्तिक । अनुष्ठेय आवश्यक । म्हणोनि म्हणों पाहती एक । वांझ ययातें ॥१९॥ परी भोजनीं जैसें होये । तृप्ति लाहे भूक जाये । तैसें नित्यनैमित्तिकीं आहे । सर्वांगीं फळ ॥१२०॥ कीडें[10] आगिटां पडे । तरी मळु तुटे वानी चढे । यया कर्मा तया सांगडे । फळ जाणावें ॥२१॥ जे प्रत्यवायें[12] तंव गळे । स्वाधिकार बहुवें उजळे । तेथ हातोफळिया मिळे । सद्गतीसी ॥२२॥ येवढेवरी विसाळ । नित्यनैमित्तिकीं आहे फळ । परी तें त्यजिजे मूळ । नक्षत्रीं जैसें ॥२३॥ लता पिके आघवी । तंव च्यूतें[13] बांधे पालवी । मग हात न लावित माधवी[14] । सोडूनि घाली ॥२४॥ तैसी नोलांडितां कर्मरेखा । चित्त दीजे नित्यनैमित्तिका । पाठीं फळा कीजे अशेखा । वांताचे वानी ॥२५॥ यया कर्मफळत्यागातें । त्यागु म्हणती पैं जाणते । एवं त्याग संन्यास तूतें । परिसविले ॥२६॥ हा संन्यासु जैं संभवे । तैं काम्य बाधूं न पवे । निषिद्ध तंव स्वभावें । निषेधें गेलें ॥२७॥ आणि नित्यादिक जें असे । तें येणें फळत्यागें नासे । शिर लोटलियां[15] जैसें । येर आंग ॥२८॥ मग सस्य[16] फरपाकांत । तैसें निमालिया कर्मजात । आत्मज्ञान गिंवसित । अपैसें ये ॥२९॥ ऐसिया निगुती[17] दोनी । त्याग संन्यास अनुष्ठानीं । पडले गा आत्मज्ञानी । बांधती पाटु ॥१३०॥ नातरी हे निगती चुके । मग त्यागु कीजे हातेंतुकें[19] । तें कांहीं न त्यजे आधिकें । गोंवींचि[20] पडे ॥३१॥ जें औषध व्याधी अनोळख । तें घेतलिया परतें विख । कां अन्न न[21] मानितां भूक । मारीना काय ॥३२॥ म्हणोनि त्याज्य जें नोहे । तेथ त्यागातें न सुवावें । त्याज्यालागीं मोहावें । लोभपर ॥३३॥ चुकलिया त्यागाचें वेझें । केला सर्वत्यागही होय वोझें । न देखती सर्वत्र दुजें । वीतरागें[22] ते ॥३४॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥३॥

अन्वय—एके मनीषिणः कर्म दोषवत् अस्ति [तस्मात्] त्याज्यम् इति प्राहुः, च अपरे यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यम् इति [आहुः.] ॥ ३ ॥

१ भेदानें. २ पर्वण्या. ३ वर्षाकालीं. ४ चंद्राच्या किरणांनीं. ५ वाढतें; वृद्धिंगत होतें. ६ निराळें. ७ स्वीकार न करितां. ८ सुगंध. ९ अनुष्ठान—आचरण केलेंच पाहिजे असें. १० हिणकट सोनें. ११ कस. १२ दोष. १३ आम्रवृक्ष. १४ वसंतऋतु १५ तोडलें असता. १६ धान्य पिकल्यावर. १७ युक्ति. १८ योग्यता. १९ अटकळीनें. २० घोटाळ्यांत. २१ स्वीकार न करितां. २२ वैराग्यसंपन्न.

असें सर्वांतरसाक्षी भगवान श्रीकृष्ण बोलले. ८ [मग म्हणतात:-] ज्याप्रमाणें आपल्या जवळील द्रव्य टाकून दिलें म्हणजे त्यापासून उत्पन्न होणारें भय नाहींसें होतें, त्याप्रमाणें ह्या काम्यकर्मांचा त्याग करणें म्हणजे मनांतील वासना समूळ नाहींतशा करणें होय. ९ आणि चंद्रग्रहण व सूर्यग्रहण ह्या पर्वणींच्या दिवशीं, किंवा मातापितरांच्या श्राद्धतिथींस, ११० अथवा काकबलि टाकण्याचे समयास अतिथि प्राप्त झाला असतां, जीं जीं कर्में करावीं लागतात, तीं नैमित्तिक कर्में होत. ११ वर्षाकालीं जसें आकाश भरून येऊन मेघांची गर्जना होते, वसंतऋतूच्या योगानें वनास पालवी फुटून दुप्पट शोभा येते, अथवा शरीराला यौवनदशा शोभा आणिते, १२ किंवा सोमकांत मणि चंद्राच्या किरणांनीं द्रवतो व सूर्याचे किरणांनीं सूर्यविकासिनी कमळें प्रफुल्लित होतात; या ठिकाणीं, जें मूळचें असतें तेंच वाढतें, निराळें कांहीं उत्पन्न होत नाहीं; १३ त्याप्रमाणें, जें नित्यकर्म आहे, त्यालाच निमित्ताचे नियम लागले कीं नैमित्तिक हें मोठें नांव त्याला प्राप्त होतें. १४ आणि दररोज सकाळीं, दुपारीं व सायंकाळीं जें कर्म करावें, लागतें; परंतु ज्याप्रमाणें डोळ्यांतील दृष्टि अधिक होत नाहीं, १५ अथवा गतीचा स्वीकार न करितां ती जशी पायांत आपोआपच आहे, किंवा दिव्याचे ठिकाणींच जसें त्याचें सहज तेज आहे, १६ चंदनास वरून वास लावल्याशिवाय जसा अंगचा सुगंध असतो, तसें अधिकाराचें लक्षण होय: १७ त्या कर्मास, पार्था, जगांत नित्यकर्म म्हणतात असें समज. याप्रमाणें तुला नित्य व नैमित्तिक हीं दोन्ही कर्में दाखविलीं. १८ हेंच नित्यनैमित्तिक कर्म अवश्य केलें पाहिजे म्हणून कांहीं लोक या कर्मास निष्फल कर्म असें म्हणूं पाहतात. १९ परंतु भोजनापासून जशी तृप्ति प्राप्त होऊन क्षुधा नष्ट होते, तशी या नित्यनैमित्तिक कर्मांपासून सर्व प्रकारें फलप्राप्ति होते. १२० ज्याप्रमाणें हिणकट सोनें अग्नींत घातल्यावर त्याचा हिणकटपणा जाऊन कस वाढतो, त्याप्रमाणें नित्यनैमित्तिक कर्मांपासून फलप्राप्ति होते. (चित्तशुद्धि होते.) २१ कारण [या कर्मांच्या आचरणानें] दोष नाहींतसे होऊन आपला अधिकार जास्त वाढतो; आणि असें झाल्यावर हातोहात सद्गति प्राप्त होते. २२ नित्यनैमित्तिक कर्मांपासून जरी एवढी मोठी फलप्राप्ति होते, तरी मूळनक्षत्रावर उपजलेल्या मुलाप्रमाणें त्याच्या फलाचा त्याग करावा. २३ वसंतऋतूच्या योगानें जरी सर्व वेल वाढले, व आम्रवृक्षास पालवी फुटली, तरी जसा तो त्यास हात न लावितां टाकून जातो, २४ तसें नित्यनैमित्तिक कर्मांचें चित्त देऊन यथाविधि आचरण करावें, पण त्यापासून निष्पन्न होणाऱ्या सर्व फलांचा वांतीप्रमाणें त्याग करावा. २५ अशा रीतीनें नित्यनैमित्तिक कर्मांचे फलांचा त्याग करणें, यालाच ज्ञाते पुरुष 'त्याग' असें म्हणतात. याप्रमाणें त्याग व संन्यास हे—त्यांची फोड करून—तुला सांगितले. २६ याप्रमाणें जेव्हां संन्यास घडतो, तेव्हां काम्यकर्मांपासून बाधा होऊं शकत नाहीं, आणि निषिद्ध कर्म तर निषेधाच्या योगें स्वभावतःच नाहींसे होतें. २७ आणि ज्याप्रमाणें शिर कापल्यावर धड आपोआप निर्जीव होऊन खालीं पडतें, त्याप्रमाणें नित्यनैमित्तिक कर्मांच्या फलांचा आतां सांगितल्या रीतीनें त्याग केला असतां त्यापासून बाधा होत नाहीं. २८ मग, धान्य पिकल्यावर जशी पिकाची वाढ खुंटते, तसा सर्व कर्मांचा क्षय झाला म्हणजे आत्मज्ञान आपण होऊन शोधीत येतें. २९ अशा युक्तीनें [नित्यनैमित्तिक कर्मांच्या फलांचा] त्याग व [काम्यकर्मांचा] संन्यास जे करतात, ते आत्मज्ञानाचे प्राप्तीला योग्य होतात. १३० किंवा ही युक्ति चुकून जर कोणी अटकळीनें त्याग करूं म्हणतील, तर कर्मांचा त्याग न होतां ते अधिक घोंटाळ्यांत पडतात. ३१ रोगाची चिकित्सा न करितां घेतलेलें [भलतेंच] औषध विषतुल्य होतें, अथवा अन्नाचें सेवन केलें नाहीं तर भुकेनें मनुष्य मरणार नाहीं काय ? ३२ म्हणून, ज्या गोष्टीचा त्याग करूं नये असें सांगितलें आहे, तिचा त्याग करूं नये; व ज्या गोष्टीचा त्याग करावा असें सांगितलें आहे, तिचें आचरण करण्याचा लोभ धरूं नये. ३३ त्याग करण्याची युक्ति चुकली तर कर्मत्याग करूनही मनुष्य कर्मबंधांत सांपडतो; म्हणून, वैराग्यसंपन्न जे आहेत ते केव्हांही त्याज्य गोष्टीचें आचरण करीत नाहींत. ३४

कित्येक पंडित असें म्हणतात कीं, कर्म दोषयुक्त असल्यामुळें त्याचा त्याग करावा; आणि दुसरे पंडित असें म्हणतात कीं, यज्ञ, दान व तप या कर्मांचा त्याग करूं नये. ॥ ३ ॥

एकां फळाभिलाष न ठके । ते कर्मातें म्हणती बंधकें । जैसें आपण नग्न भांडकें[1]। जगातें म्हणे ॥३५॥ कां जिव्हालंपट रोगिया । अन्नें दूषी धनंजया । आंगा न रुसे कोढिया[2]। मासियां कोपे ॥३६॥ तैसे फळकाम दुर्बळ । म्हणती कर्मचि किडाळ । मग निर्णयो देती केवळ । त्यजावें ऐसा ॥३७॥ एक म्हणती यागादिक । करावेंचि आवश्यक । जे यावांचूनि शोधक । आन नसे ॥३८॥ मनशुद्धी त्या मार्गीं । जैं विजयी व्हावें वेगीं । तैं कर्म सबळाकार्गीं । आळसु न कीजे ॥३९॥ भांगार आधी शोधावें । तरी आगी जेविं [3]नुबगावें । कां दर्पणालागीं सांचावें । अधिक रज ॥१४०॥ नाना वस्त्रें चोख होआवीं । ऐसें आथी जरी जीवीं । तरी संवर्धणी न मानावी । मळिन जैसी ॥४१॥ तैसीं कर्में क्लेशाकारें । म्हणोनि न त्यावीं [5]अव्हेरें । कां अन्नकामें [6]अरुवारें । रांधितिये[7] उणें ॥४२॥ इहीं इहीं गा शब्दीं । एक कर्मीं बांधविती बुद्धी । ऐसा त्यागु विसंवादीं । पडोनि ठेला ॥४३॥ तरी विसंवादु तो फिटे । त्यागाचा निश्चयो भेटे । तैसें बोलों गोमटें । अवधान देईं ॥४४॥

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ४

अन्वय—भरतसत्तम, तत्र त्यागे मे निश्चयं शृणु. पुरुषव्याघ्र, हि त्यागः त्रिविधः संप्रकीर्तितः [अस्ति]. ॥४॥

तरी त्यागु एथें पांडवा । त्रिविधु पैं जाणावा । तया त्रिविधाही बरवा । विभाग करूं ॥४५॥ त्यागाचे तीन्ही प्रकार । कीजती जरी गोचर । तरी तूं इत्यर्थाचें सार । इतुलें आण ॥४६॥ मज सर्वज्ञाचियेही बुद्धी । जें आंकोट माने त्रिशुद्धी । निश्चयतत्त्व तें आधीं । अवधारीं पां ॥४७॥ तरी आपुलिये सोडवणे । जो मुमुक्षु जागों म्हणे । तया सर्वस्वें करणें । हेंचि एक ॥४८॥

यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥५॥

अन्वय—यज्ञः दानं तपः कर्म न त्याजम् तत् कार्यम एव यज्ञः दानं, च तपः एतानि मनीषिणाम् पावनानि एव [संति.]॥५॥

जियें यज्ञदानतपादिकें । इयें कर्में आवश्यकें । तियें न सांडावीं पांथिकें[12]। पाउलें जैसीं ॥४९॥ हरपलें न देखिजे । तंव तयाचा मागु न सांडिजे । कां तृप्त न होतां न लोटिजे । [13]भाणें जेवीं ॥१५०॥ नाव थडी न पवतां । न सांडिजे केळी न फळतां । कां ठेविलें न दिसतां । दीपु जैसा ॥५१॥ तैसी आत्मज्ञानविखीं । जंव निश्चिती नाहीं निकी । तंव नोहावें यागादिकीं । उदासीन ॥५२॥ तरी स्वाधिकारानुरूपें । तियें यज्ञदानें तपें । अनुष्ठावींचि सौक्षेपें[14]। अधिकें[15]वरी ॥५३॥ जें चालणें वेगावत जाये । तो वेगु वैसावयाचि होये । तैसा कर्मातिशयो आहे । नैष्कर्म्यालागीं ॥५४॥ अधिकें जंव जंव औषधी । सेवायाची मांडी बांधी[16]। तंव तंव मुकिजे व्याधी । तयाचिये ॥५५॥ तैसीं कर्में हातोपांवीं[17]। जैं कीजती [18]यथानिगुतीं । तैं रजतमें झडती । झाडा देउनी ॥५६॥ कां [19]पांटोवाटीं पुटें । भांगारा खारु देणें घटे । तैं कीड झडकरी तुटे । निर्व्याजें[20] होय ॥५७॥ तैसें निष्ठा केलें कर्म । तें झाडी करूनि रजतम । सत्त्वशुद्धीचें धाम । डोळां दावी ॥५८॥ म्हणोनियां धनंजया । सत्त्वशुद्धी गिवसितया । तीर्थांचिया सावायीं[21]। आलीं कर्में ॥५९॥ तीर्थें बाह्यमळु[22] क्षाळे । कर्में अ-

१ कुभांडखोर. २ कुष्टरोगी. ३ कंटाळा करूं नये. ४ सताक. ५ हेळसांडीचारीं. ६ उत्तम. ७ तयार केल्याशिवाय. ८ सिद्धांत. ९ बारांत. १० तात्पर्य. ११ खरें. १२ वाटसरानें.

१३ पान. १४ यथाविधि. १५ वरचेवर. १६ निश्चय; तयारी. १७ लवकर. १८ विधिपूर्वक. १९ एकामागून एक. २० निर्दोष; शुद्ध. २१ बरोबरीस. २२ शरीरावरचा मळ.

कित्येकांस फलाभिलाष सोडवत नाहीं, म्हणून 'कर्म बंधक' आहे असें ते म्हणतात. ज्याप्रमाणें एखादा मनुष्य नग्न असून त्यास नग्न म्हटलें असतां जग भांडखोर आहे असें तो म्हणतो; ३५ किंवा, हे धनंजया, जिव्हेच्या अधीन झालेला रोगी पाहिजे तें खातो, आणि तें पचलें नाहीं म्हणजे अन्नास दोष देतो; किंवा कुष्ट रोगी आपल्या शरीरावर न रुसतां त्यावर बसणाऱ्या माशांवर रागावतो; ३६ त्याप्रमाणें, जे फलेच्छु आहेत, त्यांना कर्माचें फल टाकण्याची शक्ति नसल्यामुळें कर्मच वाईट असें ते म्हणतात; आणि मग कर्मत्याग करावा असा सिद्धांत ठरवितात. ३७ कोणी असें म्हणतात कीं, यज्ञयागादिक हे अवश्य केलेच पाहिजेत; कारण त्यांवांचून चित्तशुद्धि होण्यास दुसरा उपायच नाहीं. ३८ जर चित्तशुद्धि लवकर व्हावी अशी इच्छा असेल, तर कर्माचें आचरण करण्यास आळस करूं नये. ३९ सोनें शुद्ध करावयाचें असेल, तर तें अग्नींत घालण्याविषयीं जसा कंटाळा करूं नये, अथवा आरशांत पाहावयाचें असल्यास त्यावरील मळ काढण्याकरितां चुना लावून तो साफ करावा लागतो; १४० अथवा वस्त्रें स्वच्छ निघावीं अशी जर इच्छा असेल, तर तीं परटाच्या गलिच्छ सतालांत घालण्याविषयीं मनांत शंका बाळगूं नये; ४१ किंवा उत्तम अन्न हवें असेल, तर तें तयार केल्याशिवाय कसें प्राप्त होईल ? त्याप्रमाणें, कर्में क्लेशदायक आहेत म्हणून त्यांची हेळसांड करूं नये. ४२ या प्रकारचे सिद्धांत ठरवून कोणी कर्म करण्यास तयार होतात, व कोणी कर्म टाकावें म्हणतात, अशा प्रकारें, कर्मत्यागाविषयीं वाद पडला आहे. ४३ तर ह्या वादाचा निकाल करून, कर्मांचा त्याग कसा करावा तें तुला उत्तम रीतीनें सांगतों, तिकडे लक्ष दे. ४४

हे भरतसत्तमा त्या त्यागाविषयीं (त्याग आणि संन्यास यांविषयीं) माझें निश्चित मत काय आहे तें तुला सांगतों, ऐक. हे पुरुषश्रेष्ठा, त्याग तीन प्रकारचा सांगितला आहे॥४॥

तर, अर्जुना, असें पहा कीं, हा त्याग तीन प्रकारचा आहे, समजलास ? आतां ते तिन्ही प्रकार नीट वर्णन करून सांगतों. ४५ त्यागाचे तीन प्रकार जरी स्पष्ट सांगितले, तरी त्यांचें तात्पर्य एकच आहे असें तूं समज. ४६ मज सर्वज्ञाच्याही बुद्धीला जें खरें वाटतें, आणि ज्याविषयीं माझे मनाचा निश्चय ठरला आहे, तो निश्चय कोणता तो ऐक. ४७ संसारापासून आपली सुटका व्हावी म्हणून जो मुमुक्षु दक्ष असतो, त्यानें सर्व प्रकारें हेंच एक करावें;—त्यागाचें खरें स्वरूप ओळखून तो करावा. ४८

यज्ञ, दान, तप या कर्मांचा त्याग करूं नये; तीं केलींच पाहिजेत. कारण यज्ञ दान आणि तप हीं कर्में निष्काम कर्म करणारांचें चित्त शुद्ध करणारीं आहेत. ॥ ५ ॥

पांथिकानें ज्याप्रमाणें पावलें टाकण्याचें (मार्ग चालण्याचें) सोडतां कामा नये, त्याप्रमाणें, यज्ञ, दान व तप हीं जीं आवश्यक कर्में तीं सोडूं नयेत. ४९ हारवलेला जिन्नस सांपडेपर्यंत जसा त्याचा माग सोडतां येत नाहीं; अथवा पोट भरल्याशिवाय जसें आपल्या पुढील पान दूर सारतां येत नाहीं; १५० किंवा नाव नदीचे कांठास पोहोंचल्याखेरीज मध्येंच सोडतां येत नाहीं, अथवा केळीं आल्याशिवाय केळीचीं झाडें कापतां येत नाहींत; किंवा ज्याप्रमाणें ठेवलेली वस्तु सांपडल्याशिवाय दिवा मालवितां येत नाहीं, ५१ त्याप्रमाणें, आत्मज्ञानाविषयीं दृढ निश्चय झाला नाहीं तोंपर्यंत यागादिक कर्में करण्याविषयीं उदासीन होऊं नये. ५२ तर आपल्या अधिकाराप्रमाणें यज्ञ, दान व तप यांचें यथाविधि वरचेवर आचरण केलेंच पाहिजे. ५३ जो चालण्याची त्वरा करतो त्याला तीच त्वरा विसावा घेण्यास उपयोगी पडते; तसें कर्मांचें अधिक आचरण करणें हें कर्मत्यागास उपयोगी पडतें. ५४ एखादा रोगी औषध घेण्याविषयीं जों जों अधिकाधिक तयार होतो, तों तों तो रोगापासून मुक्त होत जातो; ५५ त्याप्रमाणें, जों जों कर्में विधिपूर्वक लवकर लवकर करावीं, तों तों रज व तम हे गुण समूळ नाहींतसे होतात. ५६ अथवा, सोन्यास एकामागून एक जेव्हां खाराचीं पुटें द्यावीं तेव्हां त्याचा हिणकटपणा जाऊन तें शुद्ध होतें, ५७ तसें निष्ठेनें कर्मांचें आचरण केलें असतां तें रज व तम यांचा नाश करून सत्त्वशुद्धीचें दर्शन करून देतें. ५८ म्हणून अर्जुना, सत्त्वशुद्धि प्राप्त होण्यास सत्कर्में तीर्थांच्या योग्यता पावतात. ५९ तीर्थांनीं बाह्य मळाचें

अंतर क्षाळे । एवं तीर्थे आण निर्मळें । सत्कर्मेचि ॥१६०॥ तृषार्ता मरुदेशीं[1] । झळे[2] अमृतें वोळलीं जैसीं । कीं अंधालागीं डोळ्यांसीं । सूर्यु आला ॥६१॥ बुडतया नदीच धांविन्नली[3] । पडतया पृथ्वीच कळवळिली । निमतयां[4] मृत्यूनें दिधली । आयुष्यवृद्धी ॥६२॥ कर्मे कर्मबद्धता । मुमुक्षु सोडविले पंडुसुता । जैसा रसरीति[5] मरतां । राखिला विषें ॥६३॥ तैसीं एके हातवटियां[6] । कर्मे कीजती धनंजया । बंधकेंचि सोडवावया । मुख्यें[7] होती ॥६४॥ आतां तेचि हातवटी । तुज सांगों गोमटी । जया कर्मातें किरीटी । कर्मचि हंसे ॥६५॥

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥६॥

अन्वय—अपि तु एतानि कर्माणि संगं च फलानि त्यक्त्वा कर्तव्यानि, इति, पार्थ, मम उत्तमं निश्चितम् मतम् [अस्ति]. ॥ ६ ॥

तरी महायागप्रमुखें[8] । कर्मे निफजतांही असुखें । कर्तेपणाचें न ठाके । फुंजणें[9] आंगीं ॥६६॥ जो मोलें तीर्था जाये । तया मी यात्रा करितु आहें । ऐसिये श्लाघ्यतेचा[10] मोहे । तोषु जीवीं ॥६७॥ कां मुद्रा समर्थाचिया । जो एकवटु[11] झोंबे राया । तो मी जिणता ऐसिया । नयेचि गर्वा[12] ॥६८॥ जो कांसे लागोनि तरे । तया पोहती ऊर्मी नुरे । पुरोहितु[13] नाविष्करे[14] । दातेपणें ॥६९॥ तैसें कर्तृत्व अहंकारें । नेघोनि यथाअवसरें[15] । कृत्यजातांचे मोहरे । सारीजती[16] ॥१७०॥ केल्या कर्मा पांडवा । जो आथी फळाचा यावा[17] । तया मोहरें हों नेदावा । मनोरथु ॥७१॥ आधींचि फळीं आस तुटिया । कर्मे आरंभावीं धनंजया । परावें बाळ धायां । पाहिजे जैसें ॥७२॥ पिंपरुवांचिया[22] आशा । न शिंपिजे पिंपळु जैसा । तैसिया फळनिराशा । कीजती कर्मे ॥७३॥ सांडूनि दुधाची टकळी[23] । गोवारी गांवधेनु वेंटाळी । किंबहुना कर्मे फळीं । तैसें कीजे ॥७४॥ ऐसी हे हातवटी । वेव्हारिजे क्रिया वठी । आपणा आपुलिया गांठी । काढेचि तो ॥७५॥ म्हणोनि फळीं लागु । सांडोनि देहसंगु[24] । कर्मे करावीं हा चांगु । निरोपु माझा ॥७६॥ जो जीवबंधें शिणला । सुटके ऊंचे आपला । तेणें पुढतपुढती या बोला । आन न कीजे ॥७७॥

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ७

अन्वय—नियतस्य कर्मणः तु संन्यासः न उपपद्यते; मोहात् तस्य परित्यागः तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

नातरी आंधाराचेनि रोषें[26] । जैसीं डोळां रोविजती नखें । तैसा कर्मद्वेषें अशेखें । कर्मेचि सांडी ॥७८॥ तयाचें कर्म सांडणें । तें तामस पैं मी म्हणें । शिसाराचे[27] रागें कोटणें[28] । शिसचि जैसें ॥७९॥ हां गा मार्गु दुवाडु[29] होये । तरी निस्तरितीक[30] पाये । कीं तेचि खांडणें आहे । मार्गापराधें ॥१८०॥ भुकेलियापुढें अन्न । हो कां भलतैसें ऊन्ह । तरी बुद्धी न घेतां लंघन । आणीं पापेरीं[31] हींल्या[32] ॥८१॥ तैसा कर्मीचा बाधु[33] कर्मे । निस्तरिजे करितेनि वर्में । हे तामसु नेणें भ्रमें । माजविला ॥८२॥ कीं स्वभावें आलें विभागा । तें कर्मचि वोसंडी[34] पैं गा । तरी झणें आतळे[35] त्यागा । तामसा तया ॥८३॥

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् । स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ८

अन्वय—यः दुखम् इति [मत्वा] एव यत् कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत्, सः राजसं त्यागं कृत्वा त्यागफलं न एव लभेत्. ॥ ८ ॥

१ मारवाड देशांत. २ झरे. ३ कागर्की; सांपडली. ४ मरणाराला. ५ रसायन करण्याची युक्ति. ६ युक्ति. ७ दूर होते. ८ पंचमहायज्ञ. ९ अभिमान. १० मोठेपणाचा. ११ पकडा. १२ गर्व. १३ राजाचा उपाध्याय. १४ अभिमान वाहत नाहीं. १५ प्रसंग. १६ पूर्ण करतो. १७ प्राप्ति. १८ प्राप्तीविषयीं. १९ आशा. २० दुसऱ्याचें. २१ संतोषास्तव. २२ पिंपळाचीं फळें. २३ आशा. २४ अभिमान. २५ काळजी वाहतो. २६ रागानें. २७ अर्धशिशीच्या. २८ कापणें. २९ वाईट. ३० संपवितीक. ३१ काथेनें. ३२ झुगारिलें तर. ३३ दोष. ३४ टाकतो. ३५ स्वाधीन होणें.

क्षालन होतें, आणि कर्माच्या योगें अंतर्मळ नाहींसा होतो; एवंच, सत्कर्मे हींच चित्तशुद्धीस तीर्थे होत. १६० तहान लागलेल्या मनुष्यास मारवाड देशांत जसा एखादा अमृताचा झरा सांपडावा, किंवा अंधळ्याच्या डोळ्यांत सूर्याचें तेज यावें; ६१ बुडणाऱ्यास तारण्याकरितां नदीनेंच धावावें, पडणाराला जसें पृथ्वीनेंच झेलावें, अथवा मरणारास मृत्यूनेंच आयुष्यवृद्धि द्यावी; ६२ कर्मापासून मुमुक्षूस होणारी पीडा कर्मांनीं दूर करावी; अथवा, हे अर्जुना, रसायन करण्याची ज्यास युक्ति माहीत आहे तो वैद्य ज्याप्रमाणें विष शुद्ध करून त्याचें अमृत करून मरणाराचें रक्षण करतो, ६३ त्याप्रमाणें, धनंजया, युक्तीनें कर्मे केलीं असतां तीं बाधक असूनही मुक्त करण्यास कारणीभूत होतात. ६४ तर, अर्जुना, जिच्या योगें कर्मापासूनच कर्माचा नाश होतो, ती युक्ति कोणती ती तुला उत्तम रीतीनें सांगतों. ६५

परंतु, पार्था, हीं कर्मे कर्तेपणाचा अभिमान आणि फळाची इच्छा टाकून करावीं असें माझें उत्तम निश्चित मत आहे. ॥ ६ ॥

तर पंचमहायज्ञादि प्रमुख कर्मे यथाविधि घडत असतां जो कर्तृत्वाचा अभिमान बाळगीत नाहीं; ६६ जो मोलानें (दुसऱ्याजवळून पैसे घेऊन) तिर्थयात्रा करतो, त्याला मी यात्रा करीत आहें अशा मोठेपणाचा हर्ष होत नाहीं; ६७ किंवा राजशिक्क्याच्या बळावर जो एकटा राजासही पकडून आणतो, त्याला मीं या राजास जिंकलें असा गर्व होत नाहीं; ६८ जो दुसऱ्याच्या कांसेस लागून नदी उतरून पलीकडे जातो, त्याला मी पोहणारा आहें, असा गर्व होत नाहीं, किंवा ज्याप्रमाणें राजाचे उपाध्यायास राजाकरितां दुसऱ्यास आपल्या हातानें दिलेल्या दानाबद्दल अभिमान वाटत नाहीं, ६९ त्याप्रमाणें, कर्तृत्वाचा अभिमान न बाळगितां, ज्या ज्या वेळेस जीं जीं कर्मे करावयाचीं तीं तीं यथाविधि जो करितो; १७० हे पांडवा, केलेल्या कर्मांची जी फलप्राप्ति व्हावयाची तिच्याविषयीं जो आपले मनांत इच्छा उत्पन्न होऊं देत नाहीं; ७१ हे धनंजया, प्रथम फळाची आशा सोडून निष्काम कर्मास आरंभ करावा; ज्याप्रमाणें दुसऱ्याचें लेंकरूं पाहून (त्याचे ठिकाणीं प्रीति न ठेवितां नुसता) संतोष मानावा. ७२ पिंपरांच्या आशेनें जसा कोणी पिंपळास पाणी घालीत नाहीं, तशी फळाची आशा सोडून कर्मे करावीं. ७३ गुराखी दुधाची आशा सोडून जशा गांवांतील गाई वळतो, तसें कर्मफळाविषयीं निरिच्छ असावें. ७४ या युक्तीनें जो कर्मांचें आचरण करतो, त्याला आपल्या जवळच असलेल्या आत्मस्वरूपाची भेट होते. ७५ म्हणून, फळाविषयीं आशा सोडून व मी कर्ता हा अभिमान सोडून कर्मे करावीं, अशी उत्तम प्रकारची माझी आज्ञा आहे. ७६ जो जन्ममृत्यूच्या येरझारा करितां करितां त्रासून गेला आहे, व आपली त्यापासून सुटका कशी होईल, या काळजींत आहे, त्याला वारंवार सांगणें आहे कीं, त्यानें या आज्ञेचें उल्लंघन करूं नये. ७७

नित्यनैमित्तिक कर्मांचा त्याग करणें योग्य नाहीं. अज्ञानानें जर त्यांचा त्याग केला, तर त्याला तामस त्याग म्हणतात. ॥ ७ ॥

एखादा मनुष्य अंधारांतून चालत असतां अंगास धक्का बसल्यावर त्याबद्दलचा राग डोळ्यांवर काढून डोळ्यांत नखें बोंचतो, त्याप्रमाणें, कर्मे जन्मबंधास कारण आहेत, म्हणून त्यांच्यावर रागावून जो तीं सर्व टाकून देतो, ७८ त्याच्या कर्मत्यागास मी तामस त्याग असें म्हणतों. ज्याप्रमाणें अर्धशिशी उठल्यावर कोणी रागानें आपलें शिरच कापतो; ७९ अरे, वाट जरी वाईट असली तरी पायांनींच चालून संपविली पाहिजे, पण त्या वाटेच्या वाईटपणाबद्दल पाय तोडावे कीं काय? १८० भूक लागलेल्या मनुष्यापुढें अति कढत अन्न ठेवलें, आणि त्याला तें सहन न होऊन त्यानें तें लाथेनें झुगारून दिलें, तर त्याला लंघनच करावें लागणार! ८१ त्याप्रमाणें, कर्मांचें युक्तीनें आचरण केलें असतां कर्मांचा दोष नाहींसा होतो, हें तो तामस मनुष्य अविद्यावश झाला असल्यामुळें त्याला समजत नाहीं, ८२ तो आपल्या धर्माप्रमाणें आपल्यास करावयाचें जें कर्म तें टाकून देतो, तेव्हां तूं त्या तामस मनुष्याप्रमाणें कर्मत्यागाच्या स्वाधीन होऊं नको. ८३

जो कोणी कर्म हें दुःखकारक आहे असें मानूनच शरीराला क्लेश होतील या भीतीनें त्याचा त्याग करितो, तो राजस त्याग असल्यामुळें खऱ्या त्यागाचें फळ त्याला प्राप्त होणार नाहीं. ॥

अथवा स्वाधिकारें सुझे। आपलें विहितही सुझे। परी करितया उभेजे। निबरपणा ॥८४॥ जे कर्माची ऐकीकडे। नावेक दिसे दुवाड। जे वाहतिये वेळे जड। शिदोरी जैसी ॥८५॥ जैसा निंब जिभे कडवटु। हिरडा पहिले तुरटु। तैसा कर्मा ऐल सेवटु। कणुवाळा होय ॥८६॥ कीं धेनू दुवाड शिंग। शेवंतीये अडव आंग। भोजनसुख महाग। पाकु करितां ॥८७॥ तैसें पुढतपुढती कर्म। आरंभींच अति विषम। म्हणोनि तो तें श्रम। करितां मानी ॥८८॥ येऱ्हवीं विहितत्वें मांडी। परी घालितां असुरवाडी। तेथ पोळला ऐसा सांडी। आदरिलेंही ॥८९॥ म्हणे वस्तु देहासरिसी। आली बहुतीं भाग्यविशेषीं। मा आंधु कां कर्मादिकीं। पापिया जैसा ॥१९०॥ केलें कर्म जें द्यावें। तें आणें मज होआवें। आजि भोगूं ना कां बरवे। हातिंचे भोग ॥९१॥ ऐसा शरीराचिया क्लेशा-। भेणें कर्म वीरेशा। सांडी तो परियेसा। राजसु त्यागु ॥९२॥ येऱ्हवीं तेथही कर्म सांडे। परी तया त्यागफळ न जोडे। जैसें उतलें आगीं पडे। तें नळगेचि होमा ॥९३॥ कां बुडोनि प्राण गेले। ते अर्धोदकीं निमाले। हें म्हणों नये आहलें। दुर्मरणाचि ॥९४॥ तैसें देहाचेनि लोभें। जेणें कर्मा पाणी सुंभे। तेणें साच न लभे। त्यागाचें फळ ॥९५॥ किंबहुना आपुलें। जैं ज्ञान होय उदया आलें। तैं नक्षत्रातें पांहलें। गिळी जैसें ॥९६॥ तैसा सकारणें क्रिया। हारपती धनंजया। तो कर्मत्यागु ये जया। मोक्षफळासी ॥९७॥ तें मोक्षफळ अज्ञाना। त्यागिया नाहीं अर्जुना। म्हणोनि तो त्यागु न माना। राजसु जो ॥९८॥ तरी कोणे पां घुथ त्यागें। तें मोक्षफळ घर रिघे। हेंही आइक प्रसंगें। बोलिजेल ॥९९॥

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन।
संगं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः

अन्वय–अर्जुन, कार्यम् इति [मत्वा] एव यत् नियतं, कर्म संगं च फलं त्यक्त्वा एव क्रियते, सः त्यागः सात्त्विकः मतः. ॥ ९ ॥

तरी स्वाधिकाराचेनि नांवें। जें वांटिया आलें स्वभावें। तें आचरे विधिगौरवें। शृंगारोनि ॥२००॥ परी हें मी करितु असें। ऐसा आठवु त्यजी मानसें। तैसेंचि पाणी दे आशे। फळाचिये ॥१॥ पैं अवज्ञा आणि कामना। मातेच्या ठायीं अर्जुना। केलिया दोनी पतना। कारण होती ॥२॥ तरी दोनी यें त्यजावीं। मग माताचि ते भजावी। वांचूनि मुखालागीं वाळावी। गायचि सगळी ॥३॥ आवडतियेही फळीं। असारें साली आंठोळी। त्यासाठीं अवगळी। फळातें कोण्ही ॥४॥ तैसा कर्तृत्वाचा मदु। आणि कर्मफळाचा आस्वादु। या दोहींचें नाव बंधु। कर्माचा कीं ॥५॥ तरी या दोहींच्या विखीं। जैसा बापु नातळे लेंकी। तैसा हों न शके दुःखी। विहिता क्रिया ॥६॥ हा तो त्याग तरुवरु। जो या मोक्षफळें ये थोरु। सात्त्विक ऐसा डंगरु। यासीच जगीं ॥७॥ आतां जाळूनि बीज जैसें। झाडा कीजे निर्वंशें। फळ त्यागूनि कर्म तैसें। त्यजिलें जेणें ॥८॥ तया लागतखेंवो परिसीं। धातूची गंधिकाळिमा जैसी। जाती रजतमें तैसीं। तुटलीं दोन्ही ॥९॥ मग सत्त्वें चोखाळें। उघडती आत्मबोधाचे डोळे। तेथ मृगांबु सांजवेळे। होय जैसें ॥२१०॥ तैसा बुद्ध्यादिकांपुढां। असतु विश्वाभासु हा येवढा। तो न देखे कवणीकडां। आकाश जैसें ॥११॥

१ जाणतो. २ कंटाळे. ३ दुःखदायकता; कठीणपणा. ४ कठीण. ५ कांटे. ६ कठोर. ७ श्रमामुळें. ८ त्रास. ९ जलसमाधि. १० सोडलें. ११ सूर्योदय. १२ अज्ञानासह. १३ टाकी. १४ प्रसिद्धि. १५ कलंक. १६ मृगजळ.

अथवा, आपला अधिकार काय आहे हें जो जाणतो, व आपलें विहित कर्म कोणतें हेंही ज्यास माहित आहे, परंतु तीं कर्मे करण्याच्या क्लेशांस भिऊन जो त्याजविषयीं कंटाळा करतो, ८४ कर्मांचा प्रारंभ क्षणभर कठीण दिसतो, जशी शिदोरी नेते वेळेस जड लागते, ८५ जसा लिंब खाते वेळेस जिभेस कडू लागतो, व हिरडा तुरट लागतो, तसा कर्मांचा आरंभ हा कठीण वाटतो, ८६ किंवा गाय मारकट असली, शेवंतीच्या झाडाला कांटे आहेत, व स्वयंपाक करतेवेळेस भोजनाचें सुख नसतें, ८७ तसें कर्म आरंभिते वेळेस अति कठोर असतें, म्हणून तें करण्याचे श्रम होतात असें तो समजतो. ८८ बाकी कर्मांचा आरंभ यथाविधि करतो, पण कढत वस्तु हातांत घेऊन हात भाजताच ती टाकून द्यावी त्याप्रमाणें त्या कर्माचरणापासून श्रम होऊं लागल्यावर तीं कर्मे मध्येंच टाकतो; ८९ आणि म्हणतो कीं, माझें महद्भाग्य म्हणून देहासारखी उत्तम वस्तु लाभली असतां पाप्याप्रमाणें कर्माचें आचरण करून मी आपल्यास त्रास कां करून घ्यावा ? १९० कर्माचें आचरण करून त्यापासून मिळणारे जे भोग त्यांची मला गरज नाहीं; तर आज आपल्यास जें ऐश्वर्य प्राप्त झालें आहे त्याचाच उपभोग कां घेऊं नये ? ९१ अशा प्रकारें, अर्जुना, शरीरास क्लेश होतील या भीतीनें जो कर्म टाकून देतो, त्याला राजस त्याग असें म्हणतात. ९२ त्या ठिकाणींही कर्मत्याग होतो, परंतु त्याला कर्मत्यागाचें फल मिळत नाहीं. ज्याप्रमाणें उतू आलेलें तूप अग्नींत पडलें तरी त्याला होमाची योग्यता प्राप्त होत नाहीं; ९३ किंवा एखाद्याचा पाण्यांत बुडून प्राण गेला असतां त्यानें जलसमाध घेतली असें म्हणतां येत नाहीं, तर त्याचें तें अपघातानेंच मरण असें म्हटलें पाहिजे, ९४ त्याप्रमाणें देहावर प्रीति ठेवून ज्यानें कर्मांवर पाणी सोडलें, त्याला कर्मत्यागाचें फल खास मिळत नाहीं. ९५ किंबहुना, ज्याला आत्मज्ञानाची प्राप्ति झाली आहे, त्याला, सूर्योदय झाल्यावर ज्याप्रमाणें नक्षत्रांचें तेज लोपतें, ९६ त्याप्रमाणें, अर्जुना, ज्या कर्मत्यागापासून अज्ञानासह क्रियांचा लोप होतो, त्यापासून मोक्षप्राप्ति होते. ९७ अर्जुना, ती मोक्षप्राप्ति अज्ञानानें कर्मांचा त्याग केला असतां होत नाहीं, म्हणून तो खरा कर्मत्याग नसून राजस त्याग होय ९८ तर कोणत्या त्यागापासून मोक्षप्राप्ति आपल्या घरीं चालत येते, तेंही प्रसंगानुरोधानें तुला सांगतों, तें ऐक. ९९

अर्जुना, आपलें कर्तव्य असें समजून जें नित्यनैमित्तिक कर्म फलाची आशा व कर्तेपणाचा अभिमान टाकून केलें जातें, त्या त्यागाला सात्त्विक त्याग म्हणतात. ॥ ९ ॥

तर आपल्या अधिकारानुरूप जें सहज आपल्या वांट्यास आलेलें कर्म, तें साहित्यासह गौरवानें यथाविधि आचरण करितो; २०० परंतु हें कर्म मी करीत आहें, अशी मनांत आठवणही होऊं देत नाहीं; तसेंच फळाच्या आशेवरही पाणी सोडतो, १ अर्जुना, असें पहा कीं, मातेची अवज्ञा केली व तिच्याविषयीं मनांत कामवासना उत्पन्न होऊं दिली, तर या दोन्ही गोष्टी नरकप्राप्तीस कारण होतात; २ तर ह्या दोन्ही वर्ज करून मातेची सेवा करावी, गाईचें तोंड अपवित्र असलें म्हणून गाईच्या सर्वांगाचा त्याग करावयाचा कीं काय ? ३ आपल्यास आवडतें जें फळ (आंबा) त्याची साल व कोय यामध्यें रस नाहीं, हे दोन दुर्गुण त्याचे ठिकाणीं आहेत म्हणून तो आंबा कोणी टाकून देईल काय ? ४ त्याप्रमाणें, कर्म केल्याचा अभिमान आणि कर्मफळाची इच्छा या दोहोंसच बंध असें नांव आहे. ५ म्हणून, बाप ज्याप्रमाणें आपल्या कन्येविषयीं इच्छा बाळगीत नाहीं, त्याप्रमाणें विहित कर्माचें आचरण करून जो या दोहोंविषयीं इच्छा करीत नाहीं, त्याला दुःख होऊं शकत नाहीं. ६ हा त्यागरूप वृक्ष सर्व वृक्षांत श्रेष्ठ असून, यालाच मोक्षरूप मोठालीं फळें येतात, म्हणून सर्व जगांत हा सात्त्विक त्याग अशी प्रसिद्धि आहे. ७ आतां, झाडाचें बीज जाळून झाडास जसें निर्वंश करावें, तसें फळाचा त्याग करून जो कर्माचा त्याग करतो, ८ ज्याप्रमाणें परिसाच्या स्पर्शानें तत्क्षणींच लोखंडाचा कलंक व रंगही बदलतात, त्याप्रमाणें [कर्मकर्तृत्वाचा अभिमान आणि कर्मफलाची इच्छा] या दोन गोष्टींचा त्याग केल्यावर रज व तम हे दोन्ही त्याग नाहींतसे होतात. ९ मग शुद्ध सत्त्वानें आत्मबोधाचा उजेड होऊन जसें संध्याकाळीं मृगजळ आपोआप नाहींसें होतें, २१० किंवा आकाश (पोकळी) जसें कोणीकडे दिसत नाहीं, तसा, ज्ञानाच्या पुढें जगाचा मोठा मिथ्या भास दिसत नाहीं. ११

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः१०

अन्वय—[यः] अकुशलं कर्म न द्वेष्टि, च कुशले न अनुषज्जते, सः सत्त्वसमाविष्टः मेधावी त्यागी छिन्नसंशयः [भवति] १०

म्हणोनि प्राचीनाचेनि बळें । अकंकृते[1] कुशलों कुशळें । तियें व्योमाचेनि आभाळें । जिरालीं जैसीं ॥१२॥ तैसीं तयाचिये दिठी । कर्में चोखाळलीं कि रीटी । म्हणोनि सुखदुःखीं उठी । पडेना तो ॥१३॥ तेणें शुभकर्म जाणावें । मग तें हर्षें करावें । का अशुभालागीं व्हावें । द्वेषिया ना ॥१४॥ तरी इया विषयींचा काहीं । तया एकुही संदेहो नाहीं । जैसा स्वप्नाच्या ठायीं । जागिन्नलिया ॥१५॥ म्हणऊनि कर्म आणि कर्ता । या द्वैतभावाची वार्ता । नेणे तो पंडुसुता । सात्त्विक त्यागु ॥१६॥ ऐसेनि कर्में पार्था । त्यजिलीं त्यजिती सर्वथा । अधिकें बांधती अन्यथा । सांडिलीं तरी ॥१७॥

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ११

अन्वय—देहभृता अशेषतः कर्माणि त्यक्तुम् शक्यम् न; हि यः तु कर्मफलत्यागी, सः त्यागी इति अभिधीयते. ११

आणि हां गा सव्यसाची । मूर्ति लाहोनि देहाची । खंती करिती कर्माची । ते गांवढे गा ॥१८॥ मृत्तिकेचा वीटु । घेऊनि काय करील घटु । केउतें तंतू पटु । सांडील तो ॥१९॥ तेवींचि वन्हित्व आंगीं । आणि उबे उबगणें आगी । कीं तो दीपु प्रभेलागीं । द्वेषु करील काई ॥२२०॥ हिंगु आसला घाणी । तरी कैंचें सुगंधत्व आणी । द्रवपण सांडूनि पाणी । कें राहे तें ॥२१॥ तैसा शरीराचेनि आभासें । नांदतु जंव असे । तंव कर्मत्यागाचें पिसें । काइसें तरी ॥२२॥ आपण लाविजे टिळा । म्हणोनि पुसों ये वेळोवेळा । मा घाली पेटी निढळीं । का करूं ये गा ॥२३॥ तैसें विहित स्वयें आदरिलें । म्हणोनि त्यजूं ये त्यजिलें । परी कर्मचि देह आतलें । तें का सांडील गा ॥२४॥ जें श्वासोच्छ्वासवरी । होत निजेलियाही वरी । काहीं न करणेंचि परी । होती जयाची ॥२५॥ या शरीराचेनि मिसें । कर्मही लागलें आसिलें । जिता मेलया न ठाके । इया रीती ॥२६॥ यया कर्मातें सांडिती परी । एकीचि ते अवधारीं । जे करितो न जाइजे हारी । फळाशेचिये ॥२७॥ कर्मफळ ईश्वरीं अर्पे । तत्प्रसादें बोधु उद्दीपे । तेथ रज्जुज्ञानें लोपे । व्याळशंका ॥२८॥ तेणें आत्मबोधें तैसें । अविद्येंशीं कर्म नासे । पार्था त्यजिजे जैं ऐसें । तैं त्याजिलें होय ॥२९॥ म्हणोनि इयापरी जगीं । कर्में त्यजी तो महात्यागी । येर मूर्च्छने नांव रोगी । विसांवा जैसा ॥२३०॥ तैसा कर्में शिणे एकीं । तो विसावों पाहे आणिकीं । दांडेयाचे घाय बुकी । धाडणें जैसें ॥३१॥ परी हें असो पुढती । तोचि त्यागी त्रिजगतीं । तेणें फळत्यागें निष्कृती । नेलें कर्म ॥ ३२ ॥

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित्

अन्वय—अनिष्टम्, इष्ट च मिश्र इति त्रिविध कर्मणः फलं प्रेत्य अत्यागिनां भवति; संन्यासिनां तु क्वचित् न [भवति]. ॥ १२ ॥

येऱ्हवीं तरी धनंजया । त्रिविधा कर्मफळा गा यथा । समर्थ ते कीं भोगावया । जे न सांडितीचि आशा ॥२३॥ आपणचि विऊनि दुहिता[10] । कीं न मम[11] म्हणे पिता । तो सुटे कीं प्रतिग्रहिता[12] । आंवाई शिरके ॥२४॥ विषाचे आगरेंही वाहती । ते विकितां

1 अकंकृत होईं;—त्यास प्राप्त होतात. २ बरीं वाईट. ३ आकाशांत. ४ उठाठेव. ५ कंटाळणें. ६ मग ७ कपाळ. ८ उभारणी होते. ९ निमित्तानें. १० कन्या. ११ माझी नाहीं. १२ दान घेणारा. १३ वागा.

जो काम्य कर्माचा द्वेष करीत नाहीं, व पुण्यकर्माच्या ठिकाणीं सक्त होत नाहीं, तो शुद्ध चित्ताचा बुद्धिमान असा त्यागी संशयरहित होऊन मुक्त होतो. ॥ १० ॥

म्हणून पूर्वकर्मानुरोधानें जीं बरीं वाईट कर्में प्राप्त होतील, तीं, आकाशांत जसे ढग उत्पन्न होऊन मावळतात, १२ तशीं, अर्जुना, त्याच्या दृष्टीनें सर्व कर्में निर्दोष असतात, म्हणून त्यांपासून होणाऱ्या सुखदुःखांची उठाठेव तो करीत नाहीं. १३ हें शुभ कर्म असें समजून तो तें हर्षानें करीत नाहीं, किंवा हें अशुभ म्हणून त्याचा द्वेष करीत नाहीं. १४ ज्याप्रमाणें जागृत झाल्यावर स्वप्नांत पाहिलेल्या गोष्टींचें कोणी सुखदुःख मानीत नाहीं, त्याप्रमाणें शुभ किंवा अशुभ यांविषयीं त्याचे मनांत शंकाच येत नाहीं. १५ म्हणून, अर्जुना, [ज्याच्या योगें] हें कर्म आणि याचा कर्ता मी अशा द्वैतभावाची वार्ताही उरत नाहीं, त्याला सात्त्विक त्याग असें म्हणतात. १६ पार्था, अशा प्रकारें कर्मांचा त्याग केला म्हणजे तीं आपल्यास पूर्णपणें सोडतात; पण जर याव्यतिरिक्त अन्य प्रकारें कर्मांचा त्याग केला, तर तीं उलटीं अधिकच बंधनांत पाडतात. १७

देहधारी म्हणून जो आहे, त्यानें कर्मांचा निखालस त्याग करीन म्हणणें शक्य नाहीं; जो कर्मफलाचा मात्र त्याग करतो, त्यालाच खरा त्यागी असें म्हणतात. ॥ ११ ॥

आणि, अर्जुना, जे देह प्राप्त झाला असतां कर्म करण्याचा कंटाळा करितात, ते मूर्ख होत. १८ मातीचा कंटाळा करून घट काय करील? आणि वस्त्राला तंतूचा संबंध कसा तोडतां येईल? १९ तसेंच अग्नित्व अंगीं असलेल्या अग्नीला उष्णतेचा कंटाळा करितां येईल काय? किंवा दिवा आपल्या प्रभेचा द्वेष करील काय? २२० हिंगाला जरी आपल्या घाणीचा त्रास आला, तरी त्यानें चांगला वास कोठून आणावा? किंवा पातळपणा टाकून पाणी कोठें राहणार? २१ त्याप्रमाणें, शरीराचे अवस्थेमध्यें जोंपर्यंत मनुष्य नांदत आहे, तोंपर्यंत कर्मत्यागाचें वेड काय उपयोगीं पडेल? २२ आपण लावलेलें गंध वाकडें लागलें तर तें बरोबर पुसतां येतें, परंतु कपाळच जर वाकडें असेल, तर तें कसें नीट करतां येईल? २३ त्याप्रमाणें, ज्या विहित कर्मांचा आपणच स्वतः आदर केला आहे, त्यांचा त्याग करावयाचा म्हटलें तर करतां येईल; पण [त्या योगें काहीं कर्मत्याग होणार नाहीं. कारण,] शरीर हें कर्मरूपच असल्यामुळें कर्म कसें टाकतां येणार? २४ कां कीं, मनुष्य निजला असला तरी श्वासोच्छ्वासरूपानें कर्म हें घडतेंच; अर्थात् आपण कांहींएक न करितां त्याची उभारणी होते. २५ या शरीराच्या निमित्तानें कर्म हें पाठीस लागलें आहेच, आणि जिवंतपणीं व मेल्यावरही याप्रमाणें कर्म करण्याचें रहात नाहीं. २६ हें बघ—या कर्मांचा त्याग करण्याचा एकच प्रकार आहे. तो असा कीं, कर्म करीत असतां फलेच्छेच्या अधीन होऊं नये. २७ कर्माचें फल ईश्वरास अर्पण केलें म्हणजे त्याच्या प्रसादानें ज्ञान उत्पन्न होतें; आणि मग, दोरीचें यथार्थ ज्ञान प्राप्त झाल्यावर जशी सर्पाची शंका दूर होते, २८ तसा या आत्मबोधानें अज्ञानासह कर्मांचा नाश होतो. पार्था, जेव्हां कर्मांचा अशा रीतीनें त्याग करावा, तेव्हांच तो खरा त्याग होय. २९ म्हणून, याप्रमाणें जो या जगांत कर्मांचा त्याग करतो, तोच महात्यागी (त्याग करणारा) होय. एरवीं, रोग्याला मूर्च्छा आली असतां ज्याप्रमाणें त्याला विश्रांति मिळाली असें लोक समजतात, २३०. लांकडाच्या ऐवजीं जसा अंगावर बुक्क्यांचा मार सोसावयाचा, त्याप्रमाणें जो कर्म करतांना कंटाळतो, तो विसांवा घ्यावा म्हणून दुसरें कर्म सुरू करतो. ३१ परंतु हें असो; तिन्ही लोकांत त्यागी त्यालाच म्हणतात, कीं ज्यानें कर्म करून फलत्यागाच्या योगें त्याला तें न केल्याची योग्यता आणली. ३२

अनिष्ट, इष्ट आणि इष्टानिष्ट असें तीन प्रकारचें कर्माचें फल कर्मफलाचा त्याग न करणाराला मरणानंतर प्राप्त होतें; कर्मफलाचा त्याग करणारे संन्यासी यांना तिन्ही फलांची प्राप्ति केव्हांही होत नाहीं. ॥ १२ ॥

एरवीं तरी, अर्जुना, हें कर्मफल तीन प्रकारचें आहे; आणि जे फलाची आशा सोडीत नाहींत, त्यांना तें भोगावें लागतें. ३३ आपण कन्येस जन्म दिला असूनही ती 'माझी नाहीं' असें म्हणून पिता जेव्हां कन्यादानाचें उदक सोडतो, तेव्हां त्याची तिजवरील माया सुटून पाणिग्रहण करणारा जांवई तिचे मायापाशांत पडतो. ३४ जे विषाच्या (बचनाग वगैरेच्या)

मुडके भिंती । येर सिमोके जे येती । येंचोनि मोकें ॥३५॥ तैसें कर्ता कर्म करू । अकर्ता फळाचा न धरू । पृथ न शके आवरूं । दोहींतें कर्म ॥३६॥ वाटे पिकलिया वृक्षाचें । फळ अपेक्षी तयाचें । तेविं साधारण कर्माचें । फळ घेतया ॥३७॥ परी करूनि फळ येवे । तो जगाच्या कामीं न रिघे । जे त्रिविध अवघें । कर्मफळ हें ॥३८॥ देव मनुष्य स्थावर । यया नांव जगडंबर । आणि हे तंव तीन्ही प्रकार । कर्मफळाचे ॥३९॥ तेंचि एक गा अनिष्ट । एक तें केवळ इष्ट । आणि एक इष्टानिष्ट । त्रिविध ऐसें ॥२४०॥ परि विषयमंतीं बुद्धी । आंगीं सूनि अविधी । प्रवर्तती जे निषिद्धीं । कुव्यापारीं ॥४१॥ तेथ कृमि कीट कोष्ठ । हे देह लाहती निकृष्ट । तया नाम तें अनिष्ट । कर्मफळ ॥४२॥ का स्वधर्मा मानु देतां । स्वाधिकारु पुढां सूतां । सुकृत कीजे पुसतां । आज्ञायातें ॥४३॥ तैं इंद्रादिक देवांचीं । देहें लाहिजती सव्यसाची । तया कर्मफळा इष्टाची । प्रसिद्धि गा ॥४४॥ आणि गोड आंबट मिळे । तेथ रसांतर[9] फांसाळें । उंठी[11] दोहींवेगळें । दोहीं जिणतें ॥४५॥ रेचकुचि[13] योगवशें । होय स्तंभावयादोषें । तेविं सत्यासत्य समरसें[15] । सत्यासत्याचि जिणिजे ॥४६॥ म्हणोनि समभागें शुभाशुभें । मिळोनि अनुष्ठानाचें[16] वर्में । तेणें मनुष्यत्व लाभे । तें मिश्र फळ ॥४७॥ ऐसें त्रिविध यया मार्गीं । कर्मफळ मांडलेंसे जगीं । हें न सांडी तयां भोगीं । जे सूदले आशा ॥४८॥ जेथ जिव्हेचा हातु फाटे । तंव जेवितां वाटे गोमटें । मग परिणामीं कोवटें । अवश्य मरण ॥४९॥ संवचोर[17]-मैत्री चांग । जंव न पविजे तें दांग । सामान्या[18] भली आंग । न शिवे तंव ॥२५०॥ तैसीं कर्में करितां शरीरीं । लाहती महत्त्वाची फरारी । पाठीं निधनीं एकसरी । पावती फळें ॥५१॥ तैसा समर्थु आणि ऋणिया । मार्गों आला बोहणिया । न लोटे तैसा प्राणिया । पडे तो भोगु ॥५२॥ मग कोणिसौनि कणु झडे । तो विरूढला कणिसा चढे । पुढती भूमी पडे । पुढती उठी ॥५३॥ तैसें भोगीं जें फळ होय । तें फळांतरें वाढत जाय । चालतां पायें पाय । जिणिजे जैसा ॥५४॥ उतारा-चिये सांगडी । ठाके ते पैलीच थडी । तेविं न सुकीजती वोढी[23] । भोगाचिये ॥५५॥ पैं साध्य साधन प्रकारें । फळभोगु तो पसरे । एवं गोंविले संसारें । अत्यागी ते ॥५६॥ येरवीं जाईचिया फुलाचें फांकणें । त्याचि नाम जैसें सुकणें । तैसें कर्ममिषें न करणें । केलें जिहीं ॥५७॥ बीजचि वैरोसि वेंचे । तेथ वाढती कुळवाडी खांचे । तेविं फळत्यागें कर्माचें । सारिलें काम ॥५८॥ ते सत्त्वशुद्धी साहाकारें । गुरुकृपामृततुषारें । सासिन्नलेनि बोधें वोसरे । द्वैतदैन्य ॥५९॥ तेव्हां जगदाभासमिषें । स्फुरे तें त्रिविध फळ नाशे । पृथ भोक्ता भोग्य आपैसें । निमालें हें ॥२६०॥ घडे ज्ञानप्रधानु ऐसा । संन्यासु जयां वीरेशा । तेचि फळभोगसोसा । मुकले गा ॥६१॥ आणि येणें कीर संन्यासें । जैं आत्मरूपीं दिठी पैसे । तैं कर्म एक ऐसें । देखणें आहे ॥६२॥ पडोनि गेलिया भिंती । चित्रांची केवळ होय माती । का पाहालेया राती । आंधारें उरे ॥६३॥ जैं रूपचि नाहीं उभें । तैं छाया काह्याची शोभे । दर्पणेंवीण बिंबें । वदन कें पां ॥६४॥ फिटलिया निद्रे-

1 जिवंत; अलिप्त. 2 मेले. 3 प्रतिकूल. 4 अनुकूल. 5 विषयासक्त. 6 दुराचार. 7 मातीचें ढेंकूळ. 8 पावतात. 9 वेगळा. 10 मधुर. 11 भिन्न रुची येते. 12 जिंकून. 13 प्राणवायु. (सोडण्याचा) 14 कुंभक (स्थिरपणा) 15 ऐक्य. 16 कर्मे घडतें. 17 वरकांतीं गोड बोलून अंतर्यामीं घाताची इच्छा धरणाऱ्या चोराची मैत्री. 18 वेश्या. 19 बायको. 20 कणसांतून. 21 उगवला असतां. 22 शरीर. 23 ओढ चुकत नाहीं. 24 वरखर्चास. 25 शेतकी; उदीम. 26 बंद पडे. 27 सिद्ध झालेल्या. 28 दुःखापासून.

[illegible] करितात, ते त्याची विक्री करूनही [त्याच्या सेवनापासून अलिप्त असल्यामुळें] मरणभयापासून सुटून जिवंत असतात; पण जे त्याचें सेवन करितात, ते द्रव्य खर्चूनही मरण पावतात ! ३५ त्याप्रमाणें, कर्तेपणाचा अभिमान धरून कर्म केलें, किंवा मी कर्ता नाहीं असें समजून फलाची आशा सोडली, तरी दोघांनाही कर्म स्वतः बांधीत नाहीं, म्हणजे कर्म उदासीन आहे. ३६ वाटेवरील वृक्षाच्या पिकलेल्या फळाची जो इच्छा करितो, त्यासच ती बाधक होते, तसें कर्माच्या फलाची इच्छा करणारास तें बाधक होतें. ३७ परंतु कर्म करून जो फलाची आशा करीत नाहीं, तो जन्ममृत्यूंच्या सपाट्यांत सांपडत नाहीं. कारण, हें तीन प्रकारचें जग कर्मांचें फल आहे. ३८ देव, मनुष्य व स्थावर यालाच जग असें म्हणतात; आणि हे तिन्ही प्रकार तर कर्मफलाचेच आहेत. ३९ तेंच कर्म एक अनिष्ट (प्रतिकूल), एक केवळ इष्ट (अनुकूल) आणि एक इष्टानिष्ट (मिश्र) असें तीन प्रकारचें आहे. २४० परतु जे विषयासक्त आहेत, ते अविधीचा अंगीकार करून निषिद्ध व वाईट अशा कर्मांचे ठिकाणीं प्रवृत्त होतात; ४१ आणि त्या योगें कृमि, कीटक अथवा माती असे वाईट देह पावतात. त्याला अनिष्ट कर्मफल असें म्हणतात. ४२ किंवा स्वधर्माला मान देऊन आपल्या अधिकारानुरूप वेदांत सांगितल्याप्रमाणें जेव्हां सुकृत करतात, ४३ तेव्हां, अर्जुना, त्यांना इंद्रादिक देवतांचे देह प्राप्त होतात. त्या कर्मफलाला पुण्यकर्म असें म्हणतात; ४४ आणि गोड व आंबट हीं एकत्र केलीं असतां ज्याप्रमाणें या दोहोंहून वरचढ असा निराळ्या रुचीचा मधुर रस उत्पन्न होतो; ४५ किंवा प्राणवायु योगाभ्यासानें कुंभक होतो, त्याप्रमाणें सत्य व असत्य यांचें ऐक्य झाल्यावर तें त्या दोहोंनाही जिंकण्यास कारण होतें. ४६ म्हणून, शुभ व अशुभ कर्में समभाग मिळून जें कर्म घडतें, त्याचें मनुष्यदेहाचा लाभ हेंच मिश्रफल होय. ४७ असें या जगांत तीन प्रकारचें कर्मफल आहे, आणि जे या कर्मफलाची आशा टाकीत नाहींत, ते जन्ममरणाचे फेऱ्यांत पडतात. ४८ ज्या जेवणाराला जिभेला सहन न होईल इतके तिखट पदार्थ खाऊन समाधान होतें, त्याला त्या योगें पारिणामीं अवश्य मरण प्राप्त होतें; ४९ जोंपर्यंत अरण्य लागलें नाहीं, तोंपर्यंतच संवचोराची मैत्री बरी; किंवा वेश्येशीं जोंपर्यंत समागम घडला नाहीं, तोंपर्यंतच तिच्याशीं मैत्री बरी असते; २५० त्याप्रमाणें, देहांत आहेत तोंपर्यंत कर्में करीत असतां [illegible] वाटतात, परंतु शेवटीं मरणानंतर फल भोगावें लागतें. ५१ जसा समर्थ असून त्याचे जवळ ऋण काढलें, आणि मग तो जरी बायकोही मागूं लागला, तरी नाहीं म्हणवत नाहीं, त्याप्रमाणें, प्राणिमात्राला कर्माचें फल भोगणें भाग पडतें. (कर्मफळ चुकत नाहीं.) ५२ मग, कणसांतून दाणा खालीं पडल्यावर तो उगवला म्हणजे पुनः त्याला कणीस येतें, व त्याचे दाणे भूमीवर पडले म्हणजे दाण्याचें कणीस व कणसाचे दाणे असा क्रम सुरू होतो, ५३ त्याप्रमाणें, उपभोगाचें फल जें शरीर तें फलाच्या शेवटीं जन्म घेतें, जसा वाट चालणारा मनुष्य एकेक पाऊल टाकून वाट जिंकितो; ५४ होडी एक तीराहून दुसरे तीरास गेली असतां तिला प्रत्येक तीर अलीकडलाच होय, कारण प्रत्येक तीरास तिला पलीकडेपणा आहेच, म्हणून वाहून न्यावें लागते, तसा फलाच्या उपभोगाला शेवट नाहीं. ५५ हें बघ—साध्य व साधन अशा क्रमानें फल व फलाचा भोग हीं वाढतात, व फलेच्छेचा त्याग न करणारे संसारांत गुंडाळले जातात. ५६ एरवीं, जाईचें फूल ज्याप्रमाणें प्रफुल्लित होतांक्षणीं सुकतें, त्याप्रमाणें कर्माचा आरंभ करूनही फक्त अभिमान सोडून तें न केल्याप्रमाणें जे फलापासून अलिप्त असतात, ५७ बीजाकरितां ठेवलेलें धान्य जर दुसरोजच्या खर्चास खाऊन टाकिलें, तर मग पुढें पेरण्याचा प्रकार जसा बंद होतो, तसे फलाच्या त्यागानें कर्मापासून प्राप्त होणारे जन्ममृत्यु बाजूस राहतात. ५८ शुद्ध सत्वाच्या साह्यानें गुरुकृपारूपी अमृताच्या तुषारानें सिद्ध झालेला जो आत्मबोध, त्यानें द्वैताचें दैन्य नाहींसें होतें. ५९ मग, ज्या तीन प्रकारच्या फलापासून सर्व जग उत्पन्न होतें, तें आपोआप नाश पावून भोक्ता व भोग्य वस्तु याही आपोआप लयास जातात. २६० हे वीरेशा ज्यांच्या हातून अशा प्रकारचा कर्मांचा ज्ञानप्रमुख संन्यास होतो, त्यांनाच, फलाच्या भोगापासून होणारें दुःख होत नाहीं. ६१ आणि या संन्यासानें खरोखर जेव्हां आत्मस्वरूपीं दृष्टि पोंहोंचते, तेव्हां कर्म निराळें आहे असें दिसतें काय ? ६२ चित्रें काढलेली भिंत पडल्यावर चित्रें मातीस मिळतात, अथवा उजाडल्यावर रात्रीचा अंधार दिसतो काय ? ६३ जर आकृतिच नसली, तर सावली कशाची पडणार ? आरसाच नसेल तर आपल्या मुखाचें प्रतिबिंब कोठें पडेल ? ६४ झोंप पुरी झाल्यावर स्वप्न

या ठायो । कैंचा स्वप्नासि प्रस्तावो । मग सत्य कीं तें वावो । कोण म्हणे ॥६५॥ तैसें गा सन्यासें येणें । मूळ अविद्येसीचि नाहीं जिणें । मा तियेचें कार्य कोणें । घेपे दीजे ॥६६॥ म्हणोनि सन्यासियें पाहीं । कर्मांची गोठी कांहींच नाहीं । परी अविद्या आपुल्या देहीं । आहे जे कां ॥६७॥ कर्तेपणाचेनि थांवें । आत्मा शुभाशुभीं धांवे । दृष्टि भेदाचिये राणवे । रचकांसे जें ॥६८॥ तें तरी गा सुवर्मा । विजांवली आत्मया कर्मा । अपाडें जैसा पश्चिमा । पूर्वेसि कीं ॥६९॥ नातरी आकाशा कीं आभाळा । सूर्या आणि मृगजळा । विजांवली भूतळा । वायूसि जैसी ॥२७०॥ पांघरोनि नईंचें उदक । असे नदीमाजि खडक । परी आणिजे कीं वेगळिक । कोडीची ते ॥७१॥ हो कां उदकाजवळी । परी सांनाणीचि ते बा-बुळी[4] । काय सगास्तव काजळी । दीपु म्हणों ये ॥७२॥ जरी चंद्रीं जाला कळंकु । तरी चंद्रेंसीं नव्हे एकु । आहे दृष्टी डोळयां विवेकु । अपाडु[5] जेतुला ॥७३॥ वाटा वाटा वाटे जातया । वोघा वोघीं वाहतया । आरसा आरसां पाहतया । अपाड जेतुला ॥७४॥ पार्था गा तेतुलेनि मानें । आत्मेनिसीं कर्म भिन्नें । परी घेवविजे अज्ञानें । तें कीर ऐसें ॥७५॥ विकाशें रवीतें उपजवी । हृती अळीकरवीं भोगवी । ते सरोवरीं कां बरवी । अळिजनी जैसी ॥ ७६ ॥ पुढतपुढती आत्मक्रिया । अन्यकारणाचि तैशिया । करूं पांचाही तयां । कारणां रूप ॥७७॥

पंचमानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम्

अन्वय—महाबाहो, सर्वकर्मणां सिद्धये कृतान्ते सांख्ये प्रोक्तानि इमानि पंच कारणानि मे निबोध. ॥१३॥

आणि पांचही कारणें तियें । तूंही जाणसील वि-पायें । जे शास्त्रें उभऊनी बाहे । बोलतां जयांतें ॥७८॥ वेदरायाचिया राजधानीं । सांख्यवेदांताच्या भुवनीं । निरूपणाच्या निशाणध्वनीं । गर्जती जियें ॥७९॥ जें सर्वकर्मसिद्धीकारणीं । इयेंचि मुद्दलें हो जगीं । तेथ न सुवाव अंगीं । आत्मराजु ॥२८०॥ इया बोलाचे डांगुरटी । तियें प्रसिद्धी आलीं किरिटी । म्हणोनि तुझ्या इन । कर्णपुटीं । वसो काज ॥८१॥ आणि मुखांतरीं आइकीजे । तैसें कायसें हें ओझें । मी चिद्रत्न[16] तुझें । असतां हातीं ॥८२॥ दर्पणु पुढां मांडलेया । कां कोडांचिया डोळयां । मानु घावा पहावया । आपुलें निकें[17] ॥८३॥ भक्त जैसेनि जेथ पाहे । तेथ तें तेंचि होत जाये । तो मी तुझें खा-ढाळें आहें । खेळणें आजी ॥८४॥ ऐसें हें प्रीतीचेनि[18] वेगें । देवो बोलतां से[19] नेघे । तंव आनंदामाजीं आंगें । विरतसे येरु ॥८५॥ चांदिणियाचा पडिभरु । होतां सोमकांताचा डोंगरु । विघरोनि सरोवरु । हों पाहे जैसा ॥८६॥ तैसें सुख आणि अनुभूती[21] । या भावांची मोडूनि भिंती । आतलें[22] अर्जुनाकृती । सुखचि जेथ ॥८७॥ तेथ समर्थु म्हणोनि देवा । अवकाशु जाहला आठवा । मग बुडतयाचा धांवा । जीवें केला ॥८८॥ अर्जुना येसणें[23] वेडें । प्रज्ञा[24]पसरेंसीं बुडे । आलें भरतें एवढें । तें काढूनि पुढती ॥८९॥ देवो म्हणे हां गा पार्था । तूं आपणपें देख सर्वथा । तंव श्वासूनि येरें माथा । तुकियेला ॥२९०॥ म्हणे जाणसी दातारा । मी तुजशीं व्यक्तिशेजारा[25] । उबगला आलों एकाहारा । येवों पाहें ॥९१॥ तयाही हा ऐसा । लोभें[26] देतसां जरी कालेंसा । तरी कां जी बाकी-तसां । आड आड जीवा ॥९२॥ तेथ श्रीकृष्ण म्ह-णती निकें । अद्यापि नाहीं मा ठाउकें । वेड्या चंद्रा आणि चंद्रिके[28] । न मिळणें आहे ॥९३॥ आणि हाही बोलोनि भावो । तुज दाऊं आम्ही भिवों[29] । जे रुसतां बांधे थांवो । तें प्रेम गा हें ॥९४॥ एथ एकमेकांचिये खुणे[31] । विसंवादु तंवचि जिणें[33] । म्हणोनि असो हें बोलणें । इयेविषयींचें ॥९५॥ मग कसकसें तें आतां ।

१ वियोग. २ नद्यांचें. ३ वेगळी. ४ शेवाळें. ५ भेद ६ फुंकण्यानें. ७ मकरंद. ८ भ्रमराकडून. ९ कमळिनी. १० कदाचित्. ११ हात. १२ नौबद. १३ मध्यें. १४ दवंडी १५ दुसऱ्याचे तोंडून. १६ ज्ञानरूपी रत्न. १७ रूप. १८ प्रेमाच्या. १९ आठवण. २० भरात. २१ अनुभव. २२ व्यापलें. २३ एवढें. २४ बुद्धीच्या प्रसारासह. २५ सान्निध्यास. २६ त्रासून. २७ कौतुक. २८ प्रभेस. २९ भीति ३० बळ. ३१ वर्म. ३२ परस्पर बोलणें. ३३ वांचणें.

कोठून पडणार ? आणि मग त्याला खरें अथवा खोटें कोण म्हणेल ? ६५ त्याप्रमाणें, कर्मफळाचा संन्यास केला असतां अविवेकाला थारा मिळत नाहीं; मग तिच्यापासून होणारें जें फल, त्याचा कोण उपभोग घेईल ? ६६ म्हणून, संन्यास केल्यावर कर्माची गोष्ट कोठून बोलतां येणार ? परंतु जर आपल्या देहांत अज्ञान वास करीत असेल; ६७ जेव्हां कर्तेपणाच्या बळानें आत्मा चांगलीं व वाईट कर्मै करण्यास प्रवृत्त होतो, व दृष्टिही भेदाच्या ऐश्वर्यानें जेव्हां युक्त असते, ६८ तेव्हां, हे सुवर्मा अर्जुना, आत्मा व कर्म यांचे ठिकाणीं पूर्व व पश्चिम याप्रमाणें द्वैतविशेष असतें. ६९ आकाश व आभाळ, सूर्य आणि मृगजळ व पृथ्वी आणि वायु यांच्यांत संबंध जरी दिसला, तरी ते फार दूर आहेत; २७० नदीचें पाणी पांघरून नदींत खडक असतो, परंतु त्या दोहोंत जसें कोटपट अंतर असतें; ७१ पाण्यावर असलेलें शेवाळें हें पाण्यापासून वेगळें असतें; काजळाचा दिव्याशीं संबंध आहे, म्हणून त्या काजळाला दीप म्हणतां येईल काय ? ७२ जरी चंद्राला कलंक लागला आहे, तरी त्याचें चंद्राशीं ऐक्य नाहीं; तसेंच, दृष्टि व डोळे यामध्यें जितका भेद आहे, ७३ अथवा वाट व तिजवरून चालणारा वाटसरू, ओघ व ओघांत वाहणारें पाणी, आणि आरसा व आरशांत पहाणारा मनुष्य यांच्यांत जितका भेद आहे, ७४ तितक्याच मानानें आत्म्यापासून कर्म भिन्न आहे; परंतु, अर्जुना, अज्ञानामुळें तीं दोन्ही एकच आहेत असें वाटतें. ७५ जशीं सरोवरांतील कमळें आपल्या फुलण्यानें रवीचा उदय झाला असें कळवितात, व आपल्यांतील मकरंदाचा भ्रमराकडून उपभोग घेववितात, ७६ तशीं आत्म्याच्या ठिकाणीं असलेलीं कर्मै अन्य कारणानें वारंवार उत्पन्न होतात. तीं कारणें पांच आहेत, त्यांचीं लक्षणें तुला सांगतों. ७७

हे महाबाहो अर्जुना, सर्व कर्मांच्या सिद्धीकरितां वेदांतशास्त्राचे सिद्धांतांत हीं पांच कारणें सांगितलेलीं मी सांगतों, तीं समजून घे. ॥१३॥

तीं पांच कारणें तूंही कदाचित् जाणत असशील. कारण, त्यांविषयीं शास्त्रांनीं उंच हात करून वर्णन केलेलें आहे, ७८ तीं वेदराजाच्या राजधानींत सांख्य-वेदांतरूप मंदिरांत निरूपणरूपी नौबदीनें प्रसिद्ध आहेत. ७९ कारण, सर्व कर्मांची सिद्धि होण्याकरितां या जगांत हींच मुख्य अवश्य आहेत, तर त्यांचे ठिकाणीं आत्म्यास कारणीभूत मानूं नको. २८० अर्जुना, अशी दौंडी पिटल्यानें त्यांची चहूंकडे प्रसिद्धि झालेली आहे, म्हणून तुलाही ठाकक असूं दे, उपयोगी होईल; ८१ आणि मी ज्ञानरूपी रत्न तुझे हातीं असल्यावर, दुसऱ्याचे तोंडांतून तूं ही गोष्ट ऐकावीस इतकी अडचण तुला कशास पाहिजे ? ८२ आपल्या समोर आरसा असल्यावर, आपलें रूप पाहण्यास, लोकांना, माझें रूप कसें दिसतें तें मला सांगा, अशी विनंती कां करावी ? ८३ भक्त ज्या स्थितींत जिकडे पाहील, त्या ठिकाणीं ती वस्तु मी त्याच्या दृष्टीस पाडतों. तो मी आज तुझें खेळणें झालों आहें. (हस्तगत झालों आहें.) ८४ असें प्रेमाच्या भरांत देव बोलत असतां त्यांना आठवण राहिली नाहीं, तों इकडे पार्थ आनंदांत निमग्न होऊन गेला. ८५ पौर्णिमेच्या चांदण्यांत सोमकांत मण्याचा डोंगर जरी असला, तरी तो पाझरून त्याचें सरोवर बनावें, ८६ त्याप्रमाणें सुख व अनुभव या भावांचा पडदा नाहींसा होऊन सुखच अर्जुनाच्या आकृतीचें दिसूं लागलें. ८७ तेव्हां देव समर्थ असल्यामुळें त्यांस आठवण होऊन त्यांनीं सुखाचे समुद्रांत बुडणाऱ्या अर्जुनास वर काढलें. ८८ अर्जुनासारखा थोर असूनही तो बुद्धीच्या प्रसारासह बुडूं लागला, एवढें प्रेमाचें भरतें आलें असून तें बाजूला सारून ८९ देव म्हणाले, पार्थां, " तूं आपलें स्वरूप पाहून शुद्धीवर ये. " तेव्हां उसासा टाकून अर्जुनानें मान डोलवली; २९० आणि तो म्हणाला कीं, " हे प्रभो, जो मी तुमच्या सान्निध्यास (द्वैतभावास) आसून आज तुमच्या ऐक्यास येऊं पहात आहें, ९१ त्या माझें तुम्ही जर प्रेमानें कौतुक करीत असाल, तर मला जीवदशेस कां आणतां ? " ९२ तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणतात कीं, " अरे वेड्या, खरोखर तुला अजून कसें माहीत नाहीं, कीं चंद्र आणि प्रभा यांचा कधीं वियोग घडतो का ? ९३ आणि असेंच बोलून तुला जी आम्ही भीति दाखवितों, तिनें तूं रुसलास म्हणजे आमच्या प्रीतीस जास्ती बळ येतें, अशी ही प्रीति होय. ९४ या ठिकाणीं एकमेकांचें सुणेनें परस्परास जें बोलणें, तेंच आपल्या वाचण्यास कारण होय, म्हणून याविषयीं वादविवाद पुरे. ९५ मग, अर्जुना,

बोकत होतों पंडुसुता । सर्वकर्माभिमता । आत्मेनिसीं ॥९६॥ तंव अर्जुन म्हणे देवें । माझिये मनींचेंचि स्वभावें । प्रस्ताविलें बरवें । प्रमेय तें जी ॥९७॥ जें सकळकर्मांचें बीज । कारणपंचक तुज । सांगेन ऐसी पैज । घेतली कां ॥९८॥ आणि आत्मया एथ कांहीं । सर्वथा लागु नाहीं । हें पुढारकेंसि तें देहीं । काहाणें मार्झे ॥९९॥ यया बोला विशेषें । म्हणितलें तोषें बहुवसें । इयेविषयीं भरणें वैसे । ऐसें कें जोडे ॥३००॥ तरी अर्जुना निरूपिजेल । तें कीर भांपेआं तुक । परी मेघुंये होइजेल । ऋणिया तुज ॥१॥ तंव अर्जुन म्हणे देवो । काई विसरले मागील भावो । इये गोठी कीं राखत आहों । मीतूंपण जी ॥२॥ एथ श्रीकृष्ण म्हणती होका । आतां अवधानाचा पसरु निका । करूनियां आइका । पुढारलों तें ॥३॥ तरी सत्यचि गा धनुर्धरा । सर्वकर्मांचा उभारा । होतसे बाहिरबाहिरा । कारणीं पांचें ॥४॥ आणि पंचकारण इकबांडें । जिहीं कर्माकारु मांडे । ते हेतु तंव उघडे । पांच आथी ॥५॥ येथ आत्मतत्त्व उदासीन । तें ना हेतु ना उपादान । ना तें अंगें करी संवाहन । कर्मसिद्धीचें ॥६॥ तेथ शुभाशुभीं अंशीं । निफजती कर्में ऐसीं । राती दिवो आकाशीं । जियापरी ॥७॥ तोयें तेजें धूमु । वर्षा वायूसीं संगमु । जालिया होय अभ्रागमु । व्योम तें नेणे ॥८॥ नाना काष्ठीं नाव मिळे । ते नावाडेनि चळे । चाळविजे अनिळें । उदक तें साक्षी ॥९॥ कां कवणे एके पिंडें । वेंचिता अवतरे मांडें । मग भवंडीजे दंडें । भ्रमे चक्र ॥३१०॥ आणि कर्तृत्व कुलाळाचें । तेथ काय तें पृथ्वीयेचें । आधारावांचूनि वेंचे । विचारीं पां ॥११॥ हेंही असो लोकाचिया । राहाटी होतां आघविया । कोण काम सविलयां । आंगा आलें ॥१२॥ तैसें पांच-हेतुमिळणी । पांचेंचि इहीं कारणीं । कीजे कर्मलतांची लावणी । आत्मा सिना ॥१३॥ आतां तेचि वेगळालीं । पांचही विवंचूं गा भलीं । तुकोनि घेतलीं । मोतियें जैसीं ॥१४॥

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवाऽत्र पंचमम् ॥

अन्वय—अधिष्ठानं तथा कर्ता पृथग्विधं करणं च विविधाः पृथक चेष्टाः च अत्र दैवं पंचमं एव [भवति] १४

तैसीं यथालक्षणें । आइकें कर्म-कारणें । तरी देह हें मी म्हणें । पहिलें एथ ॥१५॥ ययातें अधिष्ठानें ऐसें । म्हणिजे तें याचि उद्देशें । जे स्वभोग्येंसीं वसे । भोक्ता येथ ॥१६॥ इंद्रियांच्या दाहें हातीं । जाचोनियां दिवोराती । सुखदुःखें प्रकृती । जोडी-जती जियें ॥१७॥ तियें भोगावया पुरुखा । आन ठावोचि नाहीं देखा । म्हणोनि अधिष्ठानभाखा । बोलिजे देह ॥१८॥ हें चोविसांही तत्त्वांचें । कुटुंबघर-वस्तीचें । तुटे बंधमोक्षांचें । गुंथाडें एथ ॥ १९ ॥ किंबहुना अवस्थात्रया । हें अधिष्ठान धनंजया । म्हणोनि देहा यया । हेंचि नाम ॥३२०॥ आणि कर्ता हें दुजें । कर्मांचें कारण जाणिजे । प्रतिबिंब म्हणिजे । चैतन्याचें जें ॥२१॥ आकाशचि वर्षें नीर । तें तळवटीं बांधे नाडेर । मग बिंबोनि तदाकार । होय जेविं ॥२२॥ कां निद्राभरें बहुवें । राया आपणपें ठाउवें नव्हे । मग स्वप्नींचिये मावे । रंकपणीं ॥२३॥ तैसें आपुलेनि विसरें । चैतन्यचि देहाकारें । आभासोनि आविष्करे । देहपणें जें ॥२४॥ जया विसराच्या देशीं । प्रसिद्धि गा जीवु ऐसी । जेणें आर्थं केली देहेसीं । आघवाविषयीं ॥२५॥ प्रकृति करी कर्में । ते म्यां केलीं म्हणे भ्रमें । येथ कर्ता येणें नामें । बोलिजे जीवु ॥२६॥ मग पातेयांच्यां केशीं । एकीच

१ तात्पर्य. २ बोकलास. ३ येवज, देणें. ४ सिद्धांत. ५ नमूल. ६ परभारें. ७ स्वरूप. ८ हेतु = निमित्त कारण= कुंभार. ९ उपादान कारण=घटातील माती. १० सहाय्य. ११ दिवस. १२ पाणी. १३ सूर्य. १४ वाफ. १५ ढग. १६ आकाश. १७ चाकाचे. १८ मातीच्या गोळ्यानें. १९ कुंभाराचें. २० सूर्याला. २१ वेगळी करूं. २२ मक्ष, आधार. २३ उद्देशानें. २४ कष्ट सोसून. २५ शब्दानें. २६ जागृति, स्वप्न, सुषुप्ती. २७ जीव. २८ डबकें. २९ प्रकटे. ३० वचन देणें. ३१ पापण्यांच्या.

मी आतां कसें कसें बोलत होतों, कीं सर्व कर्मे आत्म्यापासून भिन्न आहेत. ९६ तेव्हां अर्जुन म्हणाला, देवा, माझे मनांतील तात्पर्यच सांगण्यास तुम्हीं होऊन आरंभ केला. ९७ सर्व कर्मांस कारणीभूत अशीं पांच कारणें तुला सांगेन अशी जी तुम्हीं प्रतिज्ञा केली, ९८ आणि आत्म्याचा कर्माशीं कांहीं संबंध नाहीं असें जें तुम्ही बोलला होतां, तें माझें देणें मला द्या. ९९ हें बोलणें ऐकून भगवान अति संतोषानें म्हणाले, याविषयीं तूं धरणें घेऊन बसलास असा विचारणारा आम्हांला कोठें मिळतो आहे ? ३०० तर, अर्जुना, तुला खरोखर सिद्धांत सांगतों; कारण मी तुझा ऋणी असल्यामुळें तुला मोठा नमून आहें. १ तेव्हां अर्जुन म्हणाला, हे देवा, तुम्ही मागील गोष्टीचा अभिप्राय विसरलां काय ? आणि मी व तूं हें द्वैत आपल्या भाषणांत कां आणतां ? २ तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाले, बरें तर, आतां मी जी गोष्ट तुला सांगण्यास सुरवात केली होती, ती सांगतों, सावधान चित्तानें ऐक. ३ तर, हे धनुर्धरा, खरोखर सर्व कर्मांची उभारणी या पांच कारणांनी परभारें होते. ४ आणि ज्या या पांच कारणांच्या योगानें जो कर्माचा पसारा होतो, तींच पांच कारणें त्या कर्मास हेतु असतात ५ दुसरा जो आत्मा, तो उदासीन असून कर्माला निमित्त कारण किंवा उपादान कारण नसतो, अथवा तो स्वतः कर्माला साह्य करीत नाहीं. ६ त्याचे ठिकाणीं शुभ किंवा अशुभ कर्मे अशा रीतीनें होतात कीं, रात्र व दिवस आकाशांत उत्पन्न झाली तरी आकाश त्याहून जसें वेगळें असतें; ७ पाणी व तेज यांपासून उत्पन्न होणाऱ्या वाफेचा वायूशीं संबंध झाला म्हणजे ती आकाशांत जाऊन तिचे ढग बनतात, परंतु आकाशास जशी ही गोष्ट माहीत नसते; ८ पुष्कळ लाकडें एकत्र जोडून तयार केलेली नाव वाऱ्याच्या जोरानें नावाडी पाण्यावर चालवितो, परंतु त्या ठिकाणीं उदक जसें कांहींएक न करितां साक्षिभूत असतें; ९ किंवा मातीचा गोळा घेऊन चक्रावर ठेवून दांड्यानें चाक हालविल्यावर त्याचें मातीपण जाऊन भांडें तयार होतें; ४१० तर या ठिकाणीं कुंभाराच्या कसबाशिवाय भांड्यास आधारावांचून पृथ्वीचें दुसरें कोणतें साह्य मिळतें याचा विचार कर. ११ हेंही असो; परंतु जगांत लोकांचे सर्व व्यापार सूर्यप्रकाशानें चालत असतांही सूर्य ज्याप्रमाणें त्यापासून अलिप्त असतो, १२ त्याचप्रमाणें पांच कारणें मिळाल्यानें सर्व कर्मरूप वेलाची मांडणूक होते, व आत्मा हा वेगळाच असतो. १३ आतां तींच पांच कारणें चांगल्या प्रकारें वेगवेगळालीं वर्णन करून सांगतों. मोत्यें ज्याप्रमाणें वजन करून घ्यावीं लागतात, १४

आधिष्ठान म्हणजे आधारभूत शरीर, तसाच कर्ता म्हणजे जीव व वेगळालीं इंद्रियें, व प्राणापान वायूंचे नानाप्रकारचे व्यापार, आणि दैव म्हणजे इंद्रियाच्या देवता हीं पांच कारणें आहेत. ॥१४॥

त्याप्रमाणें, कर्मांच्या कारणांचीं सर्व यथार्थ लक्षणें तुला सांगतों, तीं ऐक. तर देह हें पहिलें कारण होय, असें मी म्हणतों. १५ या देहाला अधिष्ठान म्हणण्याचें प्रयोजन इतकेंच कीं, भोग्य जे विषय, त्यांसहवर्तमान भोक्ता या ठिकाणीं राहतो. १६ इंद्रियांच्या दहा हातांनीं रात्रंदिवस कष्ट सोसून प्रकृतीच्या योगानें जीं सुखें व दुःखें उत्पन्न होतात, १७ तीं भोगण्याकरितां मनुष्यास दुसरे ठिकाणच नाहीं म्हणून देहाला अधिष्ठान असें म्हणतात. १८ हें चोवीस तत्त्वांचें वसतिस्थान असून बंध व मोक्ष यांचा उलगडा या ठिकाणीं होतो. १९ फार काय ? परंतु जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति यांचें हें मुख्य ठिकाण होय. म्हणून, हे धनंजया, या देहाला अधिष्ठान हेंच नांव योग्य आहे. ३२० आणि कर्माचें दुसरें कारण कर्ता हें होय. आणि त्यालाच चैतन्याचें प्रतिबिंब म्हणजे जीव असें म्हणतात. २१ आकाशांतून पाऊस पडल्यावर त्याचें पृथ्वीवर डबकें होतें; आणि मग त्यांत आकाशाचेंच प्रतिबिंब पडल्यावर ज्याप्रमाणें तें प्रतिबिंब त्याचेंच आकाराचें होतें; २२ किंवा निद्रेच्या भरांत राजा आपलें ऐश्वर्य विसरून स्वप्नांत आपण भिकारी झालों आहें असें समजतो, २३ तसेंच चैतन्य आपलें स्वरूप विसरून देहच मी असें मानून देहरूपानें प्रकट होतें. २४ ज्या देहांत आत्मस्वरूपाचा विसर पडतो, तेथें चैतन्य ' जीव ' या नांवानें प्रसिद्ध आहे, व देहाला सर्व प्रकारें ज्यानें वचन दिलें आहे; २५ देहाकडून जीं जीं कर्मे होतात, तीं मींच केलीं असें अभिमानें म्हणतो, म्हणून जीवाला कर्माचा कर्ता आहे असें म्हणतात. २६ मग दृष्टि ही एकच असून ज्याप्रमाणें

उठली दिठी जैसी । मोकळी चंवरी ऐसी । चिरीवे गमे ॥२७॥ कां घरांआंतुल एकु । दीपाचा तो अवलोकु । गवाक्षभेदें अनेकु । आवडे जेविं ॥२८॥ कां एकुचि पुरुषु जैसा । अनुसरत नवां रसां । नवविधु ऐसा । आवडों लागे ॥२९॥ तेविं बुद्धीचें एक जाणणें । श्रोत्रादिभेदें येणें । बाहेरि इंद्रियपणें । फांके जें कां ॥३३०॥ तें पृथग्विध करण । कर्माचें दुया कारण । तिसरें गा जाण । नृपनंदना ॥३१॥ आणि पूर्वपश्चिमवाहणी । निवाळिया वोघांचिया मिळणी । होय नदी नद पाणी । एकचि जेविं ॥३२॥ तैसी क्रियाशक्ति पवनीं । असे जे अनपायिनी । ते पडिली वामास्थानीं । नाना होय ॥३३॥ जैं वाचे करी येणें । तैं तेचि होय बोलणें । हाता आली तरी घेणें । देणें होय ॥३४॥ अगा चरणाच्या ठायीं । तरी गति तेचि पाहीं । अधोद्वारीं दोहीं । क्षरणें तेचि ॥३५॥ कंदौनि हृदयवरी । प्रणवाची उजरी । करितां तेचि शरीरीं । प्राणु म्हणिजे ॥३६॥ मग ऊर्ध्वींचिया रिगानिगा । पुढती तेचि शक्ति पैं गा । उदानु ऐसिया लिंगा । पात्र जाहली ॥३७॥ अधोरंध्रातेनि वाहे । अपानु हें नाम लाहे । व्यापकपणें होये । व्यानु तेचि ॥३८॥ आरोगिलेनि रसें । शरीर भरी सरिसें । आणि न सांडितां असे । सर्वसंधीं ॥३९॥ ऐसिया दुया राहटी । मग तेचि क्रिया पाठीं । समान ऐसी किरीटी । बोलिजे गा ॥३४०॥ आणि जांभई शिंक ढेंकर । ऐसैसा होतसे व्यापार । नाग कूर्म कृकर । इत्यादि होय ॥४१॥ एवं वायूची हे चेष्टा । एकीचि परी सुभटा । वर्तनास्तव पालटा । येतसे जे ॥४२॥ ते भेदली वृत्तिपंथें । वायुशक्ति गा एथें । कर्मकारण चौथें । ऐसें जाण ॥४३॥ आणि ऋतु बरवा शारदु । शारदीं पुढती चांदु । चंद्रीं जैसा संबंधु । पूर्णिमेचा ॥४४॥ कां वसंतीं बरवा आरामु । आरामींहि प्रियासंगमु । संगमीं आगमु । उपचारांचा ॥४५॥ नाना कमळीं पांडवा । विकासु जैसा बरवा । विकासींही यावा । परागाचा ॥ ४६ ॥ वाचे बरवें कवित्व । कवित्वीं बरवें रसिकत्व । रसिकत्वीं परतत्त्व- । स्पर्शु जैसा ॥४७॥ तैसी सर्ववृत्तिवैभवीं । बुद्धिचि एकली बरवी । बुद्धीही बरव नवी । इंद्रियप्रौढी ॥४८॥ इंद्रियप्रौढीमंडळा । शृंगारु एकुचि निर्मळा । जैं अधिष्ठात्रियां कां मेळा । देवतांचा जो ॥४९॥ म्हणूनि चक्षुरादिकीं दाहें । इंद्रियां पाठीं स्वानुग्रहें । सूर्यादिकां कां आहे । सुरांचें वृंद ॥३५०॥ तें देववृंद बरवें । कर्मकारण पांचवें । अर्जुना पृथ जाणावें । देवो म्हणे ॥५१॥ एवं मानें तुझिये आयणी । तैसी कर्मजातांची हे खाणी । पंचविध आकणीं । निरूपिली ॥५२॥ आतां हेचि खाणी वाढे । मग कर्मांची सृष्टि घडे । जिहीं ते हेतुही उघडे । दाऊं पांचै ॥५३॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः॥१५

अन्वय—नरः शरीरवाङ्मनोभिः न्याय्य वा विपरीतं वा यत् कर्म प्रारभते, तस्य [एते] पंच हेतवः [संति].

तरी अवसांत आली माधवी । ते हेतु होय नवपलवीं । पल्लव पुष्पपुंज दावी । पुष्प फळातें ॥५४॥ कां वार्षिये आणिजे मेघु । मेघें वृष्टिप्रसंगु । वृष्टीस्तव भोगु । सस्यसुखाचा ॥५५॥ नातरी प्राचीं अरुणातें वियें । अरुणें सूर्योदयो होये । सूर्यें सगळा पाहे । दिवो जैसा ॥५६॥ तैसें मन हेतु पांडवा । होय कर्मसंकल्पभावा । तो संकल्पु लावी दिवा । वाचेचा गा ॥ ५७ ॥ मग वाचेचा तो दिवटा । दावी कृत्यजातांचिया वाटा । तेव्हां कर्ता रिगे कांमठां । कर्तृत्वाच्या ॥५८॥ तेथ शरीरादिक दळवाडें । धेरी-

१ चिरकेली. २ अवलोकन. ३ झरोका ४ निरनिराळीं. ५ इंद्रियें. ६ रजोगुणाची कर्तृत्वशक्ति. ७ प्राणवायूंत. ८ न संपादन करतां असणारी. ९ मलमूत्रद्वारीं. १० टाकणें. ११ नाभीपासून. १२ ओंकाराची १३ वृद्धि. १४ वर जाणारा. १५ श्वासोच्छ्वास. १६ कंठस्थ वायु. १७ गुदद्वारानें. १८ गुदस्थ वायु. १९ शरीरस्थ वायु. २० खाल्लेल्या. २१ नाभिस्थ वायु. २२ नाग, कूर्म, कृकर, देवदत्त व धनंजय हे उपप्राण ह्यांचा जांभई, शिंक, ढेंकर व उचकी व शरीर फुगवणें हीं लक्षणें. २३ वाग. २४ साहित. २५ उत्कर्ष. २६ पुष्परेणु. २७ गोडी. २८ आत्मतत्त्व. २९ शोभा; भूषण. ३० आश्रयानें असणारा. ३१ स्वकृपेनें. ३२ समुदाय. ३३ कळेल. ३४ वाढि. ३५ अकस्मात. ३६ वसंतऋतु. ३७ कारण. ३८ फुलांचे झुबके. ३९ धान्य. ४० पूर्व दिशा. ४१ व्यापारांत. ४२ कर्मोला.

पापण्यांच्या केसांमुळें चंवरीच्या केंसाप्रमाणें चिरल्यासारखी दिसते; २७ अथवा घरांत असलेला एकच दिवा झरोक्यांतून पाहिला असतां जसे त्याचे पुष्कळ दिवे दिसतात; २८ किंवा एकच पुरुष शृंगार, वीर, करुणा इत्यादि नवरसांचे आविर्भाव दाखवू लागला म्हणजे तो जसा नऊ प्रकारचा वाटू लागतो, २९ तसें बुद्धीचें एकच ज्ञान असून तें नेत्रादि इंद्रियांच्या निराळेपणानें बाहेर येऊं लागतें. ३३० हे नृपनंदना, तीं निरनिराळीं इंद्रियें हें कर्माचें तिसरें कारण होय असें समज. ३१ आणि पूर्वपश्चिमवाहिनी नद्या वहात वहात समुद्रास मिळाल्यावर त्या जशा पाण्याच्या रूपानें एकत्र होतात, ३२ तशी रजोगुणाची कर्तृत्वशक्ति–जी सपादून केल्याशिवाय प्राणवायूत मूळचीच आहे, ती निरनिराळ्या अवयवांत निरनिराळी भासते. ३३ जेव्हां ती वाचाद्वारें बाहेर पडते, तेव्हां तिला बोलणें असें आपण म्हणतों, व हस्तद्वारें बाहेर पडल्यावर घेण्यादेण्याचा व्यापार असें म्हणतात. ३४ अरे, जी पायांत आली असतां गति असें म्हणतात. व मलमूत्रद्वारें आली असतां क्षालन असें म्हणतात. ३५ नाभीपासून हृदयापर्यंत ॐकाराची शरीरांत वृद्धि करते, तिलाच प्राण असें म्हणतात. ३६ मग वर जो श्वासोच्छ्वास जातो त्याच शक्तीला उदान (कंठस्थ वायु) असें नांव प्राप्त होतें; ३७ व गुदद्वारानें बाहेर येऊ लागली म्हणजे अपान (गुदस्थ वायु) हें नांव प्राप्त होतें; आणि सर्व शरीरास व्यापक झाली असतां व्यान (शरीरस्थ वायु) असें म्हणतात. ३८ खाल्लेल्या अन्नाचा रस सर्व शरीरांत पसरून जी सर्व सांध्यांत भरलेली असते; ३९ अर्जुना, अशा सर्व क्रिया होत असून या शक्तीस नंतर समान म्हणजे नाभिस्थ वायु असें म्हणतात. ३४० आणि जांभई, शिंक, ढेंकर वगैरे जे वायूचे व्यापार होतात, ते नाग, कूर्म, कृकर इत्यादि उपप्राणांचे होत. ४१ हे सुभटा, याप्रमाणें सर्व वायूचे खेळ असून त्यांच्या त्यांच्या वर्तनाप्रमाणें नांवांत बदल होतो. ४२ अशी जी आपआपल्या व्यापारानें वायूची शक्ति निरनिराळी होते, तें कर्माचें चौथें कारण होय असें समज. ४३ आणि शरदृतूसारखा उत्तम ऋतु असून त्यांत चंद्रोदय व्हावा, व तशांत पौर्णिमेचा योग असावा; ४४ अथवा वसंतऋतु असून त्यांत उत्तम बाग असावी, व बागेंत स्त्री सांनिध असावी, आणि त्या योगांत सर्व साहित्याची भर पडावी; ४५ अथवा, अर्जुना, कमल असून तें उमलावें, व मग त्यांत पुष्परेणूंचा उद्भव व्हावा, ४६ एखाद्याचे वाणींत कवित्व असावें, त्या कवितेंत रसिकता असावी, आणि त्या रसिकतेंत आत्मतत्त्वाची भर पडावी; ४७ तसेंच, सर्व वृत्तींच्या ऐश्वर्यानें युक्त जी बुद्धि, ती उत्तम प्रकारची असून तशांत सर्व इंद्रियेंही तिला अनुकूल असावीं; ४८ आणि सर्व इंद्रियांना भूषण देणारा असा जो देवांचा मेळा, तोही त्यांत अनुकूल असावा; ४९ म्हणून चक्षुरादि दहा इंद्रियांच्या ठिकाणीं सूर्यादि देवांच्या समुदायाची जी अनुकूलता, ३५० ते देवांचे समुदाय हें या कर्माचें पांचवें कारण होय. देव म्हणतातः—समजलास अर्जुना? ५१ याप्रमाणें, तुझ्या बुद्धीस कळेल अशा रीतीनें कर्माची पांच प्रकारचीं कारणें तुला सांगितलीं, तीं ऐकिलींस ना? ५२ आता, ज्या हेतूच्या योगें हीं कर्में घडतात, ते पांच हेतु तुला उघड करून सांगतों. ५३

मनुष्य शरीरानें, वाणीनें व मनानें सशास्त्र किंवा अशास्त्र असें जें कर्म कारितो, त्याचे हे अधिष्ठानादि पांच हेतु आहेत. ॥ १५ ॥

तर अकस्मात् वसंतऋतु प्राप्त झाला असतां त्याच्या योगानें झाडास नवी पालवी फुटते, पालवी फुटल्यावर फुलांचे घोस येतात, आणि फुलांपासून फळें निर्माण होतात; ५४ अथवा पावसाळ्यांत मेघ उत्पन्न होतात, मेघांपासून पर्जन्यवृष्टि होते, आणि पर्जन्यवृष्टीपासून धान्य उत्पन्न होतें; ५५ किंवा पूर्वेस अरुणोदय होतो, अरुणोदय झाल्यावर सूर्य उगवतो, आणि सूर्याचा पूर्ण प्रकाश झाला म्हणजे दिवस होतो; ५६ त्याप्रमाणें, अर्जुना, मन हें कर्माचा संकल्प होण्यास कारण आहे; आणि तोच संकल्प झाला म्हणजे वाचेनें बाहेर पडतो. ५७ मग वाणीच्या उजेडानें कर्माची वाट स्पष्ट दिसू लागते, तेव्हां कर्ता कर्म करण्यास लागतो. ५८ तेव्हां शरीरादिक सर्व इंद्रियें कर्माला कारण होतात. लोखंडाचा एखादा जिन्नस तयार करणें झाल्यास ज्याप्रमाणें

रादिकां हेतुचि घडे । कोडकाम कोसंडें । निर्वाळिजे तैसें ॥५९॥ कां तांथुवांचा ताणा । तांथु घालितां वैरणा । तो तंतुचि विचक्षणा । होय पटु ॥३६०॥ तैसें मनवाचादेहाचें । कर्म मनादि हेतुचि रचे । रत्नीं घडे रत्नाचें । दळेवाडें जेवीं ॥६१॥ एथ शरीरादिकें कारणें । तेचि हेतु केवीं हें कोणें । अपेक्षिजे[4] तरी तेणें । अवधारिजो ॥६२॥ आइका सूर्याचिया प्रकाशा । हेतु कारण सूर्युचि जैसा । कां ऊसाचें कांडें ऊसा । वाढी हेतु ॥६३॥ नाना वाग्देवता वानावी । तैं वाचाचि लागे कामवावी । कां वेदां वेदेंचि बोलावी । प्रतिष्ठा जेवीं ॥६४॥ तैसें कर्मा शरीरादिकें । कारण हें कीर ठाउकें । परि हेंचि हेतु न चुके । हेंही एथ ॥६५॥ आणि देहादिकीं कारणीं । देहादि हेतुमिळणी । होय जया उभारणी । कर्मजाता ॥६६॥ तें शास्त्रार्थें मानिलेया । मार्गा अनुसरे धनंजया । तरी न्याय तो न्याया । हेतु होय ॥६७॥ जैसा पर्जन्योदकाचा लोटु । विपायें धरी साळीचा पाटु । तो जिरे परी अचाटु उपयोगु आथी ॥६८॥ कां रोषें निघालें अवचटें । पडिलें द्वारकेचिये वाटे । तें शिणे परी सुनाटें । न वचती पदें ॥६९॥ तैसें हेतुकारणमेळें । उठी कर्म जें आंधळें । तें शास्त्राचे लाहे डोळे । तैं न्याय म्हणिपे ॥३७०॥ ना दूध वाढितां ठावो पावे । तंव उतोनि जाय स्वभावें । तोही वेंचु परी नव्हे । वेंचिलें तें ॥७१॥ तैसें शास्त्रसाह्येंवीण । केकें नोहे जरी अकारण । तरी लागो कां नागवण । दानखेळीं ॥७२॥ अगा बावन्न वर्णापरतां । कोण मंत्रु आहे पंडुसुता । कां बावनही उच्चारितां । जीवु आथी ॥७३॥ परी मंत्राची कडसणी[12] । जंव नेणिजे कोदंडपाणी । तंव उच्चार फळावाणी । न पवे जेवीं ॥७४॥ तेवीं कारणहेतुयोगें । जें विसंठ कर्म निगे । तें शास्त्राचिये न लगे । कांसे जंव ॥७५॥ कर्म होतचि असे तेन्हांही । परी तें होणें नव्हे पाहीं । तो अन्यायो गा अन्यायीं । हेतु होय ॥७६॥

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः १६

अन्वय—तत्र एवं सति यः केवलं तु आत्मानं कर्तारं पश्यति, सः दुर्मतिः अकृतबुद्धित्वात् न पश्यति. ॥ १६ ॥

एवं पंचकारणा कर्मा । पांचही हेतु हे सुमहिमा । आतां एथें पाहें पां आत्मा । सांपडला असे ॥७७॥ भानु न होनि रूपें जैसीं । चक्षुरूपातें प्रकाशी । आत्मा न होनि कर्में तैसीं । प्रकटित असे गा ॥७८॥ पैं प्रतिबिंब आरिसा । दोन्ही न होनि वीरेशा । दोहींतें प्रकाशी जैसा । न्याहाळिता तो ॥७९॥ कां अहोरात्र सविता । न होनि करी पंडुसुता । तैसा आत्मा कर्मकर्ता । न होनि दावी ॥३८०॥ परी देहाहंमानभुली । जयाची बुद्धि देहींच[14] आंतली । तया आत्म[15]विषयीं जाली । मध्यरात्री गा ॥८१॥ जेणें चैतन्या ईश्वरा ब्रह्मा । देहचि केलें परमसीमा । तया आत्मा कर्ता हे प्रभा[16] । अक्षोट[17] उपजे ॥८२॥ आत्माचि कर्मकर्ता । हाही निश्चयो नाहीं तत्त्वता । देहोचि मी कर्मकर्ता । मानितो साच ॥८३॥ जे आत्मा मी कर्मातीतु । सर्वकर्मसाक्षिभूतु । हे आपुली कहीं मातु । नायकेचि कानीं ॥८४॥ म्हणोनि उमापें[18] आत्मयातें । देहाचिवरी मोविजे[19] एथें । विचित्र काई रात्रि दिवसातें । डुडुळें न करी ॥८५॥ पैं जेणें आकाशींचा कहीं । सत्य सूर्यु देखिला नाहीं । तो थिल्लरींचें बिंब काई । मानूं न लाहे ॥ ८६ ॥

१ तंतूंचा. २ आडवा धागा. ३ पैलू पाडणें. ४ जाणण्याची इच्छा करील. ५ सरस्वती. ६ अमवावी. ७ अभिमानी. ८ व्यर्थ. ९ जात नाहींत. १० संपतें. ११ छत्तीस व्यंजनें आणि सोळा स्वर यांशिवाय. १२ युक्ति. १३ सामान्य. १४ व्यापली. १५ आत्मस्वरूपाची. १६ बुद्धि. १७ पूर्ण. १८ अगणित. १९ मानतो. २० घुबड. २१ डबक्यांतलें.

तो लोखंडाच्या हत्यारांनींच तयार करावा लागतो; ५९ अथवा तंतूंच्या मागांत तंतुच आडवे घातले म्हणजे त्या तंतूंचें वस्त्र होतें; ३६० जसे हिऱ्याला पेलू पाडावयाचे ते हिऱ्यानेंच पाडावे लागतात, तसें मन, वाचा व देह यांच्या कर्मास मनच कारण आहे. ६१ या ठिकाणीं, कर्मांचीं शरीरादिक कारणें, तींच त्यांना हेतु कशीं होतील, अशी जर कोणी शंका घेईल, तर सांगतों, ऐक. ६२ हें पहा–सूर्याच्या प्रकाशास जसा सूर्यच हेतु व कारण आहे, किंवा उसाचें कांडें हेंच उसाच्या वाढीस हेतु आहे; ६३ अथवा सरस्वतीची स्तुति करणें असल्यास जसे वाणीलाच श्रम द्यावे लागतात, किंवा वेदांची थोरवी वर्णन करावयाची असल्यास ती वेदांनींच करावी लागते, ६४ तसें कर्माला शरीरादि हींच कारणें होत, हें सर्वांस माहीत आहे; परंतु या ठिकाणी शरीरादिकच कर्मास हेतुही आहेत, यांत शंका नाहीं. ६५ आणि देहादिक अधिष्ठानाला देहादिकच हेतु आहेत; व ज्याच्यामुळे कर्मांची उभारणी होते, ६६ तें कर्म शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें जर केलें, तर, हे धनंजया, तें पुण्यकर्म होय; व त्यालाच न्यायकर्म म्हणतात; आणि त्याचा हेतुही न्यायच होय. ६७ जसें पर्जन्याचें पाणी अवचित साळीला लावलें तर तें जमिनींत जिरतें, परंतु त्यापासून पुष्कळ उपयोग होतो; ६८ अथवा कोणी एखादा मनुष्य रागावून घरांतून निघाला व सहज द्वारकेच्या वाटेस लागला, तर त्याला चालण्याचे श्रम होतील खरे, परंतु त्याचें एक पाऊलही व्यर्थ जाणार नाहीं; ६९ तसे हेतु व कारण यांच्या योगानें जें अंधळें कर्म घडतें, तेंच जर सशास्त्र होईल, तर त्यालाच पुण्यकर्म म्हणावें. ३७० अथवा एका भांड्यांतील दूध ब्राह्मणांस वाढून संपलें, आणि दुसऱ्या पात्रांतील दूध आपोआप उतू जाऊन संपलें, तर त्या दोन्ही पात्रांतील दूध खर्च झालें खरें, तथापि उतू गेलेलें दूध खर्च झालें (कारणीं लागलें) असें म्हणतां येत नाहीं; ७१ तसें, शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें कर्म न केलें तर तें जर व्यर्थ होणार नाहीं, तर द्रवड्यांत गेलेलें द्रव्य दान केलें असें कां समजूं नये? ७२ अर्जुना, बावन वर्णांविरहित कोणचा मंत्र आहे? अथवा, बावन वर्णांपैकीं एकाचा तरी उच्चार न करणारा असा कोण प्राणी सांपडेल? ७३ परंतु, अर्जुना, जोंपर्यंत मंत्रांची युक्ति समजली नाहीं, तोंपर्यंत त्या बावन अक्षरांच्या उच्चारास मंत्रोच्चाराची फलप्राप्ति होणार नाहीं; ७४ त्याप्रमाणें, कारण व हेतु यांच्या योगानें जें सामान्य कर्म घडतें, तें जेव्हां यथाशास्त्र घडत नाहीं, ७५ तेव्हांही कर्म हें घडतच असतें; पण, बाबारे! तें घडणें नव्हे, तें पापकर्म असून पापकर्मालाच हेतु आहे! ७६

याप्रमाणें सर्व कर्मांना हे पांच हेतु असतात. जो मनुष्य केवळ आत्माच कर्ता आहे असें पहातो, तो अज्ञानी वेदांतसंस्कारशून्य असल्यामुळें कांहींच जाणत नाहीं. ॥ १६ ॥

अशा प्रकारें, हे सुमहिमा, कर्मांच्या पांच कारणांस पांच हेतु आहेत. तर आतां या ठिकाणीं आत्मा हा कर्मास कारण आहे काय, सांग बरें? ७७ ज्याप्रमाणें सूर्य हा स्वतः विषय न होतां नेत्रादि पांच इंद्रियांचे विषय प्रकट करतो, त्याप्रमाणें, आत्मा कर्में न होतां करणाराकडून तीं करवितो. ७८ हें बघ, अर्जुना, आरसा व प्रतिबिंब हीं दोन्ही आपण न होतां पाहणारा जसा दोहोंला प्रकाशित करितो; ७९ किंवा, हे पांडुसुता, सूर्य हा दिवस व रात्र यांस कारणीभूत असून ज्याप्रमाणें त्यांपासून अलिप्त असतो, त्याप्रमाणें, आत्म्याच्या अधिष्ठानावर जरी कर्म होतें, तरी तो कर्मकर्ता नाहीं असें दाखवितो. ३८० परंतु मीपणाच्या भ्रमानें ज्याची बुद्धि देह हाच मी अशी पक्की झाली आहे, त्याला आत्मस्वरूपाची मध्यरात्रच झाली आहे. ८१ ज्यानें चैतन्य, ईश्वर व ब्रह्म हें सर्व देहालाच मानलें आहे, त्याला आत्मा कर्ता आहे ही बुद्धि पूर्ण असते. ८२ आत्मा हाच कर्म कर्ता आहे असाही पक्का निश्चय जो करीत नाहीं, तो खरोखर देहालाच कर्मकर्ता असें मानतो. ८३ कारण, मी आत्मा कर्मातीत असून सर्व कर्मांना साक्षिभूत आहें, अशी स्वस्वरूपाची गोष्ट तो कानानेंही कधीं ऐकत नाहीं; ८४ म्हणून, सर्वव्यापक असा जो आत्मा, तो देहच होय असें तो मानतो. काय चमत्कार पहा, कीं घुबड हें आपले डोळे झांकून घेऊन दिवसालाच रात्र म्हणत नाहीं काय? ८५ हें पहा–ज्यानें आकाशांतील खरा सूर्यास कधीं पाहिलें नाहीं, तो डबक्यांतील पाण्यांत पडलेल्या प्रतिबिंबास सूर्य समजत नाहीं काय? ८६

थिल्हराचेनि आळेपणें । सूर्यासि आणो होणें । त्याच्या नाशीं नाशणें । कंपें कंपु ॥८७॥ आणि निद्रिस्ता चेवो नये । तंव स्वप्न साच हों लाहे । रज्जु नेणता सर्पो बिहे । विस्मो कवण ॥८८॥ जंव कवळे आथि डोळां । तंव चंद्र देखावा कीं पिंवळा । काय मृगींही मृगजळा । भाळावें नाहीं ॥८९॥ तैसा शास्त्रगुरूचेनि नांवें । जो वाराही टेकों नेदी शिवें । केवळ मौढ्या चेनिचि जोवें । जियाला जो ॥३९०॥ तेणें देहात्म-दृष्टीमुळें । आत्मया घापे देहाचें आळें । जैसा अभ्राचा वेगु कोल्हें । चंद्रीं माणी ॥९१॥ मग तया मानण-यासाठीं । देहबांदिशाळे किरीटी । कर्माच्या वज्र-गांठी । कळासे तो ॥९२॥ पाहें पां बंधभावना दृढा । वळियेवरी तो बापुडा । काय मोकळेयाही चवडा । न ठके थि पुंसां ॥९३॥ म्हणौनि निर्मळ आत्मस्वरूपीं । जो प्रकृतीचें केलें आरोपी । तो कल्पकोडीच्या मापीं । मवीचि कर्में ॥९४॥ आतां कर्मामाजि असे । परी तयातें कर्म न स्पर्शे । वडवानळातें जैसें । समुद्रोदक ॥९५॥ तैसेनि वेगळेपणें । जयाचें कर्मी असणें । तो कार वोळखावा कवणें । तरी सांगों ॥९६॥ जे मु-क्तातें निर्धारितां । लाभे आपलीच मुक्तता । जैसी, दीपें दिसे पाहतां । आपली वस्तु ॥९७॥ नातरी दर्पणु जंव उटिजे । तंव आपणपयां आपण भेटिजे । कीं तोय पावतां तोय होइजे । लवणें जेविं ॥९८॥ हें असो परतोनि मागुतें । प्रतिबिंब पाहे बिंबातें । तंव पाहणें आटली आयितें । बिंबचि होय ॥९९॥ तैसें हारपलें आपणपें पावे । तैं संतांतें पाहातां गिंवसावें । म्हणोनि वानावे ऐकावे । तेचि सदा ॥४००॥ परी कर्मी असोनि कर्में । जो नागंवे सैंमविषमें । चर्म-चक्षूचेनि चामें । दृष्टि जैसी ॥१॥ तैसा लोकवला जो आहे । तयाचें रूप आतां पाहें । उपपत्तीची बाहे । उभऊनि सांगों ॥२॥

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान्न हंति न निबद्ध्यते॥

अन्वय— यस्य अहंकृतः भावः न यस्य बुद्धिः न लिप्यते; सः इमान् लोकान् हत्वा अपि न हंति न निबद्ध्यते.॥१७॥

तरी अविद्येचिया निद्रा । विश्वस्वप्नाचा हा धांदों । भोगीत होता प्रबुद्धा । अनादि जो ॥३॥ तो महावाक्याचेनि नांवें । गुरुकृपेचेनि थांवें । माथां हात ठेवणें नव्हे । थापटिला जैसा ॥४॥ तैसा विश्वस्वप्नेंसीं मायां । नीद सांडूनि धनंजया । सहजेंचि चेइला अद्वया-। नंदपणें जो ॥५॥ तेव्हां मृगजळाचे पुर । दिसते एक निरंतर । हारपती कीं चंद्रकर । फांकतां जैसे ॥६॥ कां बाळत्व निघोनि जाय । तैं बागुला नाहीं त्रांय । पैं जळालिया इंधन न होय । इंधन जेविं ॥७॥ ना ना चेवो आलिया पाठीं । तैं स्वप्न न दिसे दिठी । तैसी अहंममता गा किरीटी । नुरेचि तया ॥८॥ मग सूर्य आंधारा-लागीं । रिघो कां भलते सुरंगीं । परी तो तया-च्या भागीं । नाहींचि जैसा ॥९॥ तैसा आत्मत्वें वेंटला होये । तो जया तया दृश्यातें पाहे । तें दृश्य द्रष्टपणेंसीं होत जाये । तयाचेंचि रूप ॥४१०॥ जैसा वान्हि जया लागे । तें वन्हिचि आलिया आंगें । दाह्यदाहकविभागें । सांडिजे तें ॥११॥ तैसा कर्मा-कारा दुजेयां । तो कर्तेपणाचा आत्मया । आलु आला तो गेलिया । कांहीं बांहीं जें उरे ॥१२॥ तिये आत्मस्थितीचा जो रावो । मग तो देहीं द्रुये जा-णेल ठावो । काय प्रळयांबूचा उभारोहो । बोळ मानी

१जागृति. २ काबीळ. ३ भुकावें. ४ बांधला जातो. ५ सोडीत नाहीं, ६ राघू. ७ मोजतो. ८ निश्चय करतां; शोध करतां. ९ स्वच्छ करावा. १० लिप्त होत नाहीं. ११ चांगल्या अथवा वाईट परिणामानें. १२ युक्तीची. १३ बाहु. १४ धंदा; अनुभव. १५ 'तत्त्वमसि' या महावाक्याच्या उपदेशानें. १६ बळानें. १७ अज्ञान. १८ निजस्वरूपाच्या दर्शनानें. १९ चंद्रकिरण. २० धारा. २१ भुयारांत. २२ जळणारी वस्तु;—लांकूड वगैरे. २३ जाळणारा अग्नि. २४ द्वैत. २५ प्रळयकालच्या जळाचा. २६ वृद्धि.

डबक्यांत पाणी साचलें म्हणजे सूर्य जन्मास आला असें म्हणतो, तेंच पाणी वाऱ्यानें हालले म्हणजे सूर्यास कंप सुटला असें म्हणतो, आणि डबकें कोरडें पडलें म्हणजे सूर्याचा नाश झाला असें समजतो; ८७ आणि निजलेला मनुष्य जोंपर्यंत जागा होत नाहीं, तोंपर्यंत त्याला स्वप्न खरें भासतें; ज्याला ही दोरी आहे हें कळत नाहीं, तो तिला सर्प समजून भितो, यांत नवल तें कोणतें? ८८ जोंपर्यंत कावीळ झालेली आहे, तोंपर्यंत चंद्राचा रंग पिवळा दिसतो. अरे, मृगांनी मृगजलाला भुलूं नये [तर मग कोणीं भुलावें!] ८९ त्याप्रमाणें, शास्त्र व गुरु यांची नांवें उच्चारल्याबरोबर तो त्याचा वाराही आपल्या शिवेस लागूं देत नाहीं. कारण तो मूर्खपणाच्याच जोरावर वांचलेला असतो. ३९० अभ्रें चालत असली म्हणजे ज्याप्रमाणें कोल्हे हे चद्र चालतो असा त्याचेवर आरोप करतात, त्याप्रमाणें, त्यानें देहच आत्मा आहे अशा दृष्टीनें आत्म्याला देहरूप जाळें घातलें आहे. ९१ मग, अर्जुना, त्याच्या या समजुतीनें देहरूपी बंदिशाळेंत कर्मांच्या बळकट गाठीनें तो बंदिवान होतो. ९२ अरे, हें पहा—बिचारा राघ नळीवर बसलेला असतो, तो मी बांधला गेलों आहें, अशा दृढ कल्पनेनें, आपला पंजा मोकळा असूनही ती नळी सोडीत नाहीं; ९३ म्हणून, निर्मळ अशा आत्मस्वरूपावर जो देहानें केलेल्या कर्मांचा आरोप करतो, तो कल्पकोटीपर्यंत कर्मांतच गुंडाळला जातो. ९४ आतां, कर्म करीत असूनही ज्याला कर्मांचा स्पर्श होत नाहीं; जसा वडवानल हा समुद्रांत असूनही त्याला समुद्र स्पर्श करीत नाहीं, ९५ तसें जो अलिप्तपणानें कर्म करीत असतो, तो खरोखर कसा ओळखावा, तें सांगतों. ९६ असा मुक्त मनुष्य कोण आहे म्हणून शोध करूं लागलें असतां आपल्यालाच मुक्ति मिळते. जसें दिव्याच्या उजेडानें पाहूं लागल्यावर आपली हारवलेली वस्तु सांपडते, ९७ अथवा आरसा स्वच्छ करूं लागलें असतां आपलें स्वरूप त्यांत आपल्यास दिसतें; किंवा मीठ पाण्यांत घातलें असतां जसें त्याचें पाणी होतें; ९८ फार काय, आरशांतील प्रतिबिंबाकडे न पाहतां मागें फिरून पाहिलें असतां आपलें स्वरूप आपोआप दिसतें, ९९ तसें संतांच्या स्थितीचा विचार केला असतां आपलें हारवलेलें स्वरूप आपल्यास मिळतें. म्हणून, संतांचेंच नेहमीं वर्णन करावें व त्यांचेच गुण नेहमीं श्रवण करावे. ४०० परंतु कर्म करीत असून जो कर्मांच्या वाईट अथवा चांगल्या परिणामानें लिप्त होत नाहीं; जशी चर्मचक्षूंच्या चर्मानें खरी दृष्टि लोपत नाहीं, १ तसा जो कर्मातीत झाला आहे, त्याचीं लक्षणें तुला युक्तीचे बाहु उभारून सांगतों. २

मी हें अमुक कर्म करितों असा ज्याला अभिमान नाहीं, आणि ज्याच्या बुद्धीला कर्मांपासून विकार होत नाहीं, त्यानें जरी या सर्व प्राण्यांचा वध केला, तरी तो वध करीत नाहीं, व त्या वधाच्या दोषानें बद्ध होत नाहीं.॥१७॥

तर, हे प्रबुद्ध अर्जुना, जो अज्ञानाच्या निद्रेंत विश्वरूपी स्वप्नाचा अनुभव पुष्कळ वर्षे घेत होता, ३ तो, तत्त्वमसि हें महावाक्य कानीं पडून गुरुकृपेच्या बळानें मस्तकावर नुस्ता हात ठेवणें नव्हे तर जसा थापटून जागा केला आहे, ४ तसा, अर्जुना, जगद्रूपी स्वप्न व अज्ञानरूपी निद्रा टाकून सहज निजस्वरूपाचें दर्शनानें जागा झाला; ५ तेव्हां, चंद्र उगवल्यावर मृगजळाचे दिसणारे पूर आपोआप जसे नाहीसे होतात; ६ किंवा बाल्यदशा निघून गेल्यावर बागुलबोवाला जसें कोणी भीत नाहीं; किंवा लांकूड जळल्यावर त्यांत जसें लांकूडपण रहात नाहीं; ७ अथवा जागृत झाल्यावर स्वप्न जसें दृष्टीस पडत नाहीं, तसा, अर्जुना, त्याला मी व माझें हा अभिमान रहात नाहीं. ८ मग, अंधार पाहण्याकरितां जरी सूर्य हा वाटेल त्या भुयारांत शिरला तरी तेथें जसा अंधार राहत नाहीं, ९ तशी मी आत्मा आहें, अशी ज्याची पूर्ण समजूत झाली, तो ज्या वस्तूकडे पाहील, ती वस्तु व त्याची दृष्टि ही त्याला आत्मरूपीच दिसतील. ४१० अग्नि ज्या पदार्थास लागतो तो पदार्थ जसा अग्निरूपच होतो; व मग जसा दाह्य व दाहक हा भेद शिल्लक रहात नाहीं, ११ तसें कर्माचे ठिकाणीं द्वैत मानून तें कर्म करण्याचा आत्म्यावर आळ आलेला नाहींसा झाल्यावर जें कांहीं (शरीर) उरतें, १२ त्या शरीरालाच, अशा रीतीनें जो आत्मस्वरूपांत निमग्न झाला, तो आत्मा असें कसें मानील! हें पहा, प्रलयकालच्या जलांत लहान मोठे असे कांहीं ओघ असतात काय?

॥१३॥ तैसी ते पूर्ण अहंता। काई देहपणें पंडुसुता। आवरे काई सविता। बिंबें धरिला ॥१४॥ पैं मथूनि कोणी घेपे। तें मागुतीं ताकीं घापे। तरी तें अलिप्त-पणें[1] ठिपे[2]। तेणेंसीं काई ॥१५॥ नाना काष्ठौनि वी-रेला[3]। वेगळाविलिया हुताशा[4]। राहे काष्ठाचिया मांदुसां[5]। कोंडलेपणें ॥१६॥ का रातीचिया उदरा-आंतु। निगाला जो हा भास्वतु[6]। तो रात्री ऐसी मातु। ऐके कानीं ॥१७॥ तैसें वेद्यवेदकपणेंसीं[7]। पडिलें का जयाचे ग्रासीं। तया देह मी ऐसी। अहंता कैंची ॥१८॥ आणि आकाश जेथें जेथुनी। आहुजे[8] तेथ असे भरोनि। म्हणोनि ठेलें कोंदोनी। आपेंआप ॥१९॥ तैसें जें तेणें करावें। तो तेंचि आहे स्वभावें। मा कोणे कर्मी वेष्टावें। कर्तेपणें ॥४२०॥ नुरेचि गगनावीण ठावो। नोहेचि समुद्रा प्रवाहो। नुठीचि ध्रुवा जावों। तैसें आहुलें ॥२१॥ ऐसेनि अहंकृतिभावो। जयाचा बोधीं जाहला वावो[9]। तऱ्ही देहा जंव निर्वाहो। तंव आथी कर्म ॥२२॥ वारा जरी वाजोनि वोसरे[10]। तरी तो डोल रुखीं उरे। का सेंदें[11] द्रुति[12] राहे कापुरें। वेंचलेनी[13] ॥२३॥ का सरलेया गीताचा समारंभु। न वचे राहिलेपणाचा क्षोभु। भूमी लोळोनि गेलिया अंबु। बोल थारे ॥२४॥ अगा मावळलेनि अर्कें[14]। सध्ये-[15]चिये भूमिके[16]। ज्योतिर्दीप्ती[17] कौतुकें। दिसे जैसी ॥२५॥ पैं लक्ष[18] भेदिलियाहीवरी। बाण धांवेचि तंवचरी। जंव भरली आथी वेरी[19]। बळाची तया ॥२६॥ नाना चाकीं भांडें जालें। तें कुलालें[20] परतें नेलें। परी भ्रमोचि तें मागिलें। भोंवडिलेपणें[21] ॥२७॥ तैसा देहाभिमानु गेलिया। देह जेणें स्वभावें धनं-जया। जालें तें अपेसया। चेष्टवीच तें ॥२८॥ संक-ल्पेंवीण[22] स्वप्न। न काविता दांगीचें वन। न रचिता गंधर्वभुवन। उठी जैसें ॥२९॥ आत्मयाचेनि उद्यमें-वीण। तैसें देहादिपंचकारण। होय आपणयां आ-पण। क्रियाजात[23] ॥४३०॥ पैं प्राचीनसंस्कारवशें। पांचही कारणें सहेतुकें। कामेवीजती गा अनेकें। कर्माकारें ॥३१॥ तया कर्मामाजीं मग। संहरो आ-घवें जग। अथवा नवें चांग। अंकुरो[24] ॥३२॥ परी कुमुदें[25] कैसेनि सुके। तें कमळ[26] कैसें फांके। हीं दोन्ही रवी न देखे। जयापरी ॥३३॥ का वीजु वर्षोनि आभाळ। ठिकरिया आतो भूतळ[27]। अथवा करू शाद्वळ[28]। पर्जन्यवृष्टी ॥३४॥ तरी तया दोहींतें जैसें। नेणिजेचि का आकाशें। तैसा देहींच जो असे। विदेहदृष्टी[29] ॥३५॥ तो देहादिकीं चेष्टीं। घडतां मोडतां हे सृष्टी। न देखे स्वप्न दृष्टी। चेइला जैसा ॥३६॥ येऱ्हवीं चामाचे डोळेवरी। जे देखती देहचिवरी। ते कीर तो व्यापारी। ऐसेंचि मानिती ॥३७॥ का तृणाचा बाहुला। जो आगरामेरे[30] ठेविला। तो साचचि राखता कोल्हा[31]। मानिजे ना ॥३८॥ पिसें नेसलें का नागवें। हें लोकीं येऊनि जाणावें। ठाणोरियाचे[32] मवावे। आणिकीं घाय ॥३९॥ का महासतीचे भोग। देखे कीर सकळ जग। परी ते आगी ना आंग। ना लोकु देखे ॥४४०॥ तैसा स्व-स्वरूपें उठिला[33]। जो दृश्येंसीं द्रष्टा आटला। तो नेणे काय राहटला[34][35]। इंद्रियग्राम[36] ॥ ४१ ॥ अगा थोरीं कल्लोळीं कल्लोळ साने। लोपतां सिंधुचेनि जनें। एकाएकीं गिळिले हें मनें। मानिजे जऱ्ही ॥४२॥ तऱ्ही उदकाप्रति पाहीं। कोण ग्रासितसे काई। तैसें पूर्णा दुजें नाहीं। जें तो मारी ॥४३॥ सुवर्णाचिया खांडिकां। सुवर्णशूळेंचि देखा। सुवर्णाचिया माहिर्कां। नाशु केला ॥४४॥ तो देवकवासिया[37] कळा। व्यव-

---

१ अहंब्रह्म. २ मिळे. ३ निराळा केल्यावर. ४ अग्नि ५ पेटी. ६ सूर्य. ७ जाणण्याची वस्तु व जाणणारा. ८ आपल्या स्वरूपांत. ९ व्यर्थ. १० कमी झाला. ११ कर्पूरांत. १२ वास. १३ भर. १४ सूर्यानें. १५ संध्याकाळच्या. १६ आकाशांत. १७ तेज. १८ निशाण. १९ वेग २० कुंभारानें. २१ गतीनें. २२ संकल्पाशिवाय २३ क्रिया करवितात. २४ उत्पन्न होवो. २५ चंद्रविकासी कमळ. २६ सूर्यविकासी कमळ. २७ जमीन. २८ हिरवें गवत. २९ देहाभिमानरहित. ३० शेताच्या कडेस. ३१ बेडा मनुष्य. ३२ रणांत पडलेल्यांचे. ३३ जागृत झाला. ३४ भाव नाहींसा झाला. ३५ व्यवहार केला. ३६ इंद्रिय समुदाय. ३७ देवीनें. ३८ महिषासुर. ३९ भक्तांच्या दृष्टीनें.

१३ त्याप्रमाणें, अर्जुना, ज्याचे ठिकाणीं अहंभाव अशी पूर्ण स्थिति झाली आहे, त्याला, मी देह आहें, असें कोठून वाटणार ? हें पहा—सूर्याचें पडलेलें प्रतिबिंब हातांत धरलें असतां सूर्य धरला जातो काय ? १४ ताक घुसळून लोणी काढल्यावर तें पुनः ताकांत घातलें, तर तें त्यापासून अलिप्त असल्यामुळें त्यांत मिसळेल का ? १५ अथवा, हे वीरेशा, लांकडांतून अग्नि तयार करून निराळा काढल्यावर तो लांकडाच्या पेटींत कोंडून राहील काय ! १६ किंवा रात्रीच्या उदरांतून जो सूर्य बाहेर निघाला आहे, तो 'रात्र' अशी गोष्ट कानांनीं ऐकील तरी का ! १७ त्याप्रमाणें, जाणण्याची वस्तु व जाणणारा हीं ज्याचे ठिकाणीं ऐक्य पावलीं आहेत, त्याला मी देह आहें (अथवा देहच आत्मा आहे) असा गर्व कोठून असणार ! १८ आणि आकाश जेथें जिकडून जाईल, तेथें भरलेलेंच आहे; म्हणून तें आपल्या स्वरूपांतच भरलेलें आहे; १९ तसें तो जें जें करितो, तें आत्मस्वरूपच आहे; मग कोणत्या कर्मानें तो आपल्याकडे कर्तेपणा घेईल! ४२० गगनाशिवाय कोणतेंही ठिकाण नाहीं, समुद्राला प्रवाह नाहीं, व ध्रुव नक्षत्राला कोठेंही जातां येत नाहीं, तशी त्या मनुष्याची स्थिति झाली आहे. २१ अशा प्रकारें ज्याला आत्मज्ञानाच्या योगें कर्माच्या कर्तेपणाचा अभिमान व्यर्थ वाटत आहे, त्याचा देह आहे तोंपर्यंत त्याच्याकडून कर्में होतातच; २२ वारा वाहण्याचा जरी बंद झाला, तरी झाडाचें हालणें बंद होत नाहीं; अथवा कापूर जरी संपला, तरी करंड्यांत वास शिलक असतो; २३ अथवा गाण्याचा समारंभ संपला तरी गाणें ऐकून मनास झालेल्या आनंदाचा भर जसा कमी होत नाहीं, किंवा पाण्यानें जमीन ओली होऊन पाणी कमी झालें असतां जशी त्याची ओल मागें राहते, २४ अरे, सूर्य मावळल्यावर संध्याकाळीं पश्चिमेकडे आकाशांत सूर्याच्या ज्योतीचें तेज (संधिप्रकाश) जसें दिसतें; २५ तसेंच निशाण मारल्यावरही बाण जसा त्यांतील शक्ति कमी होई पर्यंत पुढेंच जातो; २६ अथवा कुंभाराच्या चाकावर तयार झालेलें भांडें कुंभारानें काढून घेतल्यावरही पूर्वी दिलेल्या गतीनें चाक फिरतच असतें, २७ तसा, हे धनंजया, देहाचा अभिमान नाहींसा झाल्यावरही, ज्या गुणांनीं देह उत्पन्न झाला आहे, त्या गुणांच्या योगें त्यांत दृष्टीस पडतील. २८ संकल्पाशिवाय स्वप्न दिसतें, न लाविता जशीं अरण्यांत झाडें उत्पन्न होतात, व रचना केल्याशिवाय आकाशांत जशीं गंधर्वनगरें दृष्टीस पडतात, २९ तशीं आत्म्याच्या संकल्पाशिवाय देहादि पंचकारणें क्रिया करण्यास कारणीभूत होतात. ४३० परंतु पूर्वजन्मींच्या संस्कारानें पांचही कारणें व हेतु अनेक क्रिया करवितात. ३१ त्या कर्मांत मग सर्व जगाचा संहार होवो, अथवा नवें जग उत्पन्न होवो; ३२ परंतु कुमुद कसें सुकतें, व कमलांची प्रभा कशी फांकते हे [आपल्या पासून होणारे दोन्ही परिणाम] सूर्यास माहीत नसतात; ३३ किंवा आकाशांतून वीज पडून जमिनीच्या जरी ठिकऱ्या ठिकऱ्या उडाल्या, किंवा पाऊस पडून जरी जमीन हिरवीगार झाली, ३४ तरी या दोहींलाही जसें आकाश जाणत नाहीं; तसा जो देहाभिमानरहित देहांतच वास करतो, ३५ तो, जसा स्वप्नांतून जागा झालेला मनुष्य स्वप्न पहात नाहीं, तसा देहादिकांपासून सृष्टीचा उद्भव झाला किंवा लय झाला तरी जाणत नाहीं.

३६ एरवीं, हा देही आहे असें जे चर्मचक्षूंनीं पाहतात, ते त्यालाच कर्म करणारा असें मानतात. ३७ अथवा गवताचें बुजगावणें करून तें शेताच्या कडेस उभें केलें म्हणजे कोल्हा त्यालाच खरा रखवालदार समजत नाहीं काय ? ३८ वेडा मनुष्य वस्त्र नेसलेला आहे किंवा नागवा आहे हे जसें लोकांनीं जाणावें लागतें, किंवा रणांत पडलेल्या मनुष्याच्या अंगावरचे घाव जसे दुसऱ्यांनीं पाहून त्याचें शौर्य जाणावें लागतें; ३९ अथवा महासती ही सती जाते वेळेस जरी न्हाणें, माखणें, मळवट भरणें इत्यादि उपभोग भोगीत आहे असें लोकांस वाटतें, तरी तिला अग्नि दिसत नाहीं, स्वतःच्या शरीराची तिला स्मृति नसते, किंवा लोकांकडेही तिचें लक्ष नसतें [तर ती पतिस्वरूपीं तल्लीन झालेली असते,] ४४० त्याप्रमाणें, आत्मस्वरूपप्राप्तीच्या योगें जो द्रष्टा दृश्यासह नष्ट झाला, (पाहणारा व पहावयाची वस्तु हा भाव नाहींसा झाला,) तो, इंद्रियसमुदायानें काय कर्म केलें हें जाणत नाहीं. ४१ अरे, समुद्राचे तीरावर असलेल्या लोकांस जरी असें वाटलें कीं, मोठ्या लाटेनें धाकट्या लाटांस एकदम गिळून टाकलें आहे, ४२ तरी उदकाच्या दृष्टीनें पाहूं गेलें असतां कोणती लाट कोणत्या लाटेस खाऊन टाकते ? त्याप्रमाणें, जो आत्मस्वरूपास मिळाला, त्यास कर्म टाकावें असें कर्माविषयीं द्वैत राहत नाहीं. ४३ [illegible] देवीनें, सोन्याच्या त्रिशूलानें सोन्याच्याच महिषासुराचा नाश केला, ४४ हा सर्व प्रकार [illegible]

हार गवसण कुहा । बांधूनि अहिम शूक चामुंडा । सुवर्णेचि तें ॥४५॥ तें पिसीचें अळ हुताशु । तो दृष्टीचाचि आभासु । पटीं आणि वोकांशु । दोन्ही नाहीं ॥४६॥ भुक्ताचें देह तैसें । हाके तें संस्कारवशें । तें न देखोनि लोक पिसे । कर्ता म्हणती ॥४७॥ आणि तयां कारणेयांलागु । चढो त्रैलोक्याचा आगु । परी तेणें केला हे मातु । बोलों नये ॥४८॥ जैसा अंधारचि देखवा तेजें । मग तो फेडिजे हें बोलिजे । तैसें ज्ञानिया नाहीं दुजें । जें तो मारिक ॥४९॥ म्हणोनि तयाची बुद्धी । नेणे पापपुण्याची गंधी । गंगा मीनलिया नदी । विटाळु जैसा ॥४५०॥ अग्निसी आणि लगटलिया । काय पोळे तो धनंजया । कीं आग रूपे आपणया । आपणचि ॥ ५१ ॥ तैसें आपणपयापरतें । जो नेणे क्रियाजातातें । तेथ काय लिंपवी बुद्धीतें । तयाचिये ॥५२॥ म्हणोनि कार्य कर्ता क्रिया । हें स्वरूपचि आइकें जया । नाहीं शरीरादिकीं तया । कर्मबंधु ॥५३॥ जे कर्ता जीव पिंडाणीं । काढूनि पांचही खाणी । घडित आहे करणीं । आंवती दाहें ॥५४॥ तेथ न्यायो आणि अन्यायो । हा द्विविधु साधूनि आवो । उभारिला न लवी वेळो । कर्मभुवनें ॥५५॥ या थोराडा करि कामा । विरंचा नोहे आत्मा । परी म्हणसी हन उपक्रमा । हातु लावी ॥५६॥ तो साक्षी चिद्रूपु । कर्मप्रवृत्तीचा संकल्पु । उठी तो का निरोधु । आपणचि दे ॥५७॥ तरी कर्मप्रवृत्तीलागीं । तया आयासु नाहीं आंगीं । जे प्रवृत्तीचेंही उजेडीं । लोकुचि आथी ॥५८॥ म्हणोनि आत्मयाचें केवळ । जो रूपचि आइका निखिळ । तया नाहीं बंदि शाळ । कर्माची हे ॥५९॥ परी अज्ञानाच्या पटीं । अन्यथा ज्ञानाचें चित्र उठी । तेथ चितारणी हे त्रिपुटी । प्रसिद्ध जे का ॥४६०॥

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥१८॥

अन्वय–ज्ञानं, ज्ञेयं, परिज्ञाता [इति] त्रिविधा कर्मचोदना अस्ति; करणं, कर्म, कर्ता इति त्रिविधः कर्मसंग्रहः [अस्ति].

जें ज्ञान ज्ञाता ज्ञेय । हें जगाचें बीजत्रय । तें कर्माची निःसंदेह । प्रवृत्ति जाण ॥६१॥ आतां ययाचि या त्रया । व्यक्ती वेगळालिया । आइकें धनंजया । करूं रूप ॥६२॥ तरी जीवसूर्यबिंबाचे । रश्मी श्रोत्रादिकें पांचें । धांवोनि विषयपद्माचे । फोडित मढें ॥६३॥ कीं जीवनृपाचे वारु उपकोणे । घेऊनि इंद्रियांचीं केकाणें । विषयदेशींचें नागवणें । आणीत जे ॥६४॥ हें असो इहीं इंद्रियीं राहटे । जें सुखदुःखेंसीं जीवा भेटे । तें सुषुप्तिकाळीं वोहटे । जेथ ज्ञान ॥६५॥ तया जीवा नांव ज्ञाता । आणि जें हें सांगितलें आतां । तेंचि एथ पंडुसुता । ज्ञान जाण ॥६६॥ जें अविद्येचिये पोटीं । उपजत वेंचों किरीटी । आपणयातें वांटी । तिहीं ठायीं ॥६७॥ आपुलिये धांवेपुढां । घालूनि ज्ञेयाचा गुंडा । उभारी मागिलीकडा । ज्ञातृत्वातें ॥६८॥ मग ज्ञाता ज्ञेया दोघां । तो मांदणुकेचा आंगा । माजि आलेनि पैंगा । वाहे जेणें ॥६९॥ ठाकूनि ज्ञेयाची शिंव । पुरे जयाची धांव । सकळ पदार्थां नांव । सूतसे जें ॥४७०॥ तें गा सामान्य ज्ञान । या बोला नाहीं आन । ज्ञेयाचेंही चिन्ह । आइक आतां ॥७१॥ तरि शब्द स्पर्शु । रूप गंध रसु । हा पंचविध आभासु ॥ ज्ञेयाचा तो ॥७२॥ जैसें एकेचि चूतफळें । इंद्रियां वेगळवेगळें । रसें वर्णें परिमळें । भेटिजे स्पर्शें ॥७३॥ तैसें ज्ञेय तरी एकसरें । परी ज्ञान इंद्रियद्वारें । घे म्हणोनि प्रकारें । पांचें जालें ॥७४॥ आणि समुद्रीं वोघाचें जाणें । सरे कापीपोंवीं धांवणें । कां फळीं सरे वाढणें । सस्याचें जेवीं ॥७५॥ तैसें इंद्रियां-

१ अग्नि. २ प्रारब्धकर्मवशानें. ३ अपवित्रपणा. ४ कौशल्यानें. ५ हेतु ६ साधन. ७ न्याय. ८ आकार. ९ धुणारी. १० मोठ्या. ११ साक्षकर्ता. १२ आरंभास. १३ ज्ञानस्वरूप. १४ श्रम करण्यास. १५ दैवानें; नेवानें. १६ चित्र काढणारा, चित्र व पट ही त्रिपुटी. १७ रश्मिरूप. १८ किरण. १९ कळी. २० शरीररूपी घोडे. २१ मोकळ्या पाठीचे. २२ हत्यारें. २३ लूट. २४ वृत्तीस. २५ दगड. २६ व्यवहार. २७ ठेवतें. २८ आश्रयानें. २९ रंगानें. ३० वासानें. ३१ मुक्कामास. ३२ चाकणें. ३३ धान्याचें.

असा भासतो, परंतु डोळ्यांच्या दृष्टीनें महिषासुर, त्रिशूळ व देवी हें सर्व सोनेंच आहे; ४५ तसेंच, भिंतीवर काढलेल्या चित्रांत एक तलाव व एक अग्निकुंड हा फक्त दृष्टीचाच भेद आहे; परंतु त्या दोहोंस वस्त्र लावलें असतां तें भिजत नाहीं व जळतही नाहीं; ४६ त्याप्रमाणें, जो ज्ञानी आहे, त्याच्या देहाचा व्यवहार पूर्वकर्मानुसार होत असतो; परंतु हें न समजतां वेडे लोक त्यालाच कर्मकर्ता असें म्हणतात. ४७ आणि तो कर्म करीत असतां जरी त्या योगें त्रैलोक्याचा घात झाला, तरी तो त्यानें केला असें म्हणू नये. ४८ अरे, सूर्यानें अंधार पहावा आणि मग त्याला दूर करा असें म्हणावें, त्याप्रमाणें, ज्ञान्याला अशी कांहीं दुसरी वस्तुच नाहीं, कीं जिचा तो नाश करील. [त्याचे ठिकाणचा द्वैतभाव जाऊन सर्व जग त्याला स्वस्वरूप झालेलें असतें.] ४९ म्हणून त्याच्या बुद्धीला पाप व पुण्य यांचा गंधही नसतो जशी एखादी नदी गंगेस मिळाली असतां तिचा अपवित्रपणा नाहींसा होतो, ४५० अर्जुना, अग्नीवर जर अग्नि पडला, तर तो भाजतो का ? किंवा शस्त्र आपणच आपल्याला कधीं छेदील काय ? ५१ त्याप्रमाणें, आपल्या स्वरूपाहून कोणतेंही कर्म भिन्न नाहीं असें जो समजतो, तेथें कोणत्या पदार्थानें त्याची बुद्धि लिप्त होईल ? ५२ म्हणून जो कार्य, कर्ता व क्रिया ही त्रिपुटी आपणच झाला आहे, तो शरीरादिकांपासून होणाऱ्या कर्मांपासून बद्ध होत नाहीं. ५३ कारण, जीवात्मा हा मोठेपणानें आपल्यास कर्ता समजून दहा इंद्रियांच्या साधनानें पांच हेतु धारण करितो; ५४ आणि त्या ठिकाणीं न्याय किंवा अन्याय अशीं दोन प्रकारचीं कर्में करून एका क्षणांत कर्मांचीं भुवनें तयार करतो. ५५ पण या मोठ्या कृत्यास आत्मा हा साह्यकर्ता नाहीं, व तो आरंभ करतो असेंही म्हणूं नको. ५६ तो साक्षिभूत व ज्ञानस्वरूप आहे; तेव्हां, कर्मप्रवृत्तीचा जो संकल्प उत्पन्न होतो, त्याला तो का आज्ञा देईल ? ५७ तर जीं जीं कर्में करण्याकरितां सर्व लोक श्रम करीत असतात, तीं तीं कर्में करण्याविषयीं त्याच्या शरीरास आयास पडत नाहींत. ५८ म्हणून, जो केवळ शुद्ध आत्मस्वरूपी झाला आहे, त्याला ही कर्मांची बंदिशाळा नाहीं. ५९ परंतु अज्ञानाच्या पटावर जो द्वैतज्ञानाचें चित्र काढतो, तेथें चित्र, चित्र काढणारा व चित्रपट ही त्रिपुटी मुळा [illegible] सांगतों. ४६०

ज्ञान, ज्ञेय व ज्ञाता ही त्रिपुटी कर्माला प्रेरक आहे; आणि करण, कर्म व कर्ता ही त्रिपुटी कर्मसंग्रहास कारण आहे. ॥ १८ ॥

कारण ज्ञान, ज्ञाता व ज्ञेय ही त्रिपुटी जगास कारणीभूत असून, हिजपासूनच कर्मांची निःसंशय प्रवृत्ति होते. ६१ हे धनंजया, आतां ह्याच त्रिपुटीचीं निरनिराळीं स्वरूपें उघड करून सांगतों, तीं ऐक. ६२ तर जीवरूपी सूर्यबिंबाचे ज्ञानें द्रियादि पंचेंद्रियरूपी किरण विषयरूपी कमळाचे कळीवर पडून तीं उमलवितात; ६३ अथवा जीवरूपी राजा हा शरीररूपी उपलाणी घोड्यावर बसून हातांत इंद्रियरूपी हत्यारें विषयरूपी देशांतून लुटून आणतो; ६४ फार काय ? जें या इंद्रियांत वागत असून जीवाला सुख व दुःख भोगावयास देतें व जें ज्ञान गाढ झोंपेंत जेथें नाहींसें होतें; ६५ त्या जीवाला, अर्जुना, ज्ञाता असें म्हणतात; आणि जें आतां सांगितलें त्यालाच ज्ञान असें म्हणतात. ६६ अर्जुना, जें अज्ञानाच्या पोटांत उपजतांक्षणीं आपल्यास तीन ठिकाणीं वांटून घेतें, ६७ आपल्या वृत्तीपुढें जाणावयाचा विषयरूप दगड घालून मागचे बाजूस ज्ञात्याला उभे करितें, ६८ मग ज्ञाता व ज्ञेय या दोघांच्या मधील व्यवहार होत असतांना जें ज्ञान मध्यें राहतें. ६९ ज्ञेयाला जाऊन पोहोंचल्यावर ज्याची धाव खुंटते, व जें सर्व पदार्थांला नांव ठेवितें, ४७० त्याला सामान्य ज्ञान असें म्हणतात, यांत संशय नाहीं. आतां ज्ञेयाचीं लक्षणें सांगतों तीं ऐक. ७१ तर शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध हे ज्ञेयाचे पांच प्रकारचे धर्म आहेत. ७२ जसा एकच आंबा दृष्टीस पडल्यावर पांच इंद्रियांना निरनिराळ्या प्रकारानें भासतो, म्हणजे आंबा या शब्दानें कानास समजतो, रसानें जिभेस समजतो, रंगानें डोळ्यांस समजतो, वासानें नाकास समजतो, आणि स्पर्शानें त्वचेस समजतो, ७३ तसें ज्ञेय तर एकच आहे, परंतु आपल्या इंद्रियांच्या द्वारानें त्याजविषयीं निरनिराळें ज्ञान उत्पन्न होतें, म्हणून तें पांच प्रकारचें झालें आहे. ७४ समुद्रास मिळाल्यावर नदीचा ओघ संपतो, [illegible] झाल्यावर चालणें संपतें, अथवा फळ [illegible] त्याप्रमाणें धान्याची वाढ खुंटते; ७५ त्याप्रमाणें,

ज्या वाहवटीं । धांवतया ज्ञाना शेवटीं । होय तें गा किरीटी । विषय ज्ञेय ॥७६॥ एवं ज्ञातया ज्ञाना ज्ञेया । तिहीं रूप केलें धनंजया । हे त्रिविध सर्व-क्रिया- । प्रवृत्ति जाण ॥७७॥ जे शब्दादि विषय । हे पंचविध जें ज्ञेय । तेंचि प्रिय कां अप्रिय । एके-परीचें ॥७८॥ ज्ञान मोटकें ज्ञातया । दावी ना जंव धनंजया । तंव स्वीकारा कीं त्यजावया । प्रवर्तेचि तो ॥७९॥ परी मीनातें देखोनि बकु । जैसा निधानातें रंकु । कां स्त्री देखोनि कामुकु । प्रवृत्ति धरी ॥४८०॥ जैसें खालौता धांवे पाणी । भ्रमर पुष्पाचिये घाणी । ना ना सुटका सांजवेणीं । वत्सुचि पां ॥८१॥ अगा स्वर्गींची उर्वशी । ऐकोनि जेविं माणुसीं । वरीता कावीजती आकाशीं । यागांचिया ॥८२॥ पैं पारिवा जैसा किरीटी । चढला नभाचिये पोटीं । पारवी देखोनि लोटी । आंगचि सगळें ॥८३॥ हें ना घनगर्जनासरिसा । मयूर वोवांडे आकाशा । ज्ञाता ज्ञेया देखोनि तैसा । धांवचि घे ॥८४॥ म्हणोनि ज्ञान ज्ञेय ज्ञाता । हे त्रिविध गा पंडुसुता । होयचि कर्मा समस्ता । प्रवृत्ति येथ ॥ ८५ ॥ परी तेंचि ज्ञेय विपायें । जरी ज्ञातयातें प्रिय होये । तरी भोगावया न साहे । क्षणही विलंबु ॥ ८६ ॥ नातरी अवचटें । तेंचि विरुद्ध होऊनि भेटे । तरी युगांत वाटे । सांडावया ॥८७॥ व्याला कां हारा । वरपडा जालेया नरा । हरिखु आणि दरारा । सरसाचि उठी ॥८८॥ तैसें ज्ञेय प्रियाप्रियें । देखिलेनि ज्ञातया होये । मग त्याग स्वीकारीं वाहे । व्यापारातें ॥८९॥ तेथ रंगी प्रतिमल्लाचा । गोसांवी सर्व दळाचा । रथु सांडूनि पायांचा । होय जैसा ॥४९०॥ तैसें ज्ञातेपणें जो असे । तो ये कर्ता ऐसिये दशे । जेवितें बैसलें जैसें । रंधन करूं ॥९१॥ कां भंवरेंचि केला मळा । वैरकलुचि आला अंकसाळा । ना ना देवो रिगाला देउळा- । चिया कामा ॥९२॥ तैसा ज्ञेयाचिया हांवा । ज्ञाता इंद्रियांचा मेळावा । राहाटवी तेथ पांडवा । कर्ता होय ॥९३॥ आणि आपण होऊनी कर्ता । ज्ञाना आणि करणता । तेथें ज्ञेयचि स्वभावता । कार्य होय ॥९४॥ ऐसा ज्ञानाचिये निजगती । पालटु पडे गा सुमती । नेत्राची शोभा रातीं । पालटे जैसी ॥९५॥ कां अदृष्ट आलिया उदासु । पालटे श्रीमंताचा विलासु । पूर्णिमेपाठीं शीतांशु । पालटे जैसा ॥९६॥ तैसा चाळिता करणें । ज्ञाता वेष्टिजे कर्तेपणें । तेयिचीं तियें लक्षणें । ऐक आतां ॥९७॥ तरी बुद्धि आणि मन । चित्त अहंकार हन । हें चतुर्विध चिन्ह । अंतःकरणाचें ॥९८॥ बाह्य त्वचा श्रवण । चक्षु रसना घ्राण । हें पंचविध जाण । इंद्रिय गा ॥९९॥ तेथ आंतुलें तंव करणें । कर्ता कर्तव्या घे उमाणें । मग तैं जरी आणे । सुखा येतें ॥५००॥ तरी बाहेरिलें तियेंही । चक्षुरादिकें दाहाही । उठौनि कवलाहीं । व्यापारा सुये ॥१॥ मग तो इंद्रियकदंबु । करविजे तंव रोंबु । जंव कर्तव्याचा लाभु । हातासि ये ॥२॥ ना तें कर्तव्य जरी दुःखें । फळेल ऐसें देखे । तो कावी त्यागमुखें । तियें दाहाही ॥३॥ मग फिटे दुःखाचा ठावो । तंव राहाटवी रात्रिदिवो । विकर्णुवातें कां रावो । जयापरी ॥४॥ तैसेनि त्यागस्वीकारीं । वाहातां इंद्रियांची

१ मार्गीत. २ शेवट. ३ उतरत्या जमीनीकडे. ४ बासाला. ५ धार काढण्याचे वेळीं. ६ शिकारा. ७ पारवा. ८ आंगाखाली टाकतो. ९ शोकी. १० पायीं चालणारा. ११ स्वयंपाक. १२ भ्रमरानें. १३ कसोटी. १४ धातु. १५ विषयांच्या इच्छेनें. १६ दैव. १७ प्रतिकूल. १८ ऐश्वर्य. १९ चंद्र. २० इंद्रियें. २१ जीव. २२ स्फुरण. २३ समुदाय. २४ व्यापार. २५ वसूल करण्याकरितां.

अर्जुना, इंद्रियांच्या मार्गांत धावत असलेल्या ज्ञानाला जेथें शेवट होतो, त्यालाच ज्ञेय (विषय) असें म्हणतात. ७६ याप्रमाणें, धनंजया, ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय यांचीं लक्षणें तुला सांगितलीं. ही त्रिपुटी तीन प्रकारच्या सर्व कर्मांत कारणीभूत आहे. ७७ कारण, शब्दादि पांच विषय हेंच ज्ञेय होय; आणि तेंच प्रिय किंवा अप्रिय यांपैकीं कोणतें तरी एक असतें. ७८ हे धनंजया, ज्ञान हें ज्ञात्याला ज्ञेय पदार्थ किंचित् दाखवीत आहे तोंच त्याचा स्वीकार किंवा त्याग करण्याविषयीं ज्ञाता उद्युक्त होतो. ७९ परंतु माशाला पाहतांच जसा बगळा त्यास धरावयास धावतो, अथवा द्रव्याचा ठेवा पाहतांक्षणीं तो घेण्यास दरिद्री धावतो, किंवा स्त्री पाहतांच जसा कामुक पुरुष तिची प्राप्ति करून घेण्याविषयीं प्रवृत्त होतो; ४८० जसें पाणी उतरत्या जमिनीकडे धावतें, भ्रमर पुष्पांचा वास घेण्यास जातो, अथवा धार काढण्याचे वेळीं वासरूं सोडल्यावर तें गाईकडे धावत जातें; ८१ अरे, स्वर्गांतील उर्वशी नामक अप्सरेचें वर्णन ऐकून ती उपभोगास मिळावी म्हणून जसे लोक आकाशांत यज्ञरूपी शिड्या लावतात; ८२ अथवा, अर्जुना, पारवा आकाशांत फिरत असतां पारवीस पाहतांच एकदम सगळें आंग टाकून तिजजवळ येतो; ८३ इतकेंच नव्हे, तर मेघांची गर्जना होतांक्षणींच मोर जसा आपल्यास आकाशावरून ओंवाळून टाकतो, तसा ज्ञाता हा ज्ञेयास (विषयास) पाहून उडी घालतो. ८४ म्हणून, हे पांडुसुता, ज्ञान, ज्ञेय व ज्ञाता ही त्रिपुटी सर्व कर्में करण्यास कारणीभूत होते. ८५ आणि कदाचित् तोच विषय जर ज्ञात्यास आवडता असला, तर मग तो भोगण्याविषयीं त्याला एका क्षणाचाही विलंब सोसत नाहीं. ८६ अथवा क्वचित तोच विषय जर नावडता असला, तर त्याचा त्याग करण्याविषयीं एकेक क्षण त्याला युगाप्रमाणें भासतो. ८७ सर्प असून नीळ मण्यांचा हार आहे या भावनेनें हर्ष होतो, व त्यास हात लावतांक्षणींच सर्प आहे असें लक्षांत येऊन लागलीच भीति उत्पन्न होते; ८८ त्याप्रमाणें, प्रिय किंवा अप्रिय विषय पाहिल्यावर ज्ञात्याची स्थिति होते; आणि मग त्याचा त्याग किंवा स्वीकार करण्याबद्दल कर्म उत्पन्न होतें. ८९ जो कुस्तीचा शोकी आहे, त्यानें दुसरा मल्ल समोर पाहिल्यावर, तो जरी सर्व सैन्याचा अधिपति असला तरी रथ सोडून पादचारी होतो, ४९० तसा जो ज्ञाता म्हणून असतो, तो विषयासक्त ज्ञाता म्हणजे आपल्यास कर्ता असें म्हणवितो. ज्याप्रमाणें पानावर बसून जेवणाऱ्या मनुष्यानें तें सुख सोडून स्वयंपाकाचे कष्ट करण्यास तयार व्हावें, ९१ किंवा आपल्यास पुष्परेणु खाण्यास मिळावे म्हणून भ्रमरानें जशी बाग लावण्याची खटपट करावी, अथवा कसोटीनें आपलें ऐश्वर्य तुच्छ मानून धातु व्हावें; किंवा देवांनीं देवळांत स्वस्थ बसण्याचें सोडून देऊळ बांधण्यास प्रवृत्त व्हावें, ९२ तसें विषयांच्या इच्छेनें ज्ञाता जेथें इंद्रियांचे लाड पुरवितो, तेथें, अर्जुना, त्याला कर्ता असें नांव प्राप्त होतें. ९३ आणि आपण जो ज्ञाता, तो कर्ता होऊन ज्ञानाला कारण (साधन) करतो. मग तेथें ज्ञेय हें सहज कार्य होतें. ९४ हे सुमते, ज्ञानाच्या त्रिपुटीस अशा रीतीनें पालट पडतो. जसें नेत्रांचें तेज रात्रीं उपयोगी पडत नाहीं; ९५ किंवा दैव प्रतिकूल झाल्यावर श्रीमंताचे विलास बदलतात; अथवा पौर्णिमा झाल्यावर त्याप्रमाणें चंद्र एकेक कलेनें कमी होत जातो, ९६ त्याप्रमाणें, इंद्रियांचे लाड पुरवीत असतां ज्ञाता हा कर्तेपणाच्या अभिमानांत गुंततो, त्या वेळचीं त्याचीं लक्षणें आतां तुला सांगतों; तीं ऐक. ९७ तर बुद्धि, मन, चित्त व अहंकार हें या अंतःकरणाचें चतुर्विध चिन्ह आहे; (अंतःकरणाच्या ह्या चार वृत्ति आहेत;) ९८ आणि त्वचा, कान, डोळे, जिव्हा व नाक अशीं पांच प्रकारचीं इंद्रियें आहेत. ९९ त्या ठिकाणीं अंतःकरणाच्या वृत्तीच्या योगें जीवास कर्म करण्याविषयीं स्फुरण येतें; मग, या कर्मांपासून सुखप्राप्ति होईल असें वाटूं लागलें, ५०० तर नेत्रादि दहाही बाह्येंद्रियांना उठवून त्यांना तो व्यापार करावयास लावितो. १ नंतर त्या इंद्रियसमुदायाला तोंपर्यंत राबवितो, कीं जोंपर्यंत कर्माचें फळ हातीं आलें नाहीं! २ किंवा जर त्या कर्मांपासून दुःख होईल असें दिसलें, तर त्या कर्मांचा त्याग करण्याकरितां त्या दहाही इंद्रियांची योजना करतो. मग, जसा एखादा राजा वसूल करण्याकरितां आपल्या सेवकांना रात्रंदिवस राबवितो, तसा तो तें दुःख नाहींसें होईपर्यंत रात्रंदिवस खटपट करितो. ४ अशा प्रकारें कर्मांचा त्याग अथवा स्वीकार करण्याकरितां इंद्रियांचें

धुरी । ज्ञानधरें अवधारीं । कर्ता म्हणिजे ॥५॥ आणि कर्तयाच्या सर्व कर्मी । आचरतांचिया परी क्षेमी । म्हणोनि इंद्रियांतें आम्ही । करणें म्हणों ॥६॥ आणि हेचि करणेंवरी । कर्ता क्रिया ज्या उभारी । तिया व्यापे तें अवधारीं । कर्म पृथ ॥७॥ सोनाराचिया बुद्धी लेणें । व्यापे चंद्रकरीं चांदिणें । कां व्यापे वेल्हाळपणें । वेली जैसी ॥८॥ ना ना प्रभा व्यापे प्रकाशु । गोडिया इक्षुरसु । हें असो अवकाशु । आकाशीं जैसा ॥९॥ तैसें कर्तयाचिया क्रिया । व्यापलें जें धनंजया । तें कर्म गा बोलावया । आन नाहीं ॥५१०॥ एवं कर्म कर्ता करण । या तिहींचेंही लक्षण । सांगितलें तुज विचक्षण । शिरोमणी ॥११॥ एथ ज्ञाता ज्ञान ज्ञेय । हें कर्माचें प्रवृत्तित्रय । तैसेंचि कर्ता करण कार्य । हा कर्मसंचयो गा ॥१२॥ वन्हीं ठेविला असे धूमु । आणि बीजीं जेविं द्रुमु । कां मनीं ओढे कामु । सदा जैसा ॥१३॥ तैसा कर्ता क्रिया करणीं । कर्माचें आहे जितवणी । सोनें जैसें खाणीं । सुवर्णाचिये ॥१४॥ म्हणोनि हें कार्य मी कर्ता । ऐसें आथि जेथ पंडुसुता । तेथ आत्मा दूरी समस्तां । क्रियांपासीं ॥१५॥ याकारणें पुढतपुढती । आत्मा वेगळाचि सुमती । आतां असो हें किती । जाणतासि तूं ॥१६॥

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि १९

अन्वय—ज्ञानं, कर्म च कर्ता त्रिधा एव गुणभेदतः अस्ति. इति गुणसंख्याने यथावत् प्रोच्यते तान् अपि शृणु

परी सांगितलें जें ज्ञान । कर्म कर्ता हन । ते तिन्ही तिहीं ठायीं भिन्न । गुणीं आहाती ॥१७॥ म्हणोनि ज्ञाना कर्मा कर्तया । पातेजों नये धनंजया । जे दोनी[11] बांधती सोडावया । एकेंचि प्रौढें ॥१८॥ तें सात्त्विक जाणवें होये । तो गुणभेदु सांगों पाहें । जो सांख्यशास्त्रीं आहे । उवाइलों ॥१९॥ जें विचारक्षीरसमुद्र । स्वबोधकुमुदिनीचंद्र । ज्ञानदीपकांत नरेंद्र । शास्त्रांचा जें ॥५२०॥ कीं प्रकृतिपुरुष दोन्ही । मिसळलीं दिवोरजनीं । तियें निवडितां त्रिभुवनीं । मार्तंडु जें ॥२१॥ जेथ अपारा मोहराशी । तत्त्वाच्या मापीं चोविसीं । उमाणीं घेऊनि परेशीं । सुख घाडिजे ॥२२॥ अर्जुना तें सांख्यशास्त्र । पढे जयाचें स्तोत्रें । तें गुणभेदचरित्र । ऐसें आहे ॥२३॥ जें आपुलेनि आंगिकें[22] । त्रिविधपणाचेनि अंकें[23] । दृश्यजात तितुकें । अंकित केलें ॥२४॥ एवं सत्त्वरजतमा । तिहींची एवढी असे महिमा । जे त्रैविध्यें आदी ब्रह्मा । अंतीं कृमी ॥२५॥ परी विश्वींची आघवी मांदी । जेणें भेदकेनि गुणभेदीं । पहिलीं तें तव आदीं । ज्ञान सांगों ॥२६॥ जे दिठी जरी चोख कीजे । तरी अवघेंचि चोख सुजे । तैसें ज्ञानें शुद्धें काहिजे । सर्वही शुद्ध ॥२७॥ म्हणोनि तें सात्त्विक ज्ञान । आतां सांगों दे अवधान । कैवल्यगुणनिधान । श्रीकृष्ण म्हणे ॥२८॥

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्

अन्वय—येन [जीवः] विभक्तेषु सर्वभूतेषु अविभक्तं, एकं अव्ययं भावं ईक्षते, तत् ज्ञानम् सात्त्विकं विद्धि ॥२०॥

तरी अर्जुना गा तें फुडें । सात्त्विक ज्ञान चोखडें । जयाच्या उदयीं ज्ञेय बुडे । ज्ञातेनिसीं ॥२९॥ जैसा सूर्य न देखे आंधारें । सरितां नेणिजती सागरें । कां कवळिलिया न धरे । आत्मच्छाया ॥५३०॥ तयापरी जया ज्ञाना । शिवादि तृणावसाना । इया भूतव्यक्ति भिन्ना । नाडळती ॥३१॥ जैसें हातें चित्र पाहतां । होय पाणियें मीठ धुतां । कां चेवोनि स्वप्न येतां । जैसें होय ॥३२॥ तैसें ज्ञानें जेणें । करितां ज्ञातेंपणें

१ पुढारीपण. २ खपणी. ३ क्रियेचें साधन. ४ इंद्रियें. ५ ज्ञाता, ज्ञान, ज्ञेय = कर्ता, कार्य (कर्म), करण (इंद्रियें). ६ जाणण्याची वस्तु. ७ वृक्ष. ८ इच्छा. ९ जिव्हाळा. १० विश्वासूं नये. ११रज व तम हे दोन्ही. १२एकटा सत्त्वगुण. १३ समर्थ. १४ विवेचन केलें. १५ आत्मबोध. १६ कमळास प्रफुल्लित करणारा. १७ ज्ञान उत्पन्न करणाऱ्या. १८ माप. १९ परतत्त्वाशीं. २० प्राप्ति करून देऊन सुखी करतें २१ स्तवन. २२ बळानें. २३ शिक्का नें. २४ तीन भेद. २५ समजतें. २६ मोक्षप्राप्तीचा ठेवा. २७ नवा. २८ सांपडे. २९ जाणता बरोबर. ३० दिसत नाहीत. ३१ हातानें चाचपून. ३२ ठेवाला.

पुरातन स्थापानें घेतलें, म्हणजे त्यालाच कर्ता असें म्हणतात, ५ आणि कर्ता हा कर्म करण्याकरितां आज्ञेप्रमाणें सर्व इंद्रियांना खपवितो, म्हणून आम्ही त्यास क्रियेचीं साधनें असें म्हणतों; ६ आणि हें करण्याकरितां कर्ता ज्या ज्या क्रिया उत्पन्न करितो, त्यांनीं जें व्यापिलें जातें त्यास कर्म असें म्हणतों. ७ सोनाराच्या बुद्धीनें दागिन्यानें जसें सोनें व्यापलें जातें, चंद्राच्या किरणांनीं जसें चांदणें व्यापलें जातें, किंवा विस्तारानें जसा वेल व्यापला जातो, ८ अथवा सूर्याच्या प्रभेनें जसा सूर्यप्रकाश व्यापला जातो, व गोडीनें जसा उंसाचा रस व्यापला जातो, हें असो; अवकाशानें जसें आकाश व्यापलें जातें, ९ तसें, अर्जुना, कर्त्याच्या क्रियांनीं जें व्यापिलें जातें, तें कर्म होय यांत शंका नाहीं. ५१० याप्रमाणें, अर्जुना, तुला कर्म, कर्ता व कारण या तिघांचीं लक्षणें सांगितलीं. ११ तर ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय ही त्रिपुटी कर्मप्रवृत्तिकारक आहे. तसेंच कर्ता, करण व कार्य ही त्रिपुटी हा कर्मसंचय आहे. १२ विस्तवांत जसा धूर ठेवलेलाच असतो, बीजांत जसा वृक्ष असतो, अथवा मनांत जशी नेहमीं इच्छा असते, १३ आणि सोनें जसें सुवर्णाच्या खाणींत सांपडतें, तसा कर्ता, क्रिया व करणें (इंद्रिय) ही त्रिपुटी कर्मांचा जिव्हाळाच (उत्पत्तिस्थानच) आहे. १४ म्हणून, हे पांडुसुता, अमुक कार्याचा मी कर्ता, असा जीवानें कर्तेपणा धारण केला, म्हणजे सर्व क्रिया जवळ येतात, व आत्मा दूर जातो. १५ वास्तव, हे सुमते, कर्मापासून आत्मा वेगळाच आहे, हें तुला वारंवार काय सांगावें ? कारण हें तूं जाणतोच आहेस. १६

ज्ञान, कर्म व कर्ता हे गुणभेदानें तीन प्रकारचे आहेत, असें सांख्यशास्त्रांत यथार्थ सांगितलें आहे, तेंही तूं ऐक. ॥ १९ ॥

पण तुला जें ज्ञान, कर्म व कर्ता म्हणून सांगितलें, तीं तीन्ही तीन गुणांनीं निरनिराळीं आहेत. १७ म्हणून, अर्जुना, ज्ञान, कर्म व कर्ता यांच्यावर विश्वास ठेवूं नको. कारण यांतील रज व तम या दोन गुणांपासून मनुष्य बद्ध होतो, व फक्त सत्त्वगुणच सुटका करण्यास समर्थ आहे. १८ तो सात्त्विक गुणाचा भेद—ज्या विषयीं सांख्यशास्त्रांत विवेचन केलेलें आहे, तो तुला समजेल असा सांगतों. १९ तें सांख्यशास्त्र विचाररूपी क्षीरसमुद्रच आहे, आत्मबोधरूपी कमळास प्रफुल्लित करणारा चंद्रच आहे, व ज्ञान उत्पन्न करणाऱ्या शास्त्रांत श्रेष्ठ आहे; ५२० किंवा, प्रकृति व पुरुष हीं दोन्ही जीं दिवस व रात्र यांप्रमाणें एकमेकांत मिसळलीं आहेत, तीं निराळीं करून दाखविणारा या त्रिभुवनांतील सूर्यच आहे. २१ जें अपार अशा मोहाचा चोवीस तत्त्वांनीं ठाव घेऊन परतत्त्वाची प्राप्ति करून देऊन सुख भोगावयास लावतें, २२ अर्जुना, असें जें सांख्यशास्त्र, तें ज्या गुणांचें स्तवन करितें, त्या तीन गुणांचें वर्णन असें आहे. २३ ज्या गुणांनीं आपल्या बळानें तीन प्रकारचे शिक्के देऊन सर्व दृश्य पदार्थ स्वाधीन करून घेतले आहेत. २४ याप्रमाणें सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांचें एवढें सामर्थ्य आहे कीं, त्यांनीं ब्रह्मदेवापासून कीटकापर्यंत तीन भेद केले आहेत. २५ परंतु हें सर्व विश्व ज्याच्या योगानें या तीन गुणांच्या सपाट्यांत सांपडलें, तें ज्ञान तुला अगोदर सांगतों. २६ कारण, दृष्टि शुद्ध झाली म्हणजे पाहिजे त्या पदार्थांचें स्वरूप समजतें, त्याप्रमाणें, शुद्ध ज्ञान प्राप्त झालें असतां सर्व पदार्थांचें शुद्ध स्वरूप कळतें. २७ म्हणून सात्त्विक ज्ञान आतां तुला सांगतों, लक्ष दे, असें कैवल्यगुणनिधान भगवान श्रीकृष्ण म्हणाले. २८

ज्या ज्ञानाच्या योगानें, जीव हा, वेगळाल्या सर्व भूतांमध्यें न विभागलेला असा एकच अविनाशी भाव पहातो, तें ज्ञान सात्त्विक होय, असें समज. ॥ २० ॥

तर, अर्जुना, तेंच बरोबर शुद्ध सात्त्विक ज्ञान होय, कीं ज्याचा उदय झाल्याबरोबर त्यामध्यें ज्ञेय हें ज्ञात्यासह लीन होतें. २९ ज्याप्रमाणें सूर्य अंधाराला पाहूं शकत नाहीं, किंवा समुद्राला नद्यांची ओळखही नसते, अथवा आपल्या पडछायेस धरूं लागलें असतां ती सांपडत नाहीं, ५३० त्याप्रमाणें, ज्या ज्ञानाला शिवापासून गवतापर्यंत सर्व वस्तूंत भिन्नपणा दिसत नाहीं, ३१ भिंतीवरील चित्र सारवून पाहिलें असतां, किंवा मीठ धुतलें असतां जसें होतें, अथवा जागृत झाल्यावर स्वप्नाची जशी स्थिति होते, ३२ तसें ज्या ज्ञानाच्या प्रकाशानें ज्ञेय

पाहाणें । जाणता ना जाणणें । जाणावें वरे ॥३३॥ पैं सोनें आटूनि लेणीं । न काढिती आघुकिया आयणी[1]। कां तरंगें न घेपती पाणी । गाळूनि जैसें ॥ ३४ ॥ तैसी जया ज्ञानाचिया हाता । न लगेचि दृश्यपथा[3]। तें ज्ञान जाण सर्वथा । सात्त्विक गा ॥३५॥ आरिसा पाहों जातां कोडें । जैसें पाहातेंचि कां रिगे पुढें । तैसें ज्ञेय कोटोनि पडे । ज्ञाताचि जें ॥३६॥ पुढती तेंचि सात्त्विक ज्ञान । जें मोक्षलक्ष्मीचें भुवन । हें असो ऐक चिन्ह । राजसाचें ॥३७॥

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् २१

अन्वय—यत् ज्ञानं पृथक्त्वेन सर्वेषु भूतेषु पृथग्विधान् नानाभावान् वेत्ति, तत् ज्ञानं राजसं विद्धि. ॥ २१ ॥

तरी पार्था परियेस । तें ज्ञान गा राजस । जें भेदाची कांस । धरूनि चाले ॥३८॥ विचित्रता भूतांचिया । आपण आंतोनि[4] ठिकरियां । बहु चकै[5] ज्ञातया । आणिली जेणें ॥३९॥ जैसें साचा रूपा-आड । घालूनि विसरांचें कवाड । मग स्वभावें का-वाड । ओपी निद्रा ॥५४०॥ तैसें स्वज्ञानाचिये पौळी[10]-। बाहेरि मिथ्यामोहांचे खळी । तिहीं[11]अवस्थांची वह्योळी । दावी जें जीवा ॥४१॥ अलंकारपणें झांकलें । बाळका सोनें कां वायां गेलें । तैसें नामीं[13]रूपीं दुरावलें । अद्वैत जया ॥४२॥ अवतरलीं गाडग्यां घडां । पृथ्वी अनोळख जाली मूढां । वन्हि आला कानडां[14]। दीपत्वासाठीं ॥४३॥ कां वस्त्रपणाचेनि आरोपें । मूर्खाप्रति तंतु हारपे । ना ना मुग्धा पेंटु[15] लोपे । दाऊनि चित्र ॥४४॥ तैसी जया ज्ञाना । जाणोनि भूतव्यक्ती भिन्ना । ऐक्यबोधाची भावना । निमोनि[16] गेली ॥४५॥ मग इंधनी भेदला वन्हु । फुलावरी परिमळु । कां जळभेदें शकलु । चंद्रु जैसा ॥४६॥ तैसे पदार्थभेद बहुवस । जाणोनि लहान थोर वेष । ओळखे तें राजस । ज्ञान येथ ॥४७॥ आतां तामसाचेंही लिंग । सांगेन तें वोळख चांग । डोंबकावया मांतंग[19]। सदन जैसें ॥४८॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

अन्वय—यत् तु एकस्मिन् कार्ये कृत्स्नवत् सक्तं अहैतुकं अतत्त्वार्थवत् च अल्पं, तत् ज्ञानं तामसं उदाहृतम्. २२

तरी किरीटी जें ज्ञान । हिंडे विधीचेनि वस्त्रेंहीन । श्रुति पाठमोरी नग्न । म्हणौनि तया ॥४९॥ येरीही शास्त्रं[22]बेटिकरीं । जें भिंदेचे विटाळवरी । बोळविलें से डोंगरीं । म्लेंच्छधर्मांच्या ॥५५०॥ जें गा ज्ञान ऐसें । गुणग्रहें[23] तामसें । [24]घेतलें भंवे पिसें । होऊनियां ॥ ५१ ॥ जें [25]सोयरिकें बांधु[26] नेणे । पदार्थी निषेधु न म्हणे । [27]निरोविलें जैसें सुणें[28] । शून्यग्रामीं ॥५२॥ तया तोंडीं जें मोकळें । कां खातां जेणें पोळे । तेंचि येक वोंळे । येर घेणेंचि ॥५३॥ पैं सोनें चोरितां उंदिरु । न म्हणे थेंरिवथरु । नेणें मांसखाईरु । काळें गोरें ॥ ५४ ॥ ना ना वनामाजीं वोहरी[33] । कडसणी जीवें न करी । कां जीत मेलें न विचारी । वैसतां माशी ॥ ५५ ॥ भगा वांतीं[34] कां वाढिलेया । साजुक कां सडलिया । विवेकु कावळिया । नाहीं जैसा ॥५६॥ तैसें निषिद्ध सांडूनि द्यावें । कां विहित आदरें घ्यावें । हें विषयाचेनि नांवें । नेणेचि जें ॥५७॥ जेतुलें आडे[35] पडे

1 मुद्दीनें. २ लाटा. ३ दृश्य वस्तु. ४ व्यापून. ५ वेगळेपणा. ६ चकविलें; फसविलें. ७ अज्ञानानें. ८ कडमव स्थिति. ९ मंदिरासभोंवतीं. १० मायेच्या. ११ जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति, १२ थापा. १३ नामरूपाच्या भेदानें. १४ अवघड; अपरिचित. १५ पडदा. १६ नाश पावली. १७ कांकडांत. १८ तुकडे झालेला. १९ व्यापलें. २० टाकण्याकरितां. २१ मांगाचें घर. २२ वहिष्कार काढून. २३ महाराक्षसानें. २४ संचरलें. २५ शरीरसंबंधास. २६ बंधन. २७ सोडलेलें. २८ कुत्रें. २९ येत नाहीं. ३० टाकलें. ३१ बरेंवाईट. ३२ खाणारा. ३३ वणवा. ३४ ओकलेलें. ३५ समोर येईल, दिसेल.

पाहूं गेलें असतां ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय ही त्रिपुटी नाहींशी होते; ३३ परंतु [ज्ञात्यास जसें सोन्याची परीक्षा करण्याकरितां] आपल्या बुद्धीनें डागिने आटवून त्यांतील सोनें काढावें लागत नाहीं, किंवा पाणी घ्यावयाचें असल्यास त्यावरील लाटा गाळून तें घेत नाहींत, ३४ तसा सर्व दृश्य वस्तूंचे ठिकाणीं ज्या ज्ञानाला भेद दिसत नाहीं, त्याच ज्ञानाला सात्विक ज्ञान असें म्हणतात. ३५ आरसा पाहूं गेलें असतां जसें पाहणाराचेंच प्रतिबिंब त्यांत दिसतें, तसें ज्ञेय लोटून प्रत्येक वस्तूचे ठिकाणीं ज्ञाता आपलें स्वरुपच पाहतो. ३६ हेंच सात्विक ज्ञान मोक्षलक्ष्मीचें मंदिर होय. हें असो; आतां तुला 'राजस' ज्ञानाचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. ३७

जें ज्ञान वेगळेपणानें सर्व भूतांचे ठिकाणीं नानाप्रकारचे भिन्नभिन्न भाव जाणतें, तें राजस होय असें समज. ॥२१॥

तर, पार्था, तेंच ज्ञान राजस होय, कीं जें भूतमात्राचे ठिकाणीं भेदभाव मानून चालतें, समजलास. ३८ ज्या ज्ञानानें भूतमात्राचे ठिकाणीं अनेकत्व मानून आपल्या ठिकऱ्या (वेगळेपणा) करून घेतल्या आहेत; व ज्यानें ज्ञात्याला चकवून सोडलें आहे; ३९ ज्याप्रमाणें निद्रा ही स्वस्वरूपाचे आड अज्ञानाचा पडदा घालून मग स्वप्नांतील कष्टमय स्थिति आणते, ५४० त्याप्रमाणें, आत्मज्ञानाच्या मंदिराभोंवतालून मायेचा पसारा घालून जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति या तीन अवस्थांच्या थापा मारून जें जीवास फसवितें, ४१ लहान मुलाला दागिन्यांच्या रूपानें सोनें दाखविलें असतां सोन्याची ओळख नसते, तसें नामरूपांच्या भेदामुळें ज्या ज्ञानाला अद्वैत दुरावतें; ४२ अज्ञान मनुष्याला मातीपासून केलेलीं मडकीं व घागरी हीं दाखविलीं असतां त्यास जशी मूळ मातीची ओळख नसते; अथवा दिवा पाहिला असतां अग्नीची ओळख नसते; ४३ किंवा मूर्ख मनुष्याला वस्त्र दाखविलें असतां तंतूंची ओळख पटत नाहीं; अथवा त्यास पडद्यावरील चित्रें दाखविलीं असतां पडद्याची ओळख नसते, ४४ तसें भूतमात्र भिन्न भिन्न आहे या समजुतीनें ज्या ज्ञानाची ऐक्यबोधाची भावना नाश पावली आहे; ४५ मग लाकडें पेटल्यावर त्यांचे आकाराप्रमाणें अग्नि निरनिराळा आहे, अथवा फुलांवरून वास निरनिराळे आहेत, अथवा चंद्राचा प्रकाश पाण्यांत पडल्यामुळें तें हालल्यावर चंद्राचे तुकडे झाले आहेत, ४६ तसा नानाप्रकारच्या पदार्थांत पुष्कळ भिन्नपणा आहे, अथवा वेषावरून लहान व मोठा हा भेद आहे, या समजुतीनें जें भरलेलें ज्ञान, तें राजस ज्ञान होय. ४७ आतां, गांवाबाहेर असणाऱ्या मांगाचें घर वस्ती करण्यास अयोग्य एवढ्याचकरितां जसें वाटसरास सांगावें लागतें, तशीं तामस ज्ञानाचीं लक्षणें तुला सांगतों, तीं पूर्ण ध्यानांत ठेव. ४८

जें ज्ञान, एक शरीर अथवा उपास्य देवतेची मूर्ति यांपलीकडे कांहीं नाहीं असें पाहतें; जें असयुक्तिक व ज्यांत कांहीं तात्पर्य नाहीं, व जें थोडें असतें, त्याला तामस ज्ञान म्हणतात. २२

तर, अर्जुना, जें ज्ञान विधिरूपी वस्त्र पांघरल्याशिवाय संचार करितें, आणि म्हणूनच तें नग्न असल्यामुळें, सर्व शास्त्रांची 'माता' जी श्रुति ती त्याला पाठमोरी असते; ४९ इतर शास्त्रांनींही, त्या ज्ञानास बट्टा लावून त्याची निंदा केली असतां आपल्यास विटाळ होईल म्हणून म्लेच्छधर्मरूपी डोंगराकडे ज्याची बोळवण केली; ५० जें ज्ञान तमोगुणरूपी ब्रह्मराक्षसाचा संचार झाल्यामुळें वेड्याप्रमाणें फिरतें; ५१ जें शरीरसंबंधाची अडचण बाळगीत नाहीं, व पदार्थांचे ठिकाणीं निषेधपणा ओळखीत नाहीं; जसें ओसाड गांवांत सोडलेलें कुत्रें स्वेच्छेनें वागतें; ५२ त्याच्या तोंडांत सांपडत नाहीं अथवा जें खालें असतां तोंड भाजतें तीच वस्तु तें टाकतें, बाकी सर्व वस्तु त्याजपाशीं खरतात; ५३ उंदरानें सोनें चोरलें असतां तें चांगलें अथवा वाईट हें तो जाणत नाहीं, अथवा मांस खाणारा हा मांसाचे ठिकाणीं काळें व गोरें हा भेद जाणत नाहीं; ५४ किंवा रानास वणवा लागल्यावर त्याला जसा कसलाच विचार राहत नाहीं, अथवा माशी जिवंत किंवा मेलेला याचा विचार न करितां माशी वाटेल त्यावर बसते; ५५ अरे, कावळ्यास जसा अन्न ओकलेलें किंवा वाढलेलें, ताजें किंवा सडलेलें हा विचार नसतो, ५६ तसें, अपवित्र वस्तूचा त्याग करावा अथवा शास्त्रांत सांगितलेल्या गोष्टींचा स्वीकार करावा हे विषयांचे भरांत जें जाणत नाहीं; ५७ जी जी वस्तु

क्रिमी । तेतुलें घेचि विषयासाठीं । मग तें स्त्रीद्रव्य वाटी । शिश्नोदरीं ॥५८॥ तीर्थातीर्थ हे माप । उदकीं नाहीं सनोळखें । तृषा बोळे तेंचि सुख । वांचूनियां ॥५९॥ तयाचिपरी खाद्याखाद्य । न म्हणे निंद्यानिंद्य । तोंडा आवडे तें मेध्य । ऐसाचि बोधु ॥५६०॥ आणि स्त्रीजात तितुकें । त्वचेंद्रियेंचि वोळखे । तियेविषयीं सोयरिके । एकचि बोधु ॥६१॥ पैं स्वार्थी जें उपकरे । तयाचि नाम सोयिरें । देहसंबंधु न सरे । जिये ज्ञानीं ॥६२॥ मृत्यूचें आघवेंचि अन्न । आघवेंचि आगी इंधन । तैसें जगचि आपलें धन । तामसज्ञाना ॥६३॥ ऐसेनि विश्व सकळ । जेणें विषयोचि मानिलें केवळ । तया एक जाण फळ । देहभरण ॥६४॥ आकाशपतिता नीरा । जैसा सिंधुचि येक थारा । तैसें कृत्यजात उदरा- । का- शीचि सुले ॥६५॥ वांचूनि स्वर्गु नरकु आथी । तया हेतु प्रवृत्ति निवृत्ती । इये आघविये राती । आणिवेची जें ॥६६॥ जें देहखंडा नाम आत्मा । ईश्वर पाषाणप्रतिमा । यापरौती प्रमा । ढळों नेणे ॥६७॥ म्हणे पडिलेनि शरीरें । केलेनिसीं[12] आत्मा [13]सरे । मा भोगावया उरे । कोण वेषें ॥६८॥ ना ईश्वरु पाहतां आहे । तो भोगवी जरी हें होये । तरी देवाचि खाये । विकूनियां ॥६९॥ गांवींचे देवळेश्वर । नियामकचि होती साचार । तरी देशींचे डोंगर । उगे कां असती ॥५७०॥ ऐसा विपायें देवो मानिजे । तरी पाषाणमात्रचि जाणिजे । आणि आत्मा तंव म्हणिजे । देहातेंचि ॥७१॥ येरें पापपुण्यादिकें । तें आघवेंचि करोनि लटिकें । हित मानी अग्निमुखें । चरणें जें कां ॥७२॥ जे चामाचे डोळे दाविती । जें इंद्रियें गोडी लाविती । तेंचि साच हे प्रतीती । कुडी जया ॥७३॥ किंबहुना ऐसी प्रथा । वाढती देखसी पार्था । धूमाची वेली वृथा । आकाशीं जैसी ॥७४॥ कोरडा ना वोला । उपयोगा नाथी गेला । तो वाढोनि मोडका । भेंडु जैसा ॥७५॥ ना ना ऊंसांचीं कणसें । कां नपुंसकें माणुसें । वन लागलें जैसें । [19]सांबरीचें ॥७६॥ नातरी बाळकाचें मन । कां चोराघरींचें धन । अथवा गळस्तन । शेळियेचे ॥७७॥ तैसें जें वायाणें । वोसीळ दिसे जाणणें । तयातें मी म्हणें । तामसज्ञान ॥७८॥ तेंही ज्ञान इया भाषा । बोलिजे तो भावो ऐसा । जात्यंधाचा कां जैसा । डोळा वोडु ॥७९॥ कां बधिराचे नीट कान । अपेया नाम पान । तैसें आडनांव ज्ञान । तामसा तया ॥ ५८० ॥ हें असो किती बोलावें । तरी ऐसें जें देखावें । तें ज्ञान नोहे जाणावें । डोळसें तम ॥८१॥ एवं तिहीं गुणीं । भेदलें यथालक्षणीं । ज्ञान श्रोतेशिरोमणी । दाविलें तुज ॥८२॥ आतां याचि त्रिप्रकारा । ज्ञानाचेनि धनुर्धरा । प्रकाशें होती [24]गोचरा । कर्त्यांच्या क्रिया ॥८३॥ म्हणौनि कर्म पैं गा । अनुसरे तिहीं भागां । मोहरें[25] जालिया वोघा । तोय जैसें ॥८४॥ तेंचि ज्ञानत्रयवशें । त्रिविध कर्म जें असे । तेथ सात्त्विक तंव ऐसें । परिस आधीं ॥८५॥

१ओळख. २भागते. ३भक्ष्याभक्ष्य. ४पवित्र;शुद्ध. ५निश्चय. ६भोग्यविषय. ७कामास येतें. ८योग्य होत नाहीं. ९पुरुषार्थ. १०देहाच्या तुकड्यास. ११बुद्धि. १२ कर्मासह. १३ नाश पावतो. १४नाश करणारे. १५सेवन करणें. १६कातड्याचे. १७ बुद्धि. १८वरूतीक भुरकुंड. १९ निवडुंगाचें. २०निरर्थक. २१ वाईट; मोकाळकेलें. २२ मोठा. २३ प्रवाह. २४ दृष्टीस पडतात. २५ मार्गास लागलेले.

दृष्टीस पडेल, त्या त्या वस्तूचा उपभोग घेणें; आणि मग स्त्री असल्यास शिश्नास व द्रव्य असल्यास उदरास वांटून देणें; ५८ उदकाचे ठिकाणीं हें तीर्थ किंवा हें अपवित्र ही ज्यास ओळख नसते, परंतु त्यापासून तहान भागते एवढेंच सुख जें मानतें; ५९ त्याचप्रमाणें, भक्ष्याभक्ष्य व निंद्यानिंद्य यांचा जें विचार करीत नाहीं, परंतु आपल्यास जें आवडेल तेंच पवित्र आहे, असा ज्याचा निश्चय झालेला असतो; ५६० आणि स्त्रीजात म्हणून जेवढी आहे तिजविषयीं भोग्य विषय एवढीच ज्याची ओळख आहे, व तिचे ठिकाणीं आप्तपणा करण्याविषयीं जें तत्पर असतें; ६१ हें पहा—आपल्या जे उपयोगी पडतील तेच आपले सोयरे आहेत, व देहसंबंध ज्यांच्याशीं आहे ते सोयरिकीस योग्य नाहींत अशी ज्या ज्ञानाची समजूत असते; ६२ मृत्यूला दृश्यपदार्थमात्र हे भक्ष्यस्थानींच होत, व अग्नीला सर्व दृश्यमानवस्तु काष्ठाप्रमाणेंच आहेत, तसें तामस ज्ञानाला जगांत असलेलें सर्व धन आपलेंच आहे असें वाटतें; ६३ याप्रमाणें, सर्व जग हें उपभोगाकरितांच निर्माण केलें आहे, अशी ज्या ज्ञानाची समजूत झालेली आहे, त्यास देहभरणाशिवाय दुसरा पुरुषार्थच नसतो; ६४ आकाशांतून पडलेल्या पाण्यास जसें समुद्रासच मिळावें लागतें, तसें कोणतीही खटपट करणें झाल्यास तें ज्ञान पोटाकरितांच करितें; ६५ स्वर्ग किंवा नरक यांच्या प्राप्तीकरितां यथाशास्त्र व निषिद्ध आचरण हेंच कारण होय, याविषयीं ज्या ज्ञानास अज्ञान असतें; ६६ देहाच्या तुकड्यासच आत्मा हें नांव आहे, व ईश्वर ही दगडाचीच मूर्ति आहे यापलीकडे ज्याच्या बुद्धीची धाव नसते; ६७ आणि तें असें म्हणतें कीं, हें शरीर पडल्यावर आत्मा केलेल्या कर्मांसह नाश पावतो, मग कर्मांचीं फळें भोगावयास या मृत्युलोकीं कोणत्या रूपानें आत्मा राहतो ? ६८ किंवा आपल्या केलेल्या कर्मांस ईश्वर साक्षी असून तो त्या कर्मांचीं फळें भोगावयास लावतो असें म्हणावें, तर सोन्यारुप्याच्या केलेल्या देवांच्या मूर्ति बाजारांत नेऊन विकल्या असतां त्याजबद्दल देव शासन करील अशी भीति नसते; ६९ गांवांतील प्रमुख देव जर कर्मांबद्दल शासन करतील म्हणावें, तर त्या मूर्ति ज्या डोंगरांतील दगडांच्या तयार केलेल्या असतात, ते डोंगर स्वस्थ कां बसतात ! ५७० याप्रमाणें, कदाचित् देव आहे असें मानलें, तरी तो दगडाची मूर्ति आहे असें समजतें, आणि आत्मा म्हणजे देहच असें समजतें; ७१ याशिवाय, पाप किंवा पुण्य हीं सर्व [illegible] आहेत, व अग्नि पेटल्यावर पुढें येणाऱ्या सर्व जिनसांचें भक्षण करतो, त्याप्रमाणें, जी जी गोष्ट भोगण्यास मिळेल तिचा भोग घेण्यांतच हित आहे असें जें समजतें; ७२ चर्मचक्षूंनीं जे जे पदार्थ दृष्टीस पडतील, व इंद्रियें ज्या विषयांची गोडी लावतील, त्याच गोष्टी खऱ्या आहेत असा ज्याचा पक्का अनुभव आहे; ७३ किंबहुना, पार्था, आकाशांत धुराचे लोट व्यर्थ जातात, त्याप्रमाणें ज्याची बुद्धि अशा रीतीनें वाढत जाते; ७४ वंडांतील भेंड जसें कोरडें किंवा ओलें असलें तरी मोठें वाढल्यावरही कोणत्याच उपयोगास येत नाहीं; ७५ अथवा उंसास आलेलीं कणसें, किंवा नपुंसक मनुष्य अथवा निवडुंगाचें वन हीं सर्व जशीं निरुपयोगी आहेत, ७६ अथवा बालकाचें मन जसें चंचल असतें, किंवा चोरानें चोरून आणलेलें धन जसें त्याला राजरोस वापरतां येत नाहीं, अथवा शेळीचे गळ्यास असणारे स्तन जसे निरुपयोगी असतात, ७७ तसें जें निरर्थक व ओशाळलेलें ज्ञान, त्याला मी तामस ज्ञान असें म्हणतों. ७८ त्यालाही ज्ञान म्हणण्याचें कारण इतकेंच कीं, मनुष्य जन्मांध असला तरी त्याच्या डोळ्यांचें वर्णन करूं लागलें असतां त्याचे डोळे मोठे आहेत असें आपण म्हणतों; ७९ किंवा बहिऱ्याचे कान काय मोठे आहेत, असें त्यास ऐकूं येत नसतांही वाखाणतों; अथवा पिण्याच्या अपवित्र वस्तूस आपण पान (पिण्याची वस्तु) असें म्हणतों, तसें या तामस ज्ञानाला ज्ञान हें आडनांव होय ! ५८० हें असो, आणखी किती वर्णन करावें ! तर असें जें ज्ञान, त्यास ज्ञान न समजतां प्रत्यक्ष तमोगुणच समजावें. ८१ याप्रमाणें, हे श्रोतृश्रेष्ठा, तीन गुणांनीं भेद पावलेलें जें ज्ञान, त्याचीं यथार्थ लक्षणें तुला सांगितलीं. ८२ हे धनुर्धरा, आतां याच तीन प्रकारच्या ज्ञानाच्या प्रकाशानें कर्त्यांच्या क्रिया उघड दिसतात. ८३ म्हणून, पाण्याला जिकडे लावावें तिकडे जसें तें जातें, तसें कर्म हें ज्ञानाच्या तीन भागांनीं निरनिराळें बनतें. ८४ तेंच ज्ञानाच्या अनुरोधानें जें तीन प्रकारचें कर्म होतें, त्यापैकीं सात्त्विक कर्माचीं लक्षणें प्रथम ऐक. ८५

नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते २३

अन्वय--अफलप्रेप्सुना यत् नियतम् कर्म संगरहितम् अरागद्वेषतः कृतम्, तत् सात्त्विकं उच्यते. ॥ २३ ॥

तरी स्वाधिकाराचेनि मार्गें । आलें जें मानिलें आंगीं । पतिव्रतेचेनि पैरिंव्वंगें[1] । प्रियातें जैसें ॥८६॥ सांवळ्या आंगा चंदन । प्रमदालोचनां[3] अंजन । तैसें अधिकारासी मंडण[4] । नित्यपणें जें[5] ॥८७॥ तें नित्य कर्म भलें । होय नैमित्तिकीं सावाइलें[6] । सोनयासि जोडलें । सौरंभ्य[7] जैसें ॥८८॥ आणि आंगा जीवाची संपत्ती । वेंचूनि करी बाळाची पाळती[8] । परी जीवें उबगणें[9] हे स्थिती । न पाहे माय ॥८९॥ तैसें सर्वस्वें कर्म अनुष्ठी । परी फळ न सुये दिठी । उखिती[10] क्रियापैठी[11] । ब्रह्मींचि करी ॥५९०॥ आणि प्रिय आलिया स्वभावें[12] । सबळ उरे वेंचे ठावें नव्हे । तैसें सत्प्रसंगें करावें । पौढषे जरी ॥९१॥ तरि अकरणाचेनि खेदें । द्वेषातें जिवीं न बांधे । आणि याचेनि आनंदें । फुंजों नेणें ॥९२॥ ऐसऐसिया हातवटिया । कर्म निफजे जें धनंजया । जाण सात्त्विक हें तया । गुणनाम गा ॥९३॥ ययावरी राजसाचें । लक्षण सांगिजेल साचें । न करीं अवधानाचें । वोलेंपण[15] ॥९४॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२४॥

अन्वय--पुनः यत् तु कामेप्सुना साहंकारेण वा बहुलायासं कर्म क्रियते, तत् राजसं उदाहृतम्. ॥२४॥

तरि घरीं मातापितरां । भल बोली नाहीं सदारां । येर विश्व भरी आदरा । मूर्खु जैसा ॥९५॥ कां तुळसीचिया झाडा । दुरूनि न घापे सिंतोडा । द्राक्षींचेया तरी बुडा । दूधचि लाविजे ॥९६॥ तैसीं नित्यनैमित्तिकें । कर्में जियें आवश्यकें । तयांचेविषीं न शके । बैसका उठूं ॥९७॥ येरां काम्याचेनि तरी नांवें । देहसर्वस्व आघवें । वेंचितांही न[16] मनवे । बहु ऐसें ॥९८॥ अगा देवळी[17] वाढी लाहिजे । तेथ मोल देतां न धाइजे । पेरितां पुरे न म्हणिजे । बीज जेवीं ॥९९॥ कां परिसु जालिया हातीं । लोहालागीं सर्वसंपत्ती । वेंचितां ये उन्नती[18] । साधकु जैसा ॥६००॥ तैसीं फळें देखोनि पुढें । काम्यकर्में दुवाडें । करी परी तें थोकडें । केलेंहि मानी ॥१॥ तेणें फळकामुकें । यथाविधि नेटकें । काम्य कीजे तितुकें । क्रियाजात ॥२॥ आणि तयाही केलियाचें । तोंडीं[10] लावी डौंडीचें[19] । कर्मा या नांव पोटाचे । वाणे सोरी ॥३॥ तैसा भरे कर्माहंकारु । मग पिता अथवा गुरु । ते न मनी काळज्वरु । औषध जैसें ॥४॥ तैसेनि साहंकारें । फळाभिलाषियें नरें । कीजे गा आदरें । जें जें कांहीं ॥५॥ परी तेंहि करणें बहुवसा । वळघोनि करी सायासा । जीवनोपायो कां जैसा । कोल्हाटियांचा ॥६॥ एका कणालागीं उंदिरु । असका उपसे डोंगरु । कां शेवाळोद्देशें ददुरु । समुद्र ढहुळी ॥७॥ पैं भिकेपरतें न लाहे । तऱ्ही गारुडी सापु वाहे । काय कीजे झीणुंचि होये । गोडु येकां ॥८॥ हें असो परमाणूचेनि लाभें । पाताळ कंथिती वोळवे[22] । तैसें स्वर्गसुखलोभें । विचंबणें[23] जें ॥९॥ तें काम्य कर्म सक्लेश । जाणावें येथ राजस । आतां चिन्ह परिस । तामसाचें ॥१०॥

अनुबंधं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥२५॥

अन्वय—अनुबंधं, क्षयं, हिंसाम् च पौरुषं अनपेक्ष्य यत् कर्म मोहात् आरभ्यते, तत् तामसं उच्यते. ॥ २५ ॥

तरी तें गा तामस कर्म । जें निंदेचें काळें धाम । निषेधाचें जन्म । सार्थें जेणें ॥११॥ जें निपजवि-

१ उक्त. २ आलिंगनानें. ३ स्त्रियांच्या नेत्रांला. ४ भूषण. ५ कर्म. ६ साह्य झालें. ७ सुगंध ८ रक्षण. ९ कंटाळणें. १० सर्व. ११ अर्पण. १२ सहज. १३ राहे. १४ कर्म न झाल्यामुळें. १५ कर्मीपणा; ह्यगय. १६ वाटत नाहीं. १७ वाढीदिढी. १८ उत्कर्ष. १९ दौंडी. पिटवितो. २० सुखाचें. २१ वांटतो. २२ वाळवी. २३ श्रम करणें. २४ सार्थक.

फळाची इच्छा न करितां जें नित्यनैमित्तिक कर्म कर्तेपणाचा अभिमान सोडून रागद्वेषरहित केलें जातें, त्याला सात्त्विक कर्म म्हणतात. ॥ २३

तर पतिव्रता स्त्री आपल्या प्रिय पतीस जसें आलिंगन देते, तसें आपल्या अधिकारानुरूप आपल्यास उक्त असेल तें कर्म जो आचरण करितो; ८६ सांवळ्या रंगाच्या शरीरास जसें चंदन शोभतें, व स्त्रियांच्या नेत्रांस जसें अंजन शोभा देतें, तसें जें अधिकारानुरूप नित्य आचरण केलें असतां भूषण होय, ८७ तें नित्यकर्म करीत असून त्यांत नैमित्तिक कर्मांची भर पडली असतां, सोन्याच्या दागिन्यांस सुगंधानें शोभा येते, त्याप्रमाणें होय. ८८ जशी शरीरानें, जीवानें व संपत्तीनें माता आपल्या बालकाचें रक्षण करिते,तरी तिला कंटाळा आला असें कधीं वाटत नाहीं,८९ तसें सर्वपरी कर्मांचें अनुष्ठान फलाची इच्छा न धरितां करितो, व तें सर्व कर्म ब्रह्मार्पण करितो; ५९० आणि आपला प्रियपति घरीं आल्यावर त्याच्या भोजनाचे समयीं आपल्यास जिन्नस उरेल किंवा संपेल हें जसें पतिव्रतेच्या लक्षांत सुद्धां येत नाहीं,तसें, कर्म करीत असतां साधुजन घरीं आल्यावर त्यांचें आदरातिथ्य करण्यांत वेळ मोडून जरी कर्म राहिलें, ९१ तरी जो कर्म करण्याचें राहिलें असा खेद मनास होऊं देत नाहीं व रागावत नाहीं, व तें कर्म शेवटास गेलें असतांही जो आनंदानें गर्व मानीत नाहीं; ९२ या युक्तीनें जें कर्म होतें, त्याला, अर्जुना, सात्त्विक कर्म म्हणतात असें समज. ९३ यापुढें राजस कर्माचें खरें स्वरूप तुला सांगतों, तें ऐकण्यास हयगय करूं नको. ९४

पण जें कर्म फळाची इच्छा धरून, अहंकारपूर्वक व पुष्कळ आयासानें केलें जातें, त्याला राजस कर्म म्हणतात. ॥ २४ ॥

तर घरीं मातापितरें असून त्यांच्याशीं जो संसारांत गोड भाषणही करीत नाहीं, परंतु मूर्खाप्रमाणें जगांतील सर्व लोकांचें आदरातिथ्य करितो, ९५ किंवा तुळशीचे झाडास दुरून पाण्याचा शिंतोडा पडूं देत नाहीं, कारण त्यापासून फल किंवा पुष्प यांची प्राप्ति नाहीं, परंतु द्राक्षांच्या झाडास दूध घालतो; ९६ त्याप्रमाणें, आवश्यक अशीं जीं नित्यनैमित्तिक कर्मे, त्यांचें आचरण करण्याविषयीं जो बसल्या जागेवरून उठत सुद्धां नाहीं; ९७ एरवीं काम्यकर्मांविषयीं सर्व देह जरी झिजला तरी त्यास शीण येत नाहीं; (थोडेंच केलें असें मानतो;) ९८ अरे, वाढीदिढीच्या व्यापारांत पैसे खर्च करण्यास ज्याची तृप्ति होत नाहीं, व जमिनींत धान्य पेरूं लागल्यावर कितीही पेरलें तरी त्याला पुरेसें वाटत नाहीं; ९९ किंवा परीस हातीं आल्यावर जो लोखंडाचें सोनें करण्याकरितां तयार केलेलें सोनें विकून लोखंडच खरेदी करतो, ६०० त्याप्रमाणें फळावर आशा ठेवून कठीण अशीं काम्यकर्मे पुष्कळ करतो, परंतु तीं थोडींच केलीं असें मानतो; १ याप्रमाणें फळाची इच्छा धरून, काम्यकर्मे जितकीं असतील तितकीं यथाविधि करतो; २ आणि केलेल्या कर्मांची आपल्या तोंडानें वाखाणणी करितो, व त्या केलेल्या कर्मांची चहूंकडे वार्ते वांटतो; ३ अशा रीतीनें मनांत अभिमान उत्पन्न झाल्यावर बाप अथवा गुरु यांस मानीत नाहीं; कालज्वरानें व्याप्त झालेल्या मनुष्यास जसें औषध लागू पडत नाहीं, ४ तसा अहंकारयुक्त होऊन व फळावर नजर ठेवून आगत्यानें जें जें कर्म करितो; ५ परंतु कोल्हाट्याचे श्रम त्याला केवळ उदरभरणासच उपयोगीं पडतात, तसें अति कष्टानें कर्म करून त्याला दुसरें कांहीं प्राप्त होत नाहीं; ६ एक कणाकरितां उंदीर जसा सर्व डोंगर पोखरतो, अथवा शेवाळाच्या प्राप्तीकरितां बेडूक समुद्र ढवळतो; ७ भिक्षेशिवाय दुसरी कांहीं प्राप्ति न होतां गारुडी जसें सापाचें ओझें वाहतो; काय करावें ! या लोकांना खटपटच प्रिय आहे ! ८ हें असो; एक कणाच्या आशेकरितां वाळवी ही पाताळापर्यंत खोल खणते, त्याप्रमाणें, स्वर्गसुखाचे प्राप्तीकरितां जे श्रम करितात ! ९ याप्रमाणें अति दगदगीचें असें जें काम्यकर्म, त्याला राजस कर्म असें म्हणावें. आतां तामस कर्माचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. ६१०

परिणाम, हानि, हिंसा व आपलें सामर्थ्य इकडे लक्ष न देतां अज्ञानानें जें कर्म केलें जातें, त्याला तामस कर्म म्हणतात. ॥ २५ ॥

तर तामस कर्म तें होय, कीं जें निंदेचें काळें (पापमय) घरच होय; आणि ज्याच्या योगें निषिद्धाच्या जन्माचें सार्थक झालें आहे ! ११ जें कर्म झालें

तयापाठीं । कांहींच न दिसे दिठी । रेंव काढिलिया पोटीं । तोयाचे जेवीं ॥१२॥ कां कोंडी सुसळलिया । कां राखोडी फुंकलिया । कांहीं न दिसे माकिलिया । वाकुवाणा ॥१३॥ ना ना उपणिलिया भूंस । कां विंधिलिया आकाश । ना ना मांडिलिया पाश । वारयासी ॥१४॥ हें अवघेंचि जैसें । वांझें होऊनि जाये । तें केलिया पाठीं तैसें । वायांचि जाय ॥१५॥ येन्हवीं नरदेहाही येवढें । धन आटणीये पडे । तें कर्म निफजवितां मोडे । जगाचें सुख ॥१६॥ जैसा कमळवनीं फांसु । काढिलिया कांटसु । आपण झिजे नाशु । कमळां करी ॥१७॥ कां आपण आगी जळे । आणि नागवी जगाचे डोळे । पतंगु जैसा सळें । दीपाचेनि ॥१८॥ तैसें सर्वस्व वायां जावो । वरी देहाही होय घावो । परी पुढिलां अपावो । निफजविजे जेणें ॥१९॥ माशी आपणयातें गिळवी । परी पुढिका वांती शिणवी । तें कश्मळ आठवी । आचरण जें ॥६२०॥ तेंही करावयोद्देशें । मज सामर्थ्य असे कीं नसे । हेंही पुढील तैसें । न पाहतां करी ॥२१॥ केवढा माझा उपावो । करितां कोण प्रस्तावो । केलियाही आवो । काय येथ ॥२२॥ हे आणिवेची सोये । अविवेकाचेनि पायें । पुसोनियां होये । सौटोप कर्मीं ॥२३॥ आपला वसौटा जाळुनी । विसौटे जैसा वन्ही । कां स्वमर्यादा गिळोनी । सिंधु उठी ॥२४॥ मग नेणे बहु थोडें । न पाहे मागें पुढें । मार्गामार्ग येकेवढें । करित चाले ॥२५॥ तैसें कृत्याकृत्य सैरकाटित । आपपर नुरवित । कर्म होय तें निश्चित । तामस जाण ॥२६॥ ऐसी गुणत्रयभिन्ना । कर्माची गा अर्जुना । हे केली विवंचना । उपपत्तीसीं ॥२७॥ आतां ययाचि कर्मा भजतां । कर्माभिमानिया कर्ता । जो जीवुही त्रिविधता । पातला असे ॥२८॥ चतुराश्रमवशें । एकु पुरुष चौंचा दिसे । कर्तया त्रैविध्य तैसें । कर्मभेदें ॥२९॥ तरी तयां तिहींआंतु । सात्त्विक तंव प्रस्तुतु । सांगेन दत्तचित्तु । आकर्णी तूं ॥६३०॥

मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारःकर्तासात्त्विकउच्यते

अन्वय—यः मुक्तसंगः अनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योः निर्विकारः, सः कर्ता सात्त्विकः उच्यते. ॥ २६ ॥

तरी फळोद्देशें सांडिलिया । वाढिती जैसें सरळिया । शाखा कां चंदनाचिया । बावन्नयो ॥३१॥ कां न फळतांही सार्थका । जैसिया नागवेलिका । तैसिया करी नित्यादिका । क्रिया जो कां ॥३२॥ परी फलशून्यता । नाहीं तया विफळता । पैं फळासीचि पंडुसुता । फळें कायिसीं ॥३३॥ आणि आदरें करी बहुवसें । परी मी कर्ता हें नुमसे । वर्षाकाळींचें जैसें । मेघवृंद ॥३४॥ तेवींचि परमात्मलिंगा । समर्पावयाजोगा । कर्मकलापु पैं गा । निपजावया ॥३५॥ तया काळातें नुलंघणें । देशशुद्धिही साधणें । कां शास्त्राच्या वातीं पाहणें । क्रियानिर्णयो ॥३६॥ वृत्ती करणें येकवळा । चित्त जावों न देणें फळा । नियमाचिया सांखळीं । वाहणें सदा ॥३७॥ हा निरोधु साहावयालागीं । धैर्याचिया चांगाचांगी । चिंतवणी जिती आंगीं । वाहे जो कां ॥३८॥ आणि आत्मयाचिये आवडी । कर्में करितां वरीपडीं । देहसुखाचिये परवडी । येवों न काहे ॥३९॥ आळस निद्रा दुन्हावे । क्षुधा न मोनवे ।

१ तांकाची निबळ. २ बाण मारले असतां. ३ खर्ची. ४ कांड्यांचा. ५ अग्नी होय. ६ अंधार करतो. ७ संतापानें, द्वेषानें. ८ श्रम. ९ दुसन्यांस. १० आठवण करून देतें. ११ प्रसार. १२ प्राप्ति. १३ अभिमानयुक्त. १४ राहण्याची जागा. १५ पसरतो. १६ एकत्र. १७ रगडीत. १८ दाखल्यांसह. १९ ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ व संन्यास. २० चार प्रकारचा. २१ पूर्ण लक्ष देऊन. २२ ऐक. २३ मलय पर्वतावरील. २४ नागवेल. २५ अभिमान नसतो. २६ समुदाय. २७ शास्त्ररूप दिव्यानें. २८ इंद्रियें. २९ बिडी. ३० अट. ३१ चिंता. ३२ प्राप्त. ३३ प्रतिबंध. ३४ आठवण होत नाहीं.

असतां त्यापासून कांहींच फलप्राप्ति दृष्टीस पडत नाहीं, अशी पाण्यावर रेघ ओढली असतां ती निष्फल होय; १२ किंवा ताकाची निवळ घुसळली [असतां जसें लोणी निघत नाहीं;] किंवा सोनाराचे घरांतल्या राखे-शिवाय इतर ठिकाणची राख फुंकीत बसलें [असतां जसें सोन्याचे कण वगैरे कांहीं सांपडत नाहीं;] अथवा वाळू पाण्यांत घातली असतां जसें तिजपासून [तेल किंवा पेंड] कांहींच उत्पन्न होत नाहीं; १३ अथवा भूस उफणणें, किंवा आकाशांत बाण मारीत बसणें, अथवा वाऱ्यास धरण्याकरितां फांस टाकणें, १४ या गोष्टी ज्याप्रमाणें करून निष्फल आहेत, त्याप्रमाणें ज्या कर्माचें आचरण करूनही व्यर्थ होतें; १५ एरवीं, नरदेहासारखी अमूल्य वस्तु प्राप्त होऊन आणि संपत्ति ही खर्च करून जें कर्म केलें असतां जगाला उलट दुःख मात्र होतें, १६ ज्याप्रमाणें कमळें काढण्या-करितां त्यांवर कांट्यांचा फांस टाकून ओढला असतां आपल्यास श्रम होऊन कमळांचाही नाश होतो; १७ किंवा पतंग ज्याप्रमाणें दिव्याचा हेवा करून त्यावर झडप घालतो, आणि स्वतः नाश पावून जगालाही अंधार करतो; १८ त्याप्रमाणें, आपलें सर्वस्व वांया जाऊन देहाला श्रम जरी झाले, तरी दुसऱ्यास ज्या कर्मा-पासून अपाय होतो; १९ माशी ही स्वतःला गिळविते, (पोटांत जाऊन स्वतः मरते,) पण दुसऱ्याला वांती करून शिणविते, तर जें आपण त्या वाईट गोष्टी-ची आठवण करून देतें; ६२० बरें, तेंही कर्म करण्या-चें आपल्यांत सामर्थ्य आहे किंवा नाहीं, हा पुढील वि-चार [तर करावा ! पण तसें कांहीं] न करतां कर्म करूं लागतो; २१ माझा केवढा प्रयत्न, व त्याचा मीं केवढा पसारा मांडिला आहे, आणि तो केल्यापासून मला काय प्राप्ति होणार, २२ या विचाराला अविवेकाच्या पायांखालीं तुडवून टाकतो; आणि त्या कर्माबद्दल अभिमान बाळगतो; २३ अग्नि [ज्या वेळूंपासून उत्पन्न होतो ती] आपली राहण्याची जागा (वेळूचें बेट) जाळून पसरतो, अथवा आपली मर्यादा सोडून समुद्र वाढला २४ म्हणजे मग लहान किंवा मोठी वस्तु यांचा विचार न करितां पवित्र व अपवित्र वस्तु एक-त्र करून चालतो, २५ तसें योग्यायोग्य एके ठिकाणीं रग-डून आपलें व दुसऱ्याचें हा भेद जें उरूं देत नाहीं, तें तामस कर्म असें समज. २६ याप्रमाणें, अर्जुना, गुणांच्या भिन्नपणानें कर्म तीन प्रकारचें कसें झालें, तें तुला दाखल्यासह स्पष्ट करून सांगितलें. २७ आतां, [illegible] कर्मांचा अभिमान बाळगून त्याचें आचरण करणारा जो जीव, तो याचे योगानें तीन प्रकारचा झाला आहे. २८ ज्याप्रमाणें, एकाच पुरुषावर ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ व संन्यास या चार आश्रमांच्या योगें चार अव-स्था दिसतात, त्याचप्रमाणें कर्मांच्या भेदानें कर्त्यांला तीन अवस्था येतात. २९ तर त्या तिहींपैकीं सात्त्विक अ-वस्थेचें प्रथम वर्णन करतों, तें पूर्ण लक्ष देऊन ऐक. ६३०

सर्वसंगपरित्यागी, निरहंकार, धैर्य व उत्साह यांनीं युक्त, आणि कार्याच्या सिद्धी-पासून अथवा असिद्धीपासून विकार न पाव-णारा याला सात्त्विक कर्ता म्हणतात. ॥ २६ ॥

तर ज्याप्रमाणें मलय पर्वतावरील चंदनाच्या फांद्या फलाची इच्छा न धरितां सरळ वाढतात, [तथापि त्या झाडाच्या सर्व भागास उत्तम सुवासच असतो;] ३१ किंवा नागवेल न फळताही सार्थकीं लागतो, (नाग-वेलीला जरी फळ येत नाहीं तरी तिचीं पानेंच उपयोगीं पडतात;) त्याप्रमाणें [जीं सर्वतोपरी उत्तम आहेत] त्या नित्यनैमित्तिक कर्मांच्या फळांची इच्छा न धरि-तां जो त्यांचें आचरण करितो; ३२ पण त्याला फळ-शून्य असें म्हणूं नये; कारण त्या कर्मांला विफलता नाहींच. म्हणून, अर्जुना, फळाला फळें कोठून येणार ! ३३ आणि तीं कर्में आदरानें करितो, पण कर्तृत्वाचा अभिमान बाळगीत नाहीं, ज्याप्रमाणें पावसाळ्यांतील मेघसमुदाय कांहीं गर्जना न करितां वृष्टि करितात, ३४ त्याप्रमाणें, परमात्म्याला अर्पण करण्यास योग्य होतील अशीं कर्में करण्याकरितां ३५ कालाची म-र्यादा न सोडतां, देशशुद्धि साधून कर्मांच्या योग्या-योग्यतेचा निर्णय शास्त्ररूप दिव्यानें पाहतो, (क-र्मांच्या योग्यायोग्यतेचा निर्णय शास्त्रानुरोधें करितो), ३६ इंद्रियें व वृत्ति यांचें ऐक्य करून फळाकडे चि-त्तास जाऊं न देतां, जो नियमाची बेडी पायांत घालितो, ३७ ही अट सहन करण्याकरितां उत्तम प्रकारचें धैर्य आपल्या अंगीं असावें अशाविषयीं जो आपले मनांत जिवंत चिंता वाहतो, (अहोरात्र त्याच-विषयींच विचार करीत असतो,) ३८ आणि [illegible] त्याचे प्राप्तीविषयीं कर्म करीत असतां देहाच्या सुखाची पर्वा करीत नाहीं, ३९ तो आळस व झोंप टाकून देतो, व त्याला भुकेचीही आठवण होत नाहीं,

सुरवाडु न पावे । आंगाचा ठावो ॥६४०॥ तंव अधिकाधिक । उत्साहो धरी आगळीक । सोनें जैसें तुके । तुटकिया कसीं ॥४१॥ जरी आवडी आथी साच । तरी जीवितही सकंच । आगी घालितां रोमांच । देखिजती सतिये ॥४२॥ मा आत्मयायेवढी-या प्रिया । वाकमेळीं जो धनंजया । देहही सिदंतां तया । काय खेदु होईल ॥४३॥ म्हणौनि विषय सुरवाडु तुटे । जंव जंव देहबुद्धि आटे । तंव तंव आनंदु दुणवटे । कर्मीं जया ॥४४॥ ऐसेनि जो कर्म करी । आणि कोणे येके अवसरीं । तें ठाके ऐसी पैरी । वाहे जरी ॥४५॥ तरी कडाडौनि लोटला गाडा । तो आपणपें न मनी अवघडा । तैसा ठाकलेनिही थोडा । नोहे जो कां ॥४६॥ नातरी आदरिलें । अव्यंग सिद्धी गेलें । तरी तेंही जिंतिलें । मिरऊं नेणे ॥४७॥ इया खुणा कर्म करितां । देखिजे जो पंडुसुता । तयातें म्हणिपे तत्त्वता । सात्त्विकु कर्ता ॥४८॥ आतां राजसा कर्तया । वोळखणें हें धनंजया । जे अभिलाषा जगाचिया । वसौटा तो ॥४९॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः २७

अन्वय—रागी, कर्मफलप्रेप्सु , लुब्धः, हिंसात्मकः, अशुचिः, हर्षशोकान्वितः यः कर्ता, सः राजसः परिकीर्तितः

जैसा गांवींचिया कश्मळा । उकरडा होय येकवळा । कां स्मशानीं अमंगळा । अघवयांचि ॥३५०॥ तया परी जो अशेषा । विश्वाचिया अभिलाषा । पायपाखाळणिया दोषां । घरटा जाला ॥५१॥ म्हणोनि फळाचा लागु । देखे जिये असलगु । तिये कर्मीं चांगु । रोहो[11] मांडी ॥५२॥ आणि आपण जालिये जोडी[12] । वेंचितां नेदी कवडी । क्षणक्षणां कुरोंडी । जीवाची करी ॥५३॥ कृपणचित्तीं ठेवा आपुला । तैसा दक्षु परांविषा माला । बकु जैसा खुतला[15] । मासेयासी ॥५४॥ आणि गोंवी[18] गेलिया अवळी । झगटलिया अंग फाळी । फळे तरी आंतु पोळी । बोरांटी जैसी ॥५५॥ तैसें मनें वाचा कायें । भलतया दुःख देतु जाये । स्वार्थु साधितां न पाहे । पराचें हित ॥५६॥ तेविंच आंगें कर्मीं । आचरण नोहे क्षेमी । न निवे मनोधर्मीं । अरोचकु ॥५७॥ कनकौंचिया[21] फळा । आंतु मौज बाहेरी मौळी । तैसा सबाह्य दुर्बळा[24] । शुचित्वें जो ॥५८॥ आणि कर्मजात केलिया । फळ लाहे जरी धनंजया । तरी हरिखें जगा यया । वांकुलियां[25] वाये ॥५९॥ अथवा जें आदरिलें । हीनफळ[26] होय केलें । तरी शोकें तेणें जिंतिलें[27] । धिक्कारों लागे ॥६६०॥ कर्मीं राहाटी ऐसी । जयातें होती देखसी । तोचि जाण त्रिशुद्धीसी । राजस कर्ता ॥६१॥ आतां यया पाठीं येरु । जो कुकर्माचा आगरु । तोही करूं गोचरु । तामस कर्ता ॥ ६२ ॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते२८

अन्वय—अयुक्तः, प्राकृतः, स्तब्धः, शठः, नैष्कृतिकः, अलसः, विषादी च दीर्घसूत्री कर्ता तामसः उच्यते. ॥ २८ ॥

तरी मियां लागलिया कैसें । पुढील जळत असे । हें नेणिजे हुताशें । जियापरी ॥६३॥ पैं शस्त्रें मियां तिखटें । नेणिजे कैसेनि निवटे[28] । कां नेणिजे काळकूट । आपलें केलें ॥६४॥ तैसा पुढिलया आपुलया । घातु करीत धनंजया । आदरी वोखटिया । क्रिया जो कां ॥६५॥ तिया करितांही वेळीं । काय जालें हें न सांभाळी । चळला वायू वाहटुळी । चेष्टे तैसा ॥६६॥ पैं करणिया आणि जया । मेळु नाहीं धनंजया । तो पाहुनि पिसेयां[29] । कैंची आय ॥६७॥ आणि इंद्रियांचें[31] वेंगारिलें । चरोनि राखे जो जियालें । बैला-

१ सुख. २ वजन. ३ तुच्छ. ४ आवड उत्पन्न झाली. ५ दुःख होत असतां. ६ प्रकार. ७ डोंगराच्या कड्यावरून. ८ केरकचरा. ९ धुण्यांची. १० खोपा. ११ रोख. १२ संपादन केलेले. १३ खर्च करणें. १४ दुसऱ्याच्या. १५ ध्यान धरून बसला. १६ अडकवितें. १७ दांडगाई केली असतां. १८ फाडते. १९ निरंतर चालणारे. २० कंटाळा. २१ धोतऱ्याच्या. २२ भूल. २३ कांटे. २४ दरिद्री. २५ वेडावणें. २६ निष्फळ. २७ व्याकूळ होऊन. २८ मरण येतें. २९ वेड्याची. ३० किंमत. ३१ वाढलेलें (इंद्रियांनीं दिलेले भोग.)

आणि त्या योगें जों जों सुखावस्था दूर दूर पळते, ६४० तों तों, सोनें ज्याप्रमाणें आंचींत घातल्यावर वजनास कमी भरलें तरी कसास जास्त लागतें, त्याप्रमाणें कर्म करण्याविषयीं नानाप्रकारें अधिकाधिक उत्साह धरतो. ४१ जेथें खरोखर प्रीति आहे, तेथें जीवितही तुच्छ असतें. सहगमन करतांना अग्नींत उडी टाकते समयींही पतिप्रेमामुळें पतिव्रता स्त्रीच्या अंगावर रोमांच उभे राहतात !४२ मग, अर्जुना, आत्म-प्राप्ती-सारखी प्रिय वस्तु प्राप्त होण्याविषयीं ज्याला इच्छा झाली आहे, त्याचे शरीरास जरी कष्ट झाले तरी त्यास खेद होईल काय ? ४३ म्हणून, विषयसुखेच्छा नाहींशी होऊन जों जों देहाविषयीं अभिमान कमी होतो, तों तों कर्म करण्याविषयीं त्याला दुप्पट आनंद होतो; ४४ याप्रमाणें कर्म करीत असतां एखादे वेळीं तें कर्म जरी बंद पडलें, तरी ४५ गाडा डोंगरावरून आपोआप खालीं पडून त्याचे तुकडे झाले तरी जसें त्याला त्याजबद्दल अवघड वाटत नाहीं, तसें कर्म राहिलें असतां तो यत्किंचितही खेद मानीत नाहीं, ४६ अथवा आरंभिलेलें कर्म पूर्णपणें सिद्धीस गेलें असताही त्याजबद्दल प्रतिष्ठा मिरवूं जाणत नाहीं. ४७ अर्जुना, कर्माचें आचरण करीत असतां हीं लक्षणें ज्याचे ठिकाणीं आढळतील, त्याला निश्चयानें सात्त्विक कर्ता म्हणावें. ४८ हे धनंजया, आतां, राजस कर्त्यांचीं चिन्हें तुला सांगतों. कारण, जगांतील सर्व अभिमानाचें हें माहेरघरच होय. ४९

विषयासक्त, कर्मफलाची इच्छा करणारा, लोभी, घातकी, अपवित्र, आणि हर्ष व शोक यांनीं युक्त असा जो कर्ता, तो राजस म्हणून प्रसिद्ध आहे. २७

ज्याप्रमाणें गांवांतील सर्व घाणेरडे पदार्थ टाकण्याचें उकिरडा हें ठिकाण असतें, अथवा सर्व अमंगळ पदार्थ जसे स्मशानांत टाकतात, ६५० त्याप्रमाणें वस्तुतः पाहिलें असतां ही जगांतील सर्व कामांची पाय धुण्याची जागाच होय; ५१ म्हणून, ज्या कर्मांपासून इच्छित फलप्राप्ति होईल तें कर्म करण्याकडे रोख ठेवतो, ५२ आणि आपण संपादून केलेल्या पदार्थांपैकीं एक कवडीही खर्च करीत नाहीं, व क्षणोक्षणीं त्या पदार्थांवरून आपला जीव ओंवाळून टाकतो. ५३ कारण मनुष्य आपल्या ठेवीवर जसें नेहमीं लक्ष ठेवतो, तसा हा दुसऱ्याचे पदार्थ मिळविण्याविषयीं दक्ष असतो; जसा बगळा मासा धरण्याविषयीं मोठा तत्पर असतो, ५४ आणि बोरीचें झाड जसें जवळ गेलें असतां वस्त्र अडकून गुंतविते, दांडगाईनें काढूं लागल्यावर अंगास ओरखाडतें, व तिचीं फळें पाहूं गेलें असतां कोकिळाप्रमाणें आंबट असतात; ५५ तसें काया वाचा-मनेंकरून जो दुसऱ्यास दुःख देतो, व आपलें हित साधण्याकरितां दुसऱ्याचे हिताकडे लक्ष देत नाहीं; ५६ तसेंच, स्वतः जें कर्म आरंभिलें, तें निरंतर चालण्याचा नेम नसतो, व त्या कर्माविषयीं ज्याचे मनाला कंटाळा येत नाहीं; ५७ धोत्र्याचे फळास जशी आंतून भूल व बाहेरून कांटे असतात, तसा जो शुचित्वाविषयीं अंतर्बाह्य दरिद्री असतो; ५८ आणि, अर्जुना, केलेल्या कर्मांची फलप्राप्ति झाली असतां त्या आनंदाचे भरांत दुसऱ्यास वेडावून दाखवितो, ५९ अथवा आरंभिलेलें कर्म फलद्रूप न झालें म्हणजे शोकानें त्या कर्माचा धिक्कार करतो; ६६० अशा रीतीनें कर्माविषयीं ज्याची वागणूक दृष्टीस पडेल, तो राजस कर्ता होय असें खचीत खचीत समज. ६१ आतां, यानंतर, वाईट कर्मांची खाणच असा जो तामस कर्ता, त्याचीं लक्षणें तुला कळतील अशीं सांगतों. ६२

अजितेंद्रिय, मूर्ख, उन्मत्त, कपटी, परोत्कर्ष सहन न करणारा, आळशी, दुर्मुख व चेंगट असा जो कर्ता, त्याला तामस म्हणतात. २८

तर आपल्या स्पर्शामुळें समोर येणारे जिन्नस कसे जळतात हें जसें अग्नीस समजत नाहीं, ६३ अथवा आपल्या धारेनें दुसऱ्याचा जीव कसा जातो, हें जसें शस्त्राला समजत नाहीं, किंवा आपल्या योगें दुसऱ्याचा नाश कसा होतो हें काळकूट विषाला समजत नाहीं; ६४ तसा, हे धनंजया, ज्या क्रियेनें आपला व दुसऱ्याचा नाश होईल अशा वाईट क्रिया करण्यास जो प्रवृत्त होतो; ६५ ज्याप्रमाणें वावटळ सुटल्यावर वायु हवा तसा वाहतो, त्याप्रमाणें तीं कर्में करते वेळीं, यांत काय लाभ झाला याची जो काळजी वाहणीत नाहीं; ६६ हें बघ अर्जुना, ज्याच्या कृतीचा व इच्छेला कांहीं मेळ नसतो, असल्या तामस कर्त्याला पाहून त्याचे पुढें वेड्याची काय किंमत आहे ! ६७ आणि बैलाचे कासेस जसे गोचीड अगदीं चिकटून राहतात,

तळीं कामाळें । गोचिड जैसें ॥६८॥ हाळसयां दुधा थेंब । पेणता आदरी बाळ । राहटे वच्छनाग । तया परी॥६९॥ जो प्रकृती आंतकेंपणें । ह्रस्वाकुलस्वादु मेणे । कुबे कैरें वाकेपणें । उकरडा जैसा ॥९७०॥ म्हणौनि माण्याचेनि नांवें । ईश्वराही परी न साहवे । स्तब्धपणें न मनवे । डोंगरासी ॥ ७१ ॥ आणि मन जयाचें विषकल्लोळीं । राहाटी कुडी चोरिली । दिठी कीर ते वोली । पण्यांगनेची ॥ ७२ ॥ किंबहुना कपटाचें । देहचि वळिलें तयाचें । तें जिणें कीं जुवाराचें । टिटॅघर ॥७३॥ नोहे तयाचा प्रादुर्भावो । जो साभिलाष भिल्लाचा गांवो । म्हणोनि नये येवों वाटां । तिया वाटा ॥७४॥ आणि आणिकांचें निकें केलें । विरूं होय जया आलें । जैसें अपेय पैया मिनलें । कवण करी ॥७५॥ कां हींव ऐसा पदार्थु । पातलिया आगीआंतु । तेचि क्षणीं धडाडितु । अग्नि होय ॥७६॥ नाना कुंकुमचें गोमटीं । जालिया शरीरीं पैठीं । होऊनि ठाती किरीटी । मळचि जेवि ॥७७॥ तैसें पुढिलाचें बरवें । जयाच्या भीतरीं पावे । आणि विरुद्धचि आघवें । होऊनि निगे ॥७८॥ जो गुण ते दे दोष । अमृताचें करी विष । दूध पाजिलिया देख । व्याळु जैसा ॥७९॥ आणि ऐहिकीं जियावें । जेणें परत्रा साच यावें । तें उचित कृत्य पावे । अवसरीं जिये ॥९८०॥ तेव्हां जया आपैसी । निद्रा ये ठेचिलीऐसी । दुर्व्यवहारी जैसी । विटाळे कोडें ॥८१॥ पैं द्राक्षरसा आम्ररसा । वेळे तोंड सडे वायसा । कां डोळे फुटती दिवसा । डुडुळाचे ॥८२॥ तैसा कल्याण कालु पाहे । तैं तयातें आळसु खाये । ना प्रमादीं तरी होये । तो म्हणे तैसें ॥८३॥ जैसिंचि सागराच्या पोटीं । जळे अखंड आगिठी । तैसा विषादु वाहे गांठीं । जिवाचिये जो ॥८४॥ लेंडोरीं-आगीं धूमावधि । कां अपानीं आंधी दुर्गंधि । तैसा जो जीवितावधि । विषादें केला ॥८५॥ आणि कल्पांतवरी पैंरा । वेगळेंही जो वीरा । सूत्र धरी व्यापारा । साभिलाषा ॥८६॥ जगा जगाही परौती । शुंभा वाहे पैं चित्तीं । करितां विषीं हातीं । तृणही न लगे ॥८७॥ ऐसा जो कोकाणांतु । पांपपुंजु मूर्तु । देखसी तो अव्याहतु । तामसु कर्ता ॥८८॥ एवं कर्म कर्ता ज्ञान । या तिहींचें त्रिधा चिन्ह । दाविलें तुज भुजन- । चक्रवर्ती ॥८९॥

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥२९॥

अन्वय—धनंजय, बुद्धेः च धृतेः एव गुणतः त्रिविधं भेदं अशेषेण पृथक्त्वेन प्रोच्यमानं शृणु. ॥ २९ ॥

आतां अविद्येच्या गांवीं । मोहाची वेढूनि मैदवी । संदेहाचीं आघवीं । लेऊनि लेणीं ॥९९०॥ आत्मनिश्चयाची बरव । जया आरिसां पाहे सावयव । तिये बुद्धीचीही धांव । त्रिधा असे ॥९१॥ अगा सत्त्वादि गुणीं इहीं । काइ एक तिहीं ठायीं । न कीजेचि येथ पाहीं । जगामाजीं ॥९२॥ आगी न वसतां पोटीं । कवण काष्ठ असे सृष्टीं । तैसें तें कैंचें दृश्यकोटी । त्रिविध जें नोहे ॥९३॥ म्हणौनि तिहीं गुणीं । बुद्धी केली त्रिगुणी । धृतीसिही वांटणी । तैसीचि असे ॥९४॥ तेंचि येक वेगळालें । यथाचिन्हीं अळंकारलें । सांगिजेल उपोहलें । भेदलेपणें ॥९५॥ परी बुद्धि धृति इयां । दोहीं मार्गामाजि धनंजया । आधीं रूप बुद्धीचिया । भेदासि करूं ॥९६॥ तरी उत्तम मध्यम निकृष्टा । संसारासि गा सुभटा । प्राणियां येतिया वाटा । तिन्ही आथी ॥९७॥ जे अकरणीय काम्य निषिद्ध । ते हे मार्ग तिन्ही प्रसिद्ध । संसारभयसंबंध । जीवा यया ॥९८॥

---

१ इसणें. २ स्वाधीन होऊन. ३ तृप्त होऊन. ४ यवांच्या भरांत. ५ ताठ्यानें. ६ आचरण. ७ माहेरघर. ८ मसलता. ९ वैर. १० दूर्वांत. ११ विटाळशी स्त्रीप्रमाणें. १२ वाईट कर्मी. १३ दुसऱ्याचा उत्कर्ष सहन न होणें; असंतुष्टपणा. १४ कैंड्यांचे विस्तारांत. १५ गुदद्वारांतून निघणारा वारा. १६ पलीकडे. १७ आरंभ करणें. १८ इच्छा. १९ पापाची राशी. २० निःसंशय. २१ भुजनांच्या चक्रवर्ती राजा,—भुजनश्रेष्ठा. २२ वस्त्र. २३ चांगलेपणा. २४ दृष्टीस पडणाऱ्या वस्तूंत. २५ विस्तारानें. २६ विहित-निष्काम कर्मे.

तसें इंद्रियांनीं दिलेले भोग भोगून जो आपलें जीवित रक्षण करतो; ६८ ज्याप्रमाणें लहान मुलास हसण्यास व रडण्यास वेळ लागत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्याच्या कृतींत कांहीं मेळ नसतो; ६९ प्रकृतीचे स्वाधीन असल्यामुळें, काय करावें व काय न करावें, याविषयीं ज्याला ज्ञान नसतें, व केरानें जसा उकिरडा फुगतो तसा जो कुकर्मानें फुगलेला असतो; ९७० म्हणून गर्वाच्या भरांत ईश्वरासही नम्र होत नाहीं, व ताठ्यानें डोंगरालाही तुच्छ करतो; ७१ आणि ज्याचें मन म्हणजे केवळ विषयांच्या लाटा होत, ज्याचें आचरण नेहमीं चोरटें (वरकांतीं दिसण्यांत चांगलें पण अंतर्यामीं दुसऱ्याचा घात करणारें) आणि दृष्टि केवळ वेश्यांच्या मालिकेप्रमाणें (दिसण्यांत गोड पण दुसऱ्याचें सर्वस्व हरण करणारी) होय. ७२ किंबहुना ज्याचा सर्व देह कपटाचाच बनलेला आहे, व ज्याचें आयुष्य जुगाराचें (वाईट कृत्यांचें) माहेरघरच होय, ७३ त्याची प्रसन्नता म्हणजे केवळ अभिलाषरूप भिल्लांचें गांवच होय, म्हणून त्या वाटेनें कोणींही जाऊं नये. ७४ आणि दुसऱ्याचें चांगलें झालेलें पाहून ज्यास वैर उत्पन्न होतें; ज्याप्रमाणें दुधांत मीठ मिळालें असतां तें पिण्यास अयोग्य होतें; ७५ अथवा कितीही थंड पदार्थ जर अग्नींत घातला तर तो अग्नि उलट त्याच क्षणीं धडाडतो, ७६ किंवा, अर्जुना, कितीही उत्तम उत्तम पदार्थ असले तरी ज्याप्रमाणें ते पोटांत गेले म्हणजे त्यांचा मळच होतो, ७७ त्याप्रमाणें, दुसऱ्याचें चांगलें झालेलें यानें ऐकलें किंवा पाहिलें, तर तें याला सहन न होऊन तो उलट निंदा करूं लागतो; (त्याला वाईट वाटतें;) ७८ सर्पास दूध पाजलें तरी ज्याप्रमाणें त्याचें विषच होतें, त्याप्रमाणें, दुसऱ्याचे गुण ऐकल्याबरोबर जो त्यास दुर्गुण मानतो; ७९ आणि इहलोकीं कीर्ति होऊन ज्याचे योगानें परलोकही मिळेल असें कार्य ज्या वेळेस प्राप्त होईल, ८० त्या वेळेस ज्याला हटकून झोंप ठेवल्याप्रमाणें येते; आणि वाईट कर्मांच्या वेळेस तीच झोंप बिटाळशीसारखी दूर राहते; ८१ हें पहा—द्राक्षांच्या किंवा आंब्यांच्या दिवसांत ज्याप्रमाणें कावळ्यास मुखरोग होतो, किंवा घुबडाचे डोळे ज्याप्रमाणें दिवसास फुटतात, ८२ त्याप्रमाणें पविञकाळ (पर्वणी) आली असतां त्याच्यावर आळस लोटतो, आणि अन्यायाचें कर्म करण्याचे वेळीं तोच आळस त्याचे ठुकमांत जागतो; ८३ जसा समुद्राचे पोटांत अग्नि (वडवानल) अखंड जळत असतो, तसा ज्याच्या अंतःकरणांत, दुसऱ्याचा उत्कर्ष सहन होत नाहीं असा विषाद असतो, ८४ लेंड्याचे विस्तवांत जसा धूर असतो, किंवा अपानद्वारानें निघणारा वायु जसा दुर्गंधयुक्तच असतो, तशी जन्मभर विषादाची गांठ ज्याच्या जिवाशीं असते, (विषाद मनांत बाळगतो;) ८५ आणि, अर्जुना, जो कल्पांताच्याही पलीकडे लाभ होईल अशा कल्पनेनें व्यापाराला आरंभ करतो, ८६ अरे, जगांतील लोक जे व्यापार करीत नाहींत, ते करण्याविषयीं मनांत इच्छा धरून कर्म करतो, परंतु ज्यापासून तृणाचाही लाभ त्यास होत नाहीं; ८७ असा जो लोकांमध्यें मूर्तिमंत पापाची राशीच होय, तो निःसंशय तामस कर्ता असें जाण. ८८ याप्रमाणें, अर्जुना, तुला कर्म, कर्ता व ज्ञान या तिहींचीं त्रिविध लक्षणें सांगितलीं. ८९

हे धनंजया गुणांच्या योगानें झालेले बुद्धीचे व धैर्याचे, तीन प्रकारचे भेद तुला वेगळे वेगळे सांगतों, ते ऐक. ॥ २९ ॥

आतां, अज्ञानरूपी गांवांत मोहरूपी वस्त्र नेसून संशयरूपी सर्व अलंकार घालून ९९० आत्मनिश्चयाचा चांगलेपणा ज्या बुद्धिरूप आरशांत स्पष्ट दिसतो, त्या बुद्धीचेही तीन प्रकार आहेत. ९१ अर्जुना, अरे! या सत्त्वरजस्तमोगुणांनीं जगांतील कोणत्या वस्तूचे तीन प्रकार केले नाहींत? ९२ पोटांत अग्नि नाहीं असें या सृष्टींत कोणतें लांकूड आहे? त्याप्रमाणें, जिचे तीन प्रकार नाहींत अशी दृश्य वस्तूंत कोणती वस्तु आहे? ९३ म्हणून, या तीन गुणांनीं बुद्धीचे तीन प्रकार केले आहेत. तसेच धृतीचेही तीन गुणांनीं तीन प्रकार झालेले आहेत. ९४ तेच निरनिराळे भेद त्यांच्या चिन्हांसहवर्तमान विस्तारपूर्वक सांगतों. ९५ परंतु, हे धनंजया, बुद्धि व धृति या दोहों पैकीं अगोदर बुद्धीच्या भेदांचीं लक्षणें सांगतों. ९६ तर, हे सुभटा, मनुष्याला या संसारांत येण्यास उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ असे तीन मार्ग आहेत. ९७ ते तीन मार्ग म्हणजे अकरण, काम्य कर्म व निषिद्ध कर्म हे प्रसिद्ध आहेत; आणि प्राणिमात्राला [illegible] संसारभय प्राप्त होत असतें. ९८

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बंधं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी

अन्वय—पार्थ, या बुद्धिः प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये बंधं च मोक्षं वेत्ति, सा सात्त्विकी मता.॥ ३०॥

म्हणोनि अधिकारें मानिलें । जें विधीचेनि वोघें आलें । तें येकचि येथ भलें । नित्य कर्म ॥९९॥ तेंचि आत्मप्राप्ति फळ । दिठी सूनि केवळ । कीजे जैसें कां जळ । सेविजे तान्हेनें ॥७००॥ येतुलेनि तें कर्में । सांडी जन्मभय विषमें । करूनि दे सुगम । मोक्षसिद्धि ॥१॥ ऐसें करी तो भला । संसारभयें सांडिला । करणीयत्वें आला । मुमुक्षुभागा ॥२॥ येथ जे बुद्धि ऐसा । बळिया बांधे भरंवसा । मोक्षु ठेविला ऐसा । जोडेल येथ ॥३॥ म्हणौनि निवृत्ति चि मांडली । सूनि प्रवृत्तितळीं । इये कर्मी बुडकुळी । द्यावी कीं ना ॥४॥ तृषार्तां उदकें जिणें । कां पुरीं पडलिया प्रव्हणें । अंधकूपीं गति किरणें । सूर्याचेनि ॥५॥ ना ना पथ्येंसीं औषध लाहे । तरी रोगें दाटलाही जिये । कां मीना जिव्हाळा होये । जळाचा जरी ॥६॥ तरी तयाच्या जीविता । नाहीं जेवि अन्यथा । तैसें कर्मी इये वर्तता । जोडेचि मोक्षु ॥७॥ हें करणीयाचिया कडे । जें ज्ञान आथी चोखडें । आणि अकरणीय हें फुडें । ऐसें जाण ॥८॥ जीं तिये काम्यादिकें । संसारभयदायकें । अकृत्यपणाचें आंबुलें । पाडिलें जयां ॥९॥ तिये कर्मी अकार्यी । जन्ममरणसभयीं । प्रवृत्ति पळवी पायीं । मागिलींचि ॥७१०॥ पैं आगीमाजि न रिघवे । अथावीं न बुडवे । धगधगीत नागवे । शूळ जेवीं ॥११॥ कां काळियानाग धुंधुवातु । देखोनि न घालवे हातु । न वचवे खोपेआंतु । व्याघ्राचिये ॥१२॥ तैसें कर्म अकरणीय । देखोनि महाभय । उपजे निःसंदेह । बुद्धी जिये ॥१३॥ वाविलें रांधूनि विषें । तेथ जाणिजे मृत्यु न चुके । तेवि निषेधीं कां दुके बंधातें जे ॥१४॥ मग बंधभयभरितीं । तियें निषिद्धीं प्राप्तीं । विनियोगु जाणे निवृत्ती । कर्माचिये ॥१५॥ ऐसेनि कार्याकार्यविवेकीं । जे प्रवृत्ति निवृत्ति मापकी । खरा कुडा पारखी । जिया परी ॥१६॥ तैसी कृत्याकृत्यशुद्धी । बुझे जे निरवधी । सात्त्विक म्हणिपे बुद्धी । तेचि तूं जाण ॥१७॥

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ३१

अन्वय—पार्थ, यया [बुद्ध्या जीवः] धर्मं च अधर्मं, कार्यं च अकार्यं अयथावत् एव प्रजानाति, सा बुद्धिः राजसी [मता]. ॥ ३१ ॥

आणि बकाच्या गांवीं । वेपे क्षीरनीरें सकळेंवी । कां अहोरात्रींची गोंवी । आंधळें नेणे ॥१८॥ जया फुलाचा मकरंदु फावे । तो काष्ठें कोरूं धांवे । परि भ्रमरपणा नव्हे । अव्हांटा जेवि ॥१९॥ तैसीं इयें कार्याकार्यें । धर्माधर्मरूपें जियें । तियें न चोजवितां आये । आणेती जे कां ॥७२०॥ अगा डोळावीण मोतियें । घेतां पाडु मिळे विपायें । न मिळणें तें आहे । ठेविलें तेथें ॥२१॥ तैसें अकरणीय अवचटें । नोडवे तरीच ओटे । येरवीं जाणे एकवटें । दोन्ही जे कां ॥२२॥ ते गा बुद्धि चोखविखीं । जाण येथ राजसी । अक्षत टाकिली जैसी । मांदियेवेरी ॥२३॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी

अन्वय—पार्थ, या तमसा आवृता [बुद्धिः] अधर्मं धर्म इति च सर्वार्थान् विपरीतान् मन्यते, सा बुद्धिः तामसी [स्मृता]. ३२

आणि राजा जिया वाटा जाये । ते चोरांसि आडेव होये । कां राक्षसां दिवो पाहे । राति होउनी ॥२४॥ ना ना निधच कवि निदैवा । होये कोळसा-

---

१ तहान लागलेला मनुष्य. २ दुस्तर. ३ पाया घालून. ४ भोपळा. ५ झिंतोडा. ६ खोल पाण्यांत. ७ तापलेल्या. ८ भरवत नाहीं. ९ फुस्कारे टाकीत असलेल्या. १० जाळींत. ११ व्यवस्था. १२ खोटा. १३ समजते १४ स्पष्ट. १५ बगळ्यांच्या. १६ दूध व पाणी. १७ एकत्र. १८ दिवस व रात्र यांची भेसळ. १९ प्राप्त होतो. २० निवड न करितां. २१ बुद्धि. २२ परीक्षेशिवाय. २३ उत्तम. २४ प्राप्त न झालें. २५ समावास. २६ आडमार्ग.

हे पार्था, प्रवृत्ति (कर्ममार्ग) व निवृत्ति (संन्यासमार्ग), काय करावें व काय करूं नये, भय कशापासून व अभय कशापासून, आणि बंध कसा होतो व मोक्ष कसा होतो, हें जी बुद्धि जाणते, तिला सात्त्विक म्हणतात.३०

याकरितां, या लोकीं, अधिकारसंमत व विधीच्या ओघानें प्राप्त झालेलें जें कर्म, तें नित्यकर्मच एक उत्तम होय. ९९ तेंच नित्य कर्म आत्मप्राप्तिरूप फलावर दृष्टि ठेऊन, तृषाक्रांत मनुष्य जसें अत्यंत आदरानें पाणी पितो, तसें करावें. ७०० अशा युक्तीनें नित्य कर्म केलें असतां तें दुस्तर अशा जन्मभयापासून सोडविते आणि मोक्षप्राप्ति सुलभ करून देते. १ अशा रीतीनें जो सुज्ञ पुरुष कर्म करितो, तो संसारभयापासून मुक्त होतो, व या आचरणानें मुमुक्षुत्वाच्या पायरीला येऊन पोंचतो. (मोक्षमार्गास लागतो.) २ या नित्यकर्मावर भरवसा ठेवून जी बुद्धि त्याच्या आचरणाविषयीं निश्चय करिते, तेथें मोक्षप्राप्ति ठेवलेलीच आहे. ३ म्हणून, ज्याची निवृत्तीचे पायावर प्रवृत्तीची उभारणी आहे अशा या कर्मांत बुडी कां न मारावी ! ४ तहान लागलेल्या मनुष्यास पाणी असल्यावर, पुरांत बुडणाऱ्याजवळ भोपळा असतांना, अंधकारांत सूर्याच्या प्रकाशाचें साह्य असल्यावर, ५ अथवा पथ्यासह औषध घेतलें असतां जसा रोगानें ग्रस्त झालेला मनुष्य वांचतो, किंवा माशाला जर पाण्याचा आश्रय असला ६ तर त्याच्या जिवास जसें भय नाहीं, तसें ह्या नित्यकर्माचें आचरण केलें असतां मोक्षप्राप्ति होतेच होते. ७ हें नित्यकर्म करण्याकडे ज्या ज्ञानाची प्रवृत्ति असते; आणि हें बध-बरोबर आचरण्यास योग्य नव्हत अशीं ८ जीं काम्यादिक कर्में-जीं संसारभय उत्पन्न करतात, व ज्यांच्यावर निषिद्धपणाचा शिंतोडा आहे, ९ त्या अनाचरणीय व जन्ममरणदायक अशा वाईट कर्मांपासून जो आपली प्रवृत्ति मागल्या पायींच पळवितो; ७१० अग्नींत जसा प्रवेश करवत नाहीं, खोल पाण्यांत जशी उडी घालवत नाहीं, व तापून लाल झालेला सूळ जसा हातांत धरवत नाहीं, ११ अथवा काळा नाग फुसकारे टाकीत असलेला दिसत असला म्हणजे त्यास हात घालवत नाहीं, व व्याघ्राचे वाघाचे जाळींत कोणी जाऊं शकत नाहीं, १२ त्याप्रमाणें, निषिद्ध कर्म केलें असतां महाभय उत्पन्न होईल असा ज्या बुद्धीचा निश्चय होतो; १३ विष घालून तयार केलेलें अन्न खाल्लें असतां मरण चुकत नाहीं, तसें निषिद्ध कर्माचें आचरण केलें असतां जन्ममृत्यु चुकत नाहींत; १४ मग, निषिद्ध कर्माचें आचरण केलें असतां जन्ममृत्यूचें भय प्राप्त होतें असें समजून जी बुद्धि त्याचा त्याग करिते; १५ रत्नपारखी जसा रत्नाच्या खोटेपणाचा निर्णय करतो, तसा कार्य व अकार्य यांविषयीं प्रवृत्तिनिवृत्तिरूप मापानें जी निर्णय करते; १६ तसेंच, ज्या बुद्धीला चांगलें व वाईट हें स्पष्ट समजतें, ती सात्त्विक बुद्धि होय, असें समज. १७

ज्या बुद्धीच्या योगें जीव हा धर्म व अधर्म आणि कर्तव्य व अकर्तव्य हें यथार्थ रीतीनें जाणत नाहीं, तिला राजस बुद्धि म्हणतात. ३१

आणि बगळ्यांच्या गांवांत जसें दूध व पाणी एकत्रच घेतलें जातें; किंवा अंधळा ज्याप्रमाणें दिवस व रात्र यांच्यामधील भेद जाणत नाहीं; १८ ज्या भ्रमराला अतिशय कोमल अशा फुलांचा मकरंद सेवन करितां येतो, तोच लांकूडही कोरण्यास प्रवृत्त होतो, परंतु त्याचा भ्रमरपणा कांहीं नष्ट होत नाहीं; १९ त्याप्रमाणें, धर्माधर्मरूपानें असणारीं जीं कार्याकार्यें, त्यांची निवड न करितां जी बुद्धि त्यांचें आचरण करिते; ७२० अरे, परीक्षेशिवाय मोतीं घेतलीं असतां क्वचित् चांगलीं मिळतील; बाकी मिळणार नाहींत हें अगदीं ठरलेलें आहे; २१ तसें, निषिद्ध कर्म साहजिकपणें प्राप्त न झालें तरच राहतें; एरवीं जेथें चांगलें व वाईट हीं दोन्ही कर्में सरसकटच मानलीं जातात; २२ जसें सर्व समाजास योग्य व अयोग्य यांचा विचार न करितां आमंत्रण द्यावें, तसें चांगल्या व वाईट कर्माविषयीं जी अंधबुद्धि, ती राजस बुद्धि होय. २३

पार्था, तमोगुणानें व्यापलेली जी बुद्धि अधर्माला धर्म मानणारी व अर्थाचा अनर्थ करणारी, ती तामस बुद्धि असें म्हटलें आहे.॥३२॥

आणि राजा ज्या मार्गांनीं जातो, ते चोरास जसे आडमार्ग होत; (राजमार्ग जसे चोराच्या उपयोगी नाहींत.) किंवा राक्षसाला रात्रीं जसें उजाडतें; २४ अथवा धनाचा ठेवा असून भाग्यहीनाला जशी ती

याचा वडवी । पैं असतें आपणें जीवा । नाहीं जाणें ॥२५॥ तैसें धर्मजात तितुकें । जिये बुद्धीसी पालटे । जाण तें कुटिलें । ऐसेंचि बुझे ॥२६॥ ते आघवेचि अर्थ । करूनि चाली अनर्थ । गुण ते ते व्यवसित । दोषचि मानी ॥२७॥ किंबहुना श्रुतिजातें । अभिप्रेतें केलें सरतें । तेतुकेंहि उपरतें । जाणे जे बुद्धी ॥२८॥ कोणातेंही न पुसतां । तामसी जाणावी पंडुसुता । रात्री काय धर्मार्था । सांच करावी ॥२९॥ एवं बुद्धीचे भेद । तिन्ही तुज विशद । सांगितले स्वबोधें । कुमुदचंद्रा ॥७३०॥ आतां ययाची बुद्धिवृत्ती । निष्टंकिली कर्मजातीं । सांतु भेदिजे धृती । त्रिविधा तया ॥३१॥ तिये धृतीचेही विभाग । तिन्ही यथालिंगें । सांगिजती चांग । अवधान देईं ॥३२॥

धृत्या यया धारयते
मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
योगेनाऽव्यभिचारिण्या
धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३३॥

अन्वय—पार्थ, [नरः] यया अव्यभिचारिण्या धृत्या मनःप्राणेंद्रियक्रियाः योगेन धारयते, सा धृतिः सात्त्विकी. ॥ ३३ ॥

तरी उदेलिया दिनकरु । चोरीसि थोके अंधारु । कां राजाज्ञा अव्यवहारु । कुंठवी वेवीं ॥३३॥ ना ना पवनाचा सौटु । वाजीनलिया नीटु । ओमेसीं बोभौटु । साहिती मेघ ॥३४॥ कां अगस्तीचेनि दर्शनें । सिंधु वेहली ठेली मौनें । चंद्रोदयीं कमलवनें । मिठी देती ॥३५॥ हें असो पावो उचलिका । मदमुख न ठेविती चालतां । गर्जोनि पुढां जाकां । सिंधु अरी ॥३६॥ तैसा जो धीर । उठालिया अंतरें । मनादिकें व्यापार । सांडिती उर्मी ॥३७॥ इंद्रियां विषयांचिया गांठी । अपैसया सुटती किरीटी । मन मायेच्या पोटीं । रिगती दाही ॥३८॥ अधोर्ध्व गुडें कोंडी । प्राण नवांची वेंढी । बांधोनि चाली कढी । मध्यमेमाजीं ॥३९॥ संकल्पविकल्पांचें लुगडें । सांडूनि मन उघडें । बुद्धि मागिलेकडे । उगीचि बैसे ॥७४०॥ ऐसी धैर्यराजें जेणें । मन प्राण करणें । स्वचेष्टांचीं संभाषणें । सांडवीजती ॥४१॥ मग आघवींचि सेंदीं । ध्यानाच्या आंतुल्या मढीं । कोंडिजती निरवडी । योगाचिये ॥४२॥ परी परमात्मया चक्रवर्ती । हैगाणिती जंव हातीं । तंव लांचु न घेतां धृती । धरिजती जिया ॥४३॥ ते गा धृती येथें । सात्त्विक हें निरुतें । आईक अर्जुनातें । श्रीकांतु म्हणे ॥४४॥

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥

अन्वय—अर्जुन, [नरः] यया धृत्या धर्मकामार्थान् धारयते, [च यया नरः] प्रसंगेन फलाकांक्षी [भवति], सा धृतिः राजसी. ॥ ३४ ॥

आणि होऊनियां शरीरी । स्वर्गसंसाराच्या दोहीं घरीं । नांदे जो पोटभरी । त्रिवर्गोपायें ॥४५॥ तो मनोरथांच्या सागरीं । धर्मार्थकामांच्या तारुवावरी । जेणें धैर्यबळें करी । क्रिया वाणिज ॥४६॥ जें कर्म भांडवला सुये । तयाची चौगुणी घेती पाहे । येवढें साहस वाहे । जया धृती ॥४७॥ ते गा धृती राजस । पार्था येथ परियेस । आतां आइक तामस । तिसरी जे कां ॥४८॥

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥

अन्वय—पार्थ, दुर्मेधा [नरः] यया [धृत्या] स्वप्नं, भयं, शोकं, विषादं एव च मदं न विमुंचति, सा धृतिः तामसी [मता]. ॥ ३५ ॥

तरि सर्वाधमें गुणें । जयाचें कां रूपा येणें । कोळसा काळेपणें । घडला जैसा ॥४९॥ अहो प्राकृत आणि हीनु । तयाही कीं गुणत्वाचा मानु ।

१ रास. २ स्थापून. ३ मान्य. ४ विपरीत. ५ उचित. ६ स्पष्ट. ७ ज्ञानरूप कमलास प्रफुल्लित करणाऱ्या चंद्रा—अर्जुना. ८ निश्चय झाला. ९ संज्ञा प्राप्त होते. १० धैर्य. ११ कर्षणें. १२ बंद पडते. १३ वेग. १४ जोराने चालला असतां. १५ गर्जना. १६ राहवात. १७ मस्त हत्ती. १८ अंतर्यामी. १९ सीमा सोडून. २० सुषुम्ना. २१ वस्त्र. २२ मोकळी झालेली; ज्ञान घेऊन. २३ कोंडीत. २४ युक्तीनें. २५ तारुवांत देईपर्यंत. २६ धर्म, अर्थ व काम या तीन उपायांनीं. २७ व्यापार.

कोळशांचीच रास दिसते, म्हणून धन जवळ असतांना त्याला नाहींसारखें होतें; २५ तसें, शास्त्रांत सांगितलेल्या सर्व मार्गांचें आचरण करणें हें ज्या बुद्धीला घातक वाटतें, व सत्या गोष्टी खोट्या भासतात; २६ जी शास्त्रांचा खरा अर्थ टाकून उलट अर्थ करिते, व जे गुण म्हणून आहेत त्या सर्वांस दोष मानते; २७ किंबहुना, श्रुतीस मान्य असलेल्या ज्या गोष्टी, त्याही सर्व ज्या बुद्धीला विपरीत भासतात; २८ त्या बुद्धीला, अर्जुना, कोणालाही न विचारतां बेलाशक तामसी म्हणावें. हें पहा—दानधर्माला रात्र उचित आहे काय! २९ याप्रमाणें, अर्जुना, तुला बुद्धीचे तीन भेद स्पष्ट करून सांगितले. ७३० आतां, याच बुद्धीचा कर्म करण्याविषयीं जेव्हां निश्चय होतो, तेव्हां तिला धृति अशी संज्ञा प्राप्त होते, व तिचेही तीन प्रकार आहेत. ३१ त्या धृतीच्याही तीन प्रकारांचीं लक्षणें तुला स्पष्टपणें सांगतों, तिकडे लक्ष दे. ३२

पार्था, ज्या एकनिष्ठ धैर्यानें मन, प्राण व इंद्रियें यांच्या क्रिया मनुष्य समाधि कायम ठेवून करतो; तें सात्त्विक धैर्य होय. ॥ ३३ ॥

तर सूर्योदय होतांच जसा चौर्यकर्मासह अंधकार नाहींसा होतो, किंवा राजाज्ञा झाली असतां कुव्यवहार बंद पडतो; ३३ किंवा वारा एकसारखा सपाट्यानें वाहूं लागला म्हणजे मेघ हे आपल्या गर्जनांसह नाहींसे होतात; ३४ अथवा अगस्ति ऋषीच्या दर्शनानें समुद्राच्या गर्जना बंद पडतात, किंवा चंद्रोदय झाल्यावर सूर्यविकासिनी कमळें आपोआप मिटतात; ३५ फार काय सांगावें! गर्जना करून सिंह पुढें आला तर मदोन्मत्त हत्तीला देखील उचललेला पाय खालीं ठेवण्याचें सुचत नाहीं; ३६ तसें, सात्त्विक धैर्य उत्पन्न झालें असतां मन, प्राण व इंद्रियें यांचे व्यापार जागचे जागीं बंद पडतात; ३७ अर्जुना, इंद्रियें व विषय यांचा स्नेह आपोआप सुटतो; आणि तीं यावरून, आपली आई जें मन त्याच्या पोटांत शिरतात. ३८ प्राणाचे जे नऊ प्रकारचे भेद आहेत, ते सर्व मोडून व एकत्र करून त्यांस सुषुम्ना नाडीच्या कोठडींत अडकवून टाकितें; ३९ मनाचें संकल्पविकल्परूपी वस्त्र फेडून मन उघडें करितें, आणि मग बुद्धि मनाच्या मागें स्वस्थ बसते; ७४० याप्रमाणें जो धैर्यराज मन, प्राण व इंद्रियें यांच्या स्वकीय चेष्टांचीं भाषणें बंद पाडितो; ४१ मग सर्वांचा झाडा घेऊन त्यांस ध्यानाच्या आंतल्या कोठडींत युक्तीनें कोंडून टाकतो; ४२ परंतु चक्रवर्ती जो परमात्मा, त्याच्या ताब्यांत त्यांस देईपर्यंत त्यांजपासून लांच न घेतां त्यांना जो धैर्यराज सोडीत नाहीं; ४३ लक्ष्मीपति भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणतातः—असें जें धैर्य, तें केवळ सात्त्विक धैर्य होय असें समज. ४४

हे अर्जुना, ज्या धैर्यानें धर्म, काम व अर्थ हे तीनच पुरुषार्थ मनुष्य करतो, व त्या त्या पुरुषार्थांच्या आचरणसमयीं फळांची इच्छा करतो, तें राजस धैर्य होय. ॥ ३४ ॥

आणि शरीर हेंच माझें स्वरूप असें मानून जो स्वर्ग व संसार ह्या दोहोंतच धर्म, अर्थ व काम या तीन उपायांनीं आनंदानें वास करतो; ४५ तो मनोरथसागरांत धर्मार्थकामरूपी नौकेवर ज्या धैर्यानें व्यापार करतो; ४६ जें कर्मरूपी भांडवल घातलें असतां त्याचा चौपट फायदा घेतो असें मानून ज्या धैर्यानें साहस कर्म करितो; ४७ या धैर्यास, अर्जुना, राजस धैर्य असें म्हणतात. आतां तिसऱ्या तामस धैर्याचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. ४८

पार्था, ज्या धैर्यानें दुष्टबुद्धीचा मनुष्य झोंप, त्रास, शोक, खेद, विषय व मद यांना सोडीत नाहीं, तें तामस धैर्य होय. ३५

तर सर्व नीच गुणांनीं युक्त असून जें उत्पन्न होतें, जसा कोळसा हा काळेपणानें घडलेला असतो; ४९ अहो, प्राकृत (जड) आणि हीन असा असूनही त्याला गुण हें मोठें नांव देण्याचें प्रयोजन [illegible]

तरि न म्हणिजे पुण्यवंतु । राजसु काई ॥७५०॥ पैं महाकामि इंगळु । तयातें म्हणिजे मंगळु । तैसा तमीं धवाळु । गुणकळु हा ॥५१॥ जे सर्वदोषांचा बसैठा । तमचि कामउकेनि सुभटा । उभारिला आं. गवठा । जया नराचा ॥५२॥ तो आळसु सूनि असे कांसे । म्हणौनि निद्रे कहीं न मुके । पापें पोशितां दुःखें । न सांडिजे जेविं ॥५३॥ आणि देहधनाचिया आवडी । सदा भय तयातें न सांडी । विसंबूं न सके थोडी । काठिण्य जैसें ॥५४॥ आणि पदार्थ- जातीं स्नेहें । बांधे म्हणौनि तो शोकें ठावो । केला न सके पाप आवों । कृतघ्नीनि जैसें ॥५५॥ आणि असंतोष जीवेंसीं । धरूनि ठेला अहर्निशीं । म्हणौनि मैत्री तेणेंसीं । विषादें केली ॥५६॥ लसणातें न सांडी गंधी । कां अपथ्यशीळातें व्याधी । तैसी केली मरणावधी । विषादें तया ॥ ५७ ॥ आणि वयसा वित्तकामु । ययाचा वाढवी संभ्रमु । म्हणौनि मदें आश्रमु । तोचि केला ॥ ५८ ॥ आगीतें न सांडी तापु । सळातें जातीचा सापु । कां जगाचा वैरी वॅसिपु । अखंडु जैसा ॥ ५९ ॥ नातरी शरीरातें काळु । न विसंबे कवणे वेळु । तैसा आथि अढळु । तामसीं मदु ॥ ७६० ॥ एवं पां- चही हे निद्रादिक । तामसाच्या ठाईं दोख । जिया धृती देख । धरिले आहाती ॥ ६१ ॥ तिये गा धृती नांवें । तामसी येथ हें जाणावें । म्हणितलें तेणें देवें । जगाचेनि ॥६२॥ एवं त्रिविध जे बुद्धि । कीजे कर्मनिश्चयो आधि । तो धृती या सिद्धि । नेइजो येथ ॥६३॥ सूर्यें मार्गु गोचरु होये । आणि तो चालती कीर पाये । परि चालणें तें आहे । धैर्यें जेविं॥६४॥ तैसी बुद्धि कर्मातें दावी । ते करणसामग्री निफ जवी । परि निफजावया होआवी । धीरता जे॥६५॥ ते हे वा तुजप्रति । सांगीतली त्रिविध धृति । यया कर्मत्रया निष्पत्ति । जालिया मग ॥६६॥ येथ फळ जें एक निफजे । सुख जयातें म्हणिजे । तेंही त्रि- विध जाणिजे । कर्मवशें ॥६७॥ तरि फळरूप जें सुख । त्रिगुणीं भेदलें देख । त्रिवंचूं आतां चोख । चोखीं बोलीं ॥६८॥ परि चोखी ते कैसी सांगे । पैं येतों आतां बोलवेगें । कानींचियेही लागे । हातींचा मळु ॥६९॥ म्हणौनि जयाचेनि अवधेरें । अवधानही होय बाहिरें । तेणें आइक हो अंतरें । जिवाचेनि ॥७७०॥ ऐसें म्हणौनि देवो । त्रिविधा सुखाचा प्र- स्तावो । मांडला तो निर्वाहो[११] । निरूपित असें॥७१॥

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ३६

अन्वय—हे भरतर्षभ, इदानीं तु त्रिविधं सुखं मे शृणु; यत्र [सुखे जीवः] अभ्यासात् रमते च दुःखान्तं नि- गच्छति. ॥ ३६ ॥

म्हणे सुखत्रयसंज्ञा । सांगों म्हणौनि प्रतिज्ञा । बोलिलों तें प्राज्ञा । ऐक आतां ॥७२॥ तरि सुख तें गा किरीटी । दाविजेल तुज दिठी । जें आत्मया।चि- ये भेटी । जीवासि होय ॥ ७३ ॥ परी मात्रेचेनि मापें । दिव्यौषध जैसें घेपे । कां काथिलाचें कीजे रुपें । रसभावनीं[१५] ॥ ७४ ॥ ना ना लवणाचें जळ । होआवया दोनि चार वेळ । देऊनि सांडिजती वोळ[१६] । तोयांचे जेविं ॥७५॥ तेविं जाकेनि सुखलेशें । जीवु भाविलिया अभ्यासें । जीवपणाचें नासे । दुःख जेणें ॥७६॥ तें येथ आत्मसुख । जालें असे त्रिगुणात्मक । तेंही सांगों एकैक । रूप आतां ॥७७॥

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥

अन्वय—यत् अग्रे विषं इव, परिणामे अमृतोपमम् आ- त्मबुद्धिप्रसादजं [अस्ति], तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तम् ॥३७॥

आतां चंदनाचें बुड । सर्पीं जैसें दुवाडें । कां निधानाचें तोंड । विवसियां जेविं ॥७८॥ अगा स्व- र्गींचें गोमटें । आडवे यागसंकटें । कां बाळपण दों- सटें । त्रासकाळें ॥७९॥ हें असो दीपाचिये सिद्धी । अवघड धूम आधीं । नातरि तो औषधीं । जिभेचा

१ सत्पुरुष । २ ढवाळ; साधारण. ३ वसतिस्थान. ४ कमवून; सिद्ध करून. ५ मूर्ति. ६ प्रीति. ७ दुसऱ्याचा उत्कर्ष सहन न होणें. ८ मर्व. ९ सळसळणें. १० भय ११ साधन. १२ बुध्दाच्या मार्गांनें. १३ व्यवस्था. १४ बुद्धिमंता १५ रसाची पुटें देऊन. १६ पूर. १७ पाण्याच. १८ भेदभावाचें. १९ भयंकर. २० महाराक्षसादि. २१ कठीण मार्ग. २२ पीडाकारक.

अशी शंका येईल, तर असें पहा कीं, राक्षसांलाही पुण्यजन म्हणत नाहींत काय? ७५० सर्व ग्रहांत जो इंगळ (निखाऱ्याप्रमाणें ताप देणारा), त्यालाही मंगळ (शुभ) म्हणत नाहींत काय? तसा तमाला गुण हा दसाळ (साधारण) शब्द आहे. ५१ हे सुभटा अर्जुना, सर्व दोषांचें वसतिस्थान जो तमोगुण तो कमवून ज्या नराची मूर्ति बनलेली आहे; ५२ ज्याप्रमाणें पापाचें पोषण केलें असतां दुःख सोडीत नाहीं, त्याप्रमाणें तो काखेंत आळस बाळगून असतो, म्हणून निद्रा त्याला कधीं सोडीत नाहीं; ५३ आणि ज्याप्रमाणें दगडापासून कठीणपणा कधीं दूर होत नाहीं, त्याप्रमाणें देहरूप धनावर त्याची नेहमीं अत्यंत प्रीति असल्यामुळें त्याला भय सोडीत नाहीं; ५४ आणि कृतघ्न मनुष्याचें पाप जाण्याविषयीं कितीही खटपट केली असतां जसें तें जात नाहीं, तसें, पदार्थमात्राचे ठिकाणीं प्रीति ठेवल्यामुळें तो शोकाचें राहण्याचें ठिकाण होतो; ५५ आणि रात्रंदिवस असंतोष आपल्या जीवाशीं बांधून ठेविला असल्यामुळें विषादानें ज्याच्याशीं मैत्री केली आहे; ५६ लसुणाची घाण जशी त्याजपासून दूर होत नाहीं, किंवा कुपथ्य करणाऱ्या मनुष्याला व्याधि सोडीत नाहीं, त्याप्रमाणें, विषादानें याज बरोबर आजन्म मैत्री केलेली असते; ५७ आणखी तारुण्य, वित्त व काम यांचा जो गर्व वाहतो, म्हणून त्याचे ठिकाणीं मदही वास करतो; ५८ अग्नीला जशी तप्तता सोडीत नाहीं; जातिवंत सापाचा सळसळपणा जसा सुटत नाहीं; अथवा भय हें जसें सर्व जगाचें वैरी असून त्याला सोडीत नाहीं; ५९ अथवा काळ हा शरीराला कधींही विसरत नाहीं, तसा तमोगुणाच्या ठिकाणीं मद अखंड असतो; ७६० याप्रमाणें निद्रा, भय, शोक, विषाद व मद हे पांच तमाचे दोष ज्या धैर्यानें धारण केले आहेत, ६१ त्या धैर्याला तामस धैर्य असें म्हणतात, असें जगन्नायक भगवान श्रीकृष्ण बोलले. ६२ याप्रमाणें, तीन प्रकारच्या बुद्धींनीं जो कर्माचा निश्चय केला, तो धैर्य शेवटास नेतें. ६३ सूर्य उगवल्यावर मार्ग दिसूं लागून त्यावरून मनुष्य पायांनीं चालतो, परंतु चालणारानें धैर्य धारण केल्याशिवाय चालणें होत नाहीं; ६४ त्याप्रमाणें, बुद्धि ही कर्माचा निश्चय करते, व त्याचीं साधनेंही उत्पन्न करते; परंतु तें कर्म शेवटास नाण्यास धैर्याची अनुकूलता लागते. ६५ तें धैर्य तुला तीन प्रकारांचें सांगितलें; आणि त्याच धैर्यामुळें तीन प्रकारचें कर्म उत्पन्न झालें म्हणजे ६६ त्याला जें फळ येतें, व ज्याला सुख अशी संज्ञा आहे, तेंही कर्मानुसारें तीन प्रकारचें आहे. ६७ तर फळरूप जें सुख, तें तीन गुणांनीं निरनिराळें केलेलें आहे. त्याचा आतां स्पष्ट भाषणांनीं विचार करूं. ६८ तें स्पष्ट करून सांगेन म्हणशील, तर शब्दाच्या मार्गानें सांगण्यास गेलें असतां शब्दाचा मळ त्याला लागतो, व कर्णद्वारा श्रवण केलें असतां कर्णरूप हाताचा मळ त्याला लागतो; ६९ म्हणून शब्दाचा व अवधानाचा अव्हेर करून तें केवळ अंतःकरणानें श्रवण कर. ७७० असें बोलून देवानीं त्रिविध सुखाचें वर्णन करण्याविषयीं प्रस्तावना केली, तीच व्यवस्था मी सांगतों. ७१

आतां, हे भरतश्रेष्ठा, ज्या सुखाचे ठिकाणीं अभ्यासानें जीव रमतो, व त्याच्या दुःखाचा नाश होतो, तें सुखही तीन प्रकारचें आहे; तें मी सांगतों, ऐक. ॥ ३६ ॥

भगवान म्हणतातः—हे बुद्धिमंता अर्जुना, सुखाचीं तीन रूपें गुणांच्या योगानें आहेत म्हणून तुला जें म्हटलें होतें, तीं सांगतों ऐक. ७२ हे किरीटी, जीवाला आत्म्याची भेट होते वेळेस जो आनंद होतो, त्याला सुख असें म्हणावें. तें सुख तुला समजेल असें सांगतों. ७३ जसें उत्तम औषध मात्रेच्या प्रमाणानें सेवन करावें, अथवा रसाचीं पुटें देऊन जसें कथलाचें रुपें करावें ७४ किंवा मिठाचें पाणी करणें असल्यास ज्याप्रमाणें त्याजवर दोन चार वेळ पाणी घालावें लागतें, ७५ त्याप्रमाणें, सुखाचा यत्किंचित् लाभ झाला असतां तोच अभ्यास पुढें वाढवून जीवदशेचें दुःख जेथें नाहींसें होतें, ७६ तें आत्मसुखही गुणांच्या योगानें तीन प्रकारचें झालें आहे, त्या एकेकाचीं लक्षणें तुला सांगतों. ७७

जें आरंभीं विषासारखें कडू, परिणामीं अमृतासारखें गोड, आणि आत्मविषयक बुद्धीच्या प्रसादापासून उत्पन्न झालेलें असतें, तें सात्विक सुख होय. ॥ ३७ ॥

आतां, चंदनाच्या बुडापासून वरपर्यंत जशीं सर्पांचीं वेष्टणें असतात, अथवा द्रव्याच्या ठेव्यावर जसा महाराक्षसादिकांचा प्रतिबंध असतो, ७८ अरे, स्वर्गींचे उत्तम भोग मिळविण्यास प्रथम जसें यज्ञाचें महत्संकट आहे, किंवा बाळदशेमध्यें मुलाला सर्वस्वीं त्रास सहन करावा लागतो; ७९ हें राहो, पण दिवा लावणें लावण्यास प्रथम विस्तव पेटविण्यास जसा धुराचा त्रास सोसावा

ठावो ॥७८०॥ तयापरी पांडवा । जया सुखाचा रि- गावा । विषमें तेथ मेळावा । यमदमांचा ॥८१॥ देख सर्वस्नेहा मिठी । मार्गी ऐसें वैराग्य उठी । स्वर्गसंसारा काटी। कांढितची ॥८२॥ विवेकश्रवणें खरपुसें । जेथ व्रताचरणें कर्कशें । करितां आती मोकले । बुद्ध्यादिकांचे ॥८३॥ सुषुम्नेचेनि तोंडें । गिळिजे प्राणापानाचे लोंढे । वोहांणियेसींचि येवढें । भारी जेथ ॥८४॥ जें सारसांही विघडतां । होय वोहोंहूनि वत्स काढितां । ना भणगु दवाडितां । भाणयावरूनी ॥८५॥ पैं मायेपुढौनि बाळक । काळें नेतां एकुलतें एक । होय कां धडक । तुटतां मीना ॥८६॥ तैसें विषयांचें घर । इंद्रियां सांडितां थोर । युगांतु होय तें वीर । विरागे साहाती ॥८७॥ ऐसा जया सुखाचा आरंभु । दावी काठिण्याचा क्षोभु । मग क्षीराब्धीं लाभु । अमृताचा जैसा ॥८८॥ प हिलया वैराग्यगरळा । धैर्यशंभु वोडवी गळा । तरि ज्ञानामृतें सोहळा । पाहे जेथें ॥८९॥ पैं कोलिताही कोपे ऐसें । द्राक्षांचें हिरवेपण असे । तें परिपाकीं कां जैसें । माधुर्य आते ॥७९०॥ तेंची वैराग्यादिक तैसें । विकसिया आत्मप्रकाशें । मग वैराग्येंसींही नासे । अविद्याजातें ॥ ९१ ॥ तेव्हां सागरीं गंगा जैसी । आत्मी मीनल्या बुद्धि तैसी । अद्वयानंदाची आपैसी । खाणी उघडे ॥९२॥ ऐसें स्वानुभवि- श्रामें । वैराग्यमूळ जें परिणमे । तें सात्त्विक येणें नामें । बोलिजे सुख ॥९३॥

विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ३८

अन्वय—यत् विषयेंद्रियसंयोगात् अग्रे अमृतोपमं [च] परिणामे विषं इव [अस्ति,] तत् सुखं राजसं स्मृतं. ३८

आणि विषयेंद्रियां । मेळु होतां धनंजया । जें सुख जाय थडिया । सांडूनि दोन्ही ॥९४॥ अधि- कारिया रिगतां गांवो । होय जैसा उत्साहो । कां रिणावरी विवाहो । विस्तारिला ॥९५॥ ना ना रो- गिया जिभेपासीं । केळें गोड साखरेसीं । कां बच- नागाची जैसी । मधुरता पहिली ॥९६॥ पहिलें संव- चोरांचें मैत्र । हाटैंभेटीचें कलत्र । कां लाघवियांचे विचित्र । विनोद ते ॥९७॥ तैसें विषयेंद्रियद्वंद्वोसीं । जें सुख जीवातें पोखी । मग उपडिलें खडकीं । हंसु जैसा ॥९८॥ तैसी जोडी आघवी आटे । जीविताचा ठाय फिटे । सुकृताचियाही सुटे । धनाची गांठी ॥९९॥ आणिक भोगिलें जें कांहीं । तें स्वप्न तैसें होय नाहीं । मग हानीच्याचि घाईं । लोळोंचि उरे ॥ ८०० ॥ ऐसें आ पत्ती जें सुख । ऐहिकीं परिणमे देख । परत्रीं कीर विख । होऊनि परते ॥१॥ जे इंद्रियजाता लळा । दिधलिया धर्माचा मळा । जाळूनि भोगिजे सो- हळा । विषयांचा जेथ ॥२॥ तेथ पातकें बांधिती थांवो । तियें नरकीं देती ठावो । जेणें सुखें हा अपावो । परत्रीं ऐसा ॥३॥ पैं नामें विष महुरें । परी मारूनि अंतीं खरें । तैसें आदि जें गोडिरें । अंतीं कडू ॥४॥ पार्था तें सुख साचें । वळिलें आहे रजाचें । म्हणौनि न शिवें तयाचें । आंग कहीं ॥५॥

यदग्रे चानुबंधे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ३९

अन्वय—यत् अग्रे अनुबंधे आत्मनः मोहनं च निद्रालस्यप्रमादोत्थं, तत् सुखं तामसं उदाहृतं. ३९

आणि अपेयाचेनि पानें । अखाद्याचेनि भोजनें ।

---

१ विपरीत. २ कृपण. ३ तीव्र. ४ कठोर. ५ सुरवाती- स. ६ चक्रवाक पक्ष्यांच्या जोडीचा वियोग करितांना. ७ गाईच्या कांसेपासून. ८ क्षुधित; भिकारी ९ पाना. वरून. १० विरक्त. ११ विष. १२ पुढें करी. १३ अज्ञान; दुःख. १४ बाजारांतील १५ नटाचे. १६ आविर्भाव. १७ विषय व इंद्रियें यांच्यासंबंधानें. १८ उडी घातली असतां. १९ घाघांत. २० ब- ळावतात. २१ घात.

लागतो, ७८० त्याप्रमाणें, अर्जुना, आत्मसुखाची प्राप्ति करून घेण्याकरितां यमदमादिक साधनांचें दुःख सोसावें लागतें. ८१ देहादिकांवरील प्रीतीचा ग्रास करणारें असें अग्नीप्रमाणें तीव्र वैराग्य जेव्हां उत्पन्न होईल, तेव्हां तें स्वर्ग व संसार यांचें कुंपण उपटून टाकतें. ८२ तीव्र अशा ज्ञानाचें श्रवण व कठोर व्रताचरण करतांना जेथें बुद्धि इत्यादिकांचे बामाडे निघतात, ८३ सुषुम्ना नाडीच्या तोंडानें प्राण व अपान या वायूचा रोध करावा लागतो, याप्रमाणें सुरवातीस जेथें महत्कष्ट आहेत, ८४ चक्रवाक पक्ष्यांच्या जोडप्याची ताटातूट केली असतां, अथवा गाईला पान्हा फुटल्यावर कासेपासून वांसरास माघारी ओढलें असतां, किंवा क्षुधितास पानावरून उठवून लाविलें असतां, ८५ अथवा आईपुढून एकुलतें एक लेंकरूं काळानें ओढून नेलें असतां, किंवा माशास पाण्यांतून काढलें असतां जसें दुःख होतें, ८६ तसें विषयांचें घर सोडते वेळेस इंद्रियांना युगांत ओढवल्याप्रमाणें दुःख होतें; परंतु वैराग्यसंपन्न शूर तेंही दुःख सहन करतात. ८७ असा ज्या सुखाचा आरंभ कष्टमय आहे, तो जो सहन करील, त्याला, जसा क्षीराब्धीचें मंथन करिते वेळेस ज्यांनीं दुःख सहन केलें त्यांना अमृताचा लाभ झाला, तसा परम सुखाचा लाभ होतो ८८ प्रथम, वैराग्यरूप गरळ ज्यांत निघेल तें प्राशन करण्यास सात्त्विकधैर्यरूपी .शंभु जेव्हां आ करील, तेव्हां परिणामीं ज्ञानरूप अमृताचा सोहळा भोगावयास सांपडतो. ८९ हें पहा—द्राक्षांचा आंबटपणा कच्चेपणीं कोलितासही मागें सारतो, परंतु तींच पिकल्यावर मधुर लागतात; ७९० तसें वैराग्य आत्मप्रकाशानें पूर्णतेस आल्यावर मग तेथें वैराग्यादिक सर्व दुःखांचा नाश होतो. ९१ समुद्रास गंगा मिळाल्यावर जशी सुखरूप होते, तशी बुद्धि आत्म्याचे ठिकाणीं मिळाली असतां तिला अद्वयानंदरूपी सुखाची खाण उघडते. ९२ याप्रमाणें ज्या सुखास वैराग्य हें मूळ असून आत्मानंदप्राप्ति हा ज्याचा परिणाम होय, त्या सुखाला सात्त्विक सुख असें म्हणतात. ९३

जें विषय आणि इंद्रियें यांच्या संयोगानें आरंभीं अमृतासारखें गोड आणि परिणामीं विषासारखें कडू असतें, तें राजस सुख होय.

आणि, अर्जुना, विषय व इंद्रियें यांचा संबंध झाला म्हणजे दुथडया भरून जो सुखाचा पूर येतो; ९४ अधिकारी आपल्या अधिकाराच्या गांवीं गेला असतां जसा उत्सव होतो, किंवा ऋण काढून लग्नाचा जसा समारंभ करावा; ९५ अथवा रोग्याला साखर व केळीं हीं कुपथ्यें असूनही जशीं गोड लागतात, किंवा बचनाग खाते वेळेस जसा गोड लागतो, ९६ ठकचोराची मैत्री जशी प्रथम गोड असते, किंवा बाजारांतील स्त्रियांचें (वेश्यादिकांचें) आचरण प्रथम सुखकर वाटतें; किंवा नटाचे आविर्भाव जसे आल्हादकारक वाटतात, ९७ तसें, विषय व इंद्रियें यांच्या संबंधानें जीवाला जें सुख होतें, तें परिणामीं दुःखदायक असतें. खडकावर सांचलेल्या पाण्यांत शुक्रादि चांदण्यांचें प्रतिबिंब पडलेलें पाहून, तीं रत्नें आहेत अशा भ्रमानें हंसानें त्यावर उडी घातली असतां रत्नप्राप्ति न होतां जसा तो प्राणास मुकतो, ९८ तशी, ज्या योगें सुकृतानें मिळविलेल्या सुखाची जोड नाहींशी होते, व जीवाचाही नाश होतो; आणि विषयसुख मिळण्याकरितां संपादिलेल्या सर्व पुण्यरूपी धनाचाही नाश होतो; ९९ आणि भोगलेले जे विषय तेही स्वप्नाप्रमाणें नाहींसे होतात, मग दुःखाच्या राशींत लोळणें, हेंच त्याच्या वांटयास राहतें; ८०० इहलोकीं प्राप्त झालेलें जें सुख, त्याचा हा अशा प्रकारचा परिणाम होतो, आणि तें परलोकींही बरोबर विषरूपानेंच फलप्रद होतें. १ जे इंद्रियांचे लाड पुरविण्याकरितां धर्मरूपी मळा त्यांचे स्वाधीन करतात, ते धर्म जाळून इंद्रियांकडून विषयांचा सोहळा भोगवितात. २ मग पातकांस थारा मिळून तीं बलवान होतात, व नरकप्राप्ति करून देतात. ज्या इहलोकच्या सुखानें परलोकीं हा असा घात होतो, ३ हें पहा—जसें विष हें शब्दानें मात्र मधुर, परंतु परिणामीं प्राणनाश करणारें आहे, तसें इहलोकींचें सुख आरंभीं गोड असून परिणामीं कडू आहे, ४ पार्था, हें सुख केवळ रजोगुणानेंच बनलेलें (राजस) आहे, म्हणून त्याला तूं कधींही स्पर्श करूं नको. ५

जें आरंभीं व शेवटींही जिवाला मोह उत्पन्न करणारें, आणि निद्रा आळस व प्रमाद यांपासून उत्पन्न झालेलें, तें तामस सुख होय. ॥३९॥

आणि अपेयपानानें, अभक्ष्यभक्षणानें व स्वैरिणी

स्वैरस्त्रीसंनिधानें । होय जें सुख ॥६॥ कां पुढिलां-चेनि मारें । नाहरी परस्वापहारें[1] । जें सुख अवतरे । भाटांच्या बोलीं ॥७॥ जें आलस्यावरी पोखिजे । निद्रेमाजीं जें देखिजे । जयाच्या आद्यंतीं भुलिजे । आपुली वाट ॥८॥ तें गा सुख पार्था । तामस जाण सर्वथा । हें बहु न सांगोंचि जे कथा । असंभाव्य हे ॥९॥ ऐसें कर्मभेदें मुदलें । फळसुखही त्रिधा जालें । तें हें यथागमें[2] केलें । गोचर तुज ॥८१०॥ ते कर्ता कर्म कर्मफळ । ये त्रिपुटी येकी केवळ । वांचूनि कांहींचि नसे स्थूळ- । सूक्ष्मीं इये ॥११॥ आणि हे तंव त्रिपुटी । तिहीं गुणीं इहीं किरीटी । गुंफिली असे पटी । तांतुवीं जैसी ॥१२॥

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ४०

अन्वय—यत् सत्त्व एभिः प्रकृतिजैः त्रिभिः गुणैः मुक्तं स्यात्, तत् पृथिव्यां वा दिवि वा पुनः देवेषु न अस्ति.

म्हणौनि प्रकृतीच्या अवलोकीं । न बांधिजे इहीं सत्त्वादिकीं । तैसी स्वर्गीं ना मृत्युलोकीं । आथी वस्तु ॥१३॥ कैंचा लोंवेवीण[4] कांबळा । मातियेवीण मोदळा[5] । कां जळेवीण कल्लोळा । होणें आहे ॥१४॥ तैसें न होनि गुणाचें । सृष्टीचा रचक रचे । ऐसें नाहींच गा साचें । प्राणिजात ॥१५॥ म्हणौनि हें सकळ । तिहीं गुणांचेंचि केवळ । घडलें आहे निखिळ । ऐसें जाण ॥१६॥ गुणीं देवां त्रयी[6] काढिली । गुणीं लोकीं त्रिपुटी[7] पाडिली । चतुर्वर्णां घालकीं[8] । सिमानीं ढळिगें[9] ॥१७॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ४१

अन्वय—परंतप, ब्राह्मणक्षत्रियविशां च शूद्राणां कर्माणि स्वभावप्रभवैः गुणैः प्रविभक्तानि [सन्ति]. ॥ ४१ ॥

तेचि चारी वर्ण । पुससी जरी कोण कोण । तरी जयां मुख्य ब्राह्मण । धुरेचे कां ॥१८॥ येर क्षत्रिय वैश्य दोन्ही । तेही ब्राह्मणाच्याचि मानिजे मानीं । जें ते वैदिकीं विधानीं[10] । योग्य म्हणौनि ॥१९॥ चौथा शूद्र जो धनंजया । वेदीं लागु कीर नाहीं तया । तऱ्ही वृत्ति[11] वर्णत्रया- । अधीन तयाची ॥८२०॥ तिये वृत्तीचिया जवळिका । वर्ण ब्राह्मणादिकां । अहो शूद्रुही कीं देखा । चौथा जाला ॥२१॥ जैसा फुलाचेनि सांगातें । तांतु[12] तुरंबिजे श्रीमंतें । तैसें द्विजसंगें शूद्रातें । स्वीकारी श्रुती ॥२२॥ ऐसैसी गा पार्था । हे चतुर्वर्ण्यव्यवस्था । करूं आतां कर्म- पथा । यांचिया रूप ॥२३॥ जिहीं गुणीं ते वर्ण चारी । जन्ममृत्यूचिये कातरी । चुकोनियां ईश्वरीं । पैठे[13] होती ॥२४॥ जियें आत्मप्रकृतीचे इहीं । गुणीं सत्त्वादिकीं तिहीं । कर्में चौघां चहू ठाईं । वांटिलीं वर्णां ॥२५॥ जैसें बापें जोडिलें लेका । वांटिजे सूर्यें मार्ग पांथिकां । ना ना व्यापार सेवकां । स्वामीनें जैसे ॥२६॥ तैसी प्रकृतीच्या गुणीं । जया कर्मांची वेल्हावणी[14] । केली आहे वर्णीं । चहू इहीं ॥२७॥ तेथ सत्त्वें आपल्या आंगीं । समीनानिमीन[15] मार्गीं । दोघे केले नियोगी[16] । ब्राह्मण क्षत्रिय ॥२८॥ आणि रज परी सात्त्विक । तेथ ठेविले वैश्य लोक । रजचि तमभेसकें[17] । तेथ शूद्र ते गा ॥२९॥ ऐसा येकाचि प्राणिवृंदा । भेद चतुर्वर्णधा । गुणींचि इहीं प्रबुद्धा । केला जाण ॥८३०॥ मग आपलें ठेविलें जैसें । आइतेंचि दीपें दिसे । गुणभिन्न कर्म तैसें । शास्त्र दावी ॥३१॥ तेंचि आतां कोण कोण । वर्णविहिताचें लक्षण । हें सांगों ऐक श्रवण । सौभाग्यनिधी ॥३२॥

शमो दमस्तपः शौचं क्षांतिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥

अन्वय—शमः, दमः, तपः, शौचं, क्षान्तिः, आर्जवं, ज्ञान, विज्ञान एव च आस्तिक्यं [इति] स्वभावजं ब्रह्मकर्म [अस्ति]. ॥ ४२ ॥

तरी सर्वेंद्रियांचिया वृत्ती । घेऊनि आपुल्या

१ दुसऱ्याचे सर्व हरण करून. २ यथाशास्त्र. ३ तंतूंनी. ४ लोंकरीवांचून. ५ मातीचा गोळा. ६ ब्रह्मा, विष्णु व महेश. ७ स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ. ८ कर्में. ९ अग्रभागीं

१० वैदिक कर्म करण्याचे अधिकारी. ११ सेवावृत्ति. १२ दोऱ्याचा वास घेतात. १३ प्राप्त. १४ विस्तार. १५ सम-विषम. १६ उत्पन्न. १७ तमाच्या मिश्रणानें.

स्त्रीच्या संयोगानें उत्पन्न होणारें जें सुख; ६ किंवा दुसऱ्याचा घात करून, अथवा दुसऱ्याचें सर्वस्व हरण करून किंवा भाटाच्या स्तुतिपाठानें जें सुख होतें; ७ जें आळसानें किंवा निद्रेनें वाढतें; आणि ज्या सुखाच्या आरंभीं व शेवटीं आपल्या कल्याणाची शुद्धि नसते, ८ तें सुख, अर्जुना, तामस असें जाण. ही कथा मी विस्तारानें सांगत बसत नाहीं. कारण तीं असंभाव्य आहे. ९ अशा प्रकारें मूळ कर्माच्या भेदानें फलरूप सुख हें तीन प्रकारचें झालें आहे, तें तुला यथाशास्त्र सांगितलें. ८१० सर्व जगतांत लहान व मोठ्या वस्तु ज्या आहेत, त्यांत एकही वस्तु कर्ता, कर्म व फल या त्रिपुटीशिवाय सांपडणार नाहीं. ११ आणि अर्जुना, पट जसा तंतूंनीं तयार केला आहे, तशी ही त्रिपुटी पाहूं गेलें असतां तीन गुणांनीं भरलेली आहे. १२

कोणतीही स्थावरजंगम वस्तु या प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेल्या तीन गुणांपासून अलिप्त आहे, अशी पृथ्वीवर मनुष्यादिकांत व स्वर्गी देवादिकांतही दृष्टीस पडत नाहीं. ॥४०॥

म्हणून तूं हें लक्षांत ठेव की, प्रकृतीच्या गुणांनी बद्ध झालेली अशी कोणतीही वस्तु या लोकीं अथवा स्वर्गलोकीं नाहीं; १३ लोंकरीवांचून कांबळा व मातीवांचून गोळा कसा होणार? अथवा पाण्यावांचून लाटा कशा होतील? १४ त्याप्रमाणें, जीवमात्र गुणांच्या रचनेवांचून या सृष्टींत मोकळे नाहींत. १५ वास्तव हे सर्व जगांतील पदार्थ तीन गुणांनींच केवळ रचलेले आहेत असें समज. १६ या तीन गुणांची शक्ति इतकी अचाट आहे कीं, त्यांनीं एका देवाचे तीन देव केले; आणि लोकाचे तीन लोक (स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ) गुणांनींच केले आहेत; आणि चार वर्ण व त्यांचीं कर्मे निरनिराळीं केलीं आहेत. १७

हे परंतपा, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र यांचीं कर्मे प्रकृतिजन्य गुणांनीं निरनिराळीं केलेलीं आहेत. ॥ ४१ ॥

ते चार वर्ण कोणते असें जर पुसशील, तर ज्यांत अग्रमानी ब्राह्मण आहेत. १८ दुसरे क्षत्रिय व वैश्य हे दोन वर्ण वैदिक कर्म करण्याचे अधिकारी असल्यामुळें ब्राह्मणांतच घेतले आहेत. १९ हे धनंजया, चौथा जो शूद्रवर्ण, त्याला वेदाचा अधिकार नाहीं, तर त्याची सेवावृत्ति तीन वर्णांच्या अधीन आहे. ८२० त्या ब्राह्मणादि तीन वर्णांच्या सेवावृत्तीच्या सान्निध्यानें शूद्रालाही चौथ्या वर्णांत गणिलें. २१ जशा फुलांच्या संगतीनें आंतील दोऱ्याचाही श्रीमंत लोक वास घेतात, तसें श्रुतींनीं ब्राह्मणांच्या संगतीनें शूद्राचा वर्णांत समावेश केला. २२ पार्था, आतां अशा चार प्रकारांनीं या चार वर्णांची व्यवस्था झालेली आहे. तर त्या त्या वर्णांचीं कर्मे कोणतीं, ते भेद तुला सांगतों. २३ ज्या गुणांनीं ते चारी वर्ण जन्ममृत्यूंचें संकट चुकवून ईश्वराप्रत प्राप्त होतात. २४ आत्म्याची जी प्रकृति, तिच्या सत्त्वादि गुणांनीं चार वर्णांला चार ठिकाणीं कर्मे वांटून दिलीं आहेत. २५ ज्याप्रमाणें बापानें मिळविलेली संपत्ति मुलांना वांटून देतात, किंवा सूर्य वाटसरूंस त्यांचे त्यांचे मार्ग दाखवून देतो, अथवा स्वामी सेवकांस भिन्न भिन्न व्यवहार सांगतो, २६ त्याप्रमाणें, प्रकृतीचे जे गुण, त्यांनीं कर्माचा विस्तार करून त्यांची चार वर्णांचे ठिकाणीं वांटणी केली. २७ त्या ठिकाणीं सत्त्वगुणानें आपल्या समविषम भागानें ब्राह्मण व क्षत्रिय हे दोन वर्ण उत्पन्न केले; २८ आणि रजोगुण व सत्त्वगुण यांच्या मिश्रणानें वैश्य वर्ण उत्पन्न झाला; व रज आणि तम यांच्या मिश्रणानें शूद्र वर्ण उत्पन्न झाला. २९ अशा प्रकारें, हे प्रबुद्धा, एकरूपच अशा प्राणिमात्राचा गुणांनीं चार प्रकारचा भेद केला आहे, असें समज. ८३० मग, आपली ठेवलेली वस्तु जशी दिव्याच्या उजेडानें सहज दिसते, तसें गुणांनीं वेगळें झालेलें कर्म शास्त्रांत स्पष्ट सांगितलें आहे. ३१ हे भाग्यवंता, कोणत्या वर्णाला कोणतें विहित कर्म, तेंच तुला आतां सांगतों, ऐक. ३२

शम म्हणजे चित्ताचें नियमन, दम म्हणजे बाह्येंद्रियांचें नियमन, कायिक, वाचिक, व मानसिक तप, शुचिर्भूतपणा, क्षमा, सरळपणा, शास्त्रज्ञान, अनुभवज्ञान आणि श्रुतिस्मृतीं विषयीं श्रद्धा हें ब्राह्मणांचें स्वभावसिद्ध कर्म होय. ॥ ४२ ॥

तर प्रिया ज्याप्रमाणें आपले पतीशीं एकांतीं ऐक्य पावते, त्याप्रमाणें सर्व इंद्रियांच्या वृत्ति आपल्या ज्ञानांत

हातीं । बुद्धि आत्मया मिळे येकांतीं । प्रिया जैसी ॥३३॥ ऐसा बुद्धीचा उपरमु । तया नाम म्हणिपे शमु । तो गुण गा उपक्रमु[3] । तया कर्माचा ॥३४॥ आणि बाह्येंद्रियांचें धेंडें[4]। पिटूनि विधीचेनि दंडें । नेदिजे अधर्माकडे । कहींचि जावों ॥३५॥ तो पैं गा क्षमा विरजा । । दम गुण जेथ दुजा । आणि स्वधर्माचिया वोजा । जिणें जें कां ॥३६॥ तेविंचि षष्टीचिये रातीं । न विसंबिजे जेविं वाती । तैसा ईश्वरनिर्णयो चित्तीं । वाहणें सदा ॥३७॥ तया नाम तप । हें तिजया गुणाचें रूप । आणि शौचही निष्पाप । द्विविध जेथ ॥३८॥ मन भावशुद्धी भरलें । आंग क्रिया अळंकारिलें । ऐसें सबाह्य जियाचें । साजिरें जें कां ॥३९॥ तया नाम शौच पार्था । तो कर्मीं गुण जये चौथा । आणि पृथ्वीचिया परी सर्वथा । सर्व जें साहाणें ॥८४०॥ ते गा क्षमा पांडवा । गुण जेथ पांचवा । स्वरामाजीं सुहावा । पंचमु जैसा ॥४१॥ आणि वांकडेनि वोघेंसीं । गंगा वाहे उजूचि जैसी । कां पुंटीं[11] वळका उसीं । गोडी जैसी ॥४२॥ तैसा विषमांहि[12] जीवां- । कारणीं उजु काह बरवा । ते आर्जव[13] गा साहावा । जेथिचा गुण ॥४३॥ आणि पाणियें प्रयत्नें माळी । अखंड जपे झाडामुळीं । परी तें आघवेंचि फळीं । जाणे जेविं ॥४४॥ तैसें शास्त्राचारें तेणें । ईश्वरुच येक पावणें । हें फुडें जें कां जाणणें । तें येथ ज्ञान ॥४५॥ तें गा कर्मीं जिये । सातवा गुण होये । आणि विज्ञान हें पाहें । एवंरूप ॥४६॥ तरी सत्त्वशुद्धीचिये वेळे । शास्त्रें कां ध्यानबळें । ईश्वरतत्त्वींचि मिळे । निष्टंक-[14] बुद्धी ॥४७॥ हें विज्ञान[15] बरवें । गुणरत्न जेथ आठवें । आणि आस्तिक्य[16] जाणावें । नववा गुण ॥४८॥ पैं राजमुद्रा आथिलिया । प्रजा भजे भल-तया । तेविं शास्त्रें स्वीकारिलिया । मार्गमात्रातें ॥४९॥ आदरें जें कां मानणें । तें आस्तिक्य की म्हणें । तो नववा गुण जेणें । कर्म तें साच ॥८५०॥ एवं नवही शमादिक । गुण जेथ निर्दोष । तें कर्म जाण स्वाभाविक । ब्राह्मणाचें ॥५१॥ तो नवगुण-रत्नाकर । यया नवरत्नांचा हार । नें फेडीत[18] जैसे दिनकरु । प्रकाशु जैसा ॥५२॥ ना ना चांपा[19] चांपे-ळी पूजिला । चंद्र चंद्रिकीं[20] धवळला[21] । कां चंदनु निजें चर्चिला । सौरभ्यें जेविं ॥५३॥ तेविं नवगुण-टिकलेंग[22] । केलें ब्राह्मणाचें अव्यंग । कहींचि न संडी आंग । ब्राह्मणाचें ॥५४॥ आतां उचित तें क्षत्रिया । तेंही कर्म धनंजया । सांगों ऐक प्रज्ञेचिया । मेरोवरीं[23] ५५

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ४३

अन्वय---शौर्यं, तेजः, धृतिः, दाक्ष्यं च युद्धे अपि अपलायन, दानं च ईश्वरभावः [इति] स्वभावजं क्षत्र-कर्म [अस्ति.] ॥ ४३ ॥

तरी भानु हा तेजें । नापेक्षी जेविं विरजें[24] । कां सिंहें न पाहिजे । जावळियों[25] ॥५६॥ ऐसा स्वयंभ जो वीरें लोटु[26] । साह्यांयेंविण[27] उद्भट । तें शौर्य गा जेथ श्रेष्ठ । पहिला गुण ॥ ५७ ॥ आणि सूर्याचेनि प्रतापें । कोडिही[29] नक्षत्र हारपे । ना तो तरी न लोपे । सचंद्रीं तिहीं ॥५८॥ तैसेनि आपुके प्रौढि-गुणें । अगा या विस्मयो देणें । आपण तरी न क्षो-भणें[30] । कायसेनही ॥५९॥ तें प्रागल्भ्यरूपें[31] तेजा । जिये कर्मीं गुण दुजा । आणि धीरु तो तिजा । जेथिचा गुण ॥८६०॥ वरिपडलिया आकाश । बुद्धीचे डोळे मानस । झांकी ना तें परियेस । धैर्य जेथें ॥६१॥ आणि पाणी हो कां भलतेतुकें । परी तें जिणौनि पद्म फांके । कां आकाश उंचिया जिंके ।

१ लीनपणा. २ चित्ताचें नियमन. ३ आरंभ. ४स्वारी ५ साह्य. ६ बाह्येंद्रियांचें नियमन. ७ मार्गानें. ८ षष्ठी-पूजनाचे रात्रीं. ९ पवित्रपणा. १० मधुर. ११ पेरीं वाकडीं असलीं तरी. १२ त्रास देणारे जीव. १३ सरळपणा. १४ सिद्धांतबुद्धीनें; निश्चयानें. १५ अनुभवज्ञान. १६ श्रुति-स्मृतीविषयीं श्रद्धा. १७ न टाकतां. १८ स्वीकार करतो. १९ चांफ्याच्या फुलांनीं. २० चांदिण्यानें. २१ प्रकाशित असतो. २२ दागिने. २३ हुषारीनें; सामुग्रीनें. २४ साह्य. २५ सोबती. २६ बळवान. २७ साह्यावांचून. २८ शूर. २९ कोट्यवधि. ३० बावरणें. ३१ प्रशंसनीय.

घेऊन जी बुद्धि आत्मस्वरूपीं मिळते; ३३ असा जो बुद्धीचा लीनपणा, त्याला ' शम ' असें म्हणतात. तो सर्व गुणांमध्यें प्रथम असून, त्याजपासून सर्व कर्मांचा आरंभ होतो. ३४ आणि जो बाह्य इंद्रियांना विधीचा दंड करून अधर्माच्या मार्गाला कधींही जाऊं देत नाहीं, ३५ तो शमाला साह्यकर्ता असा दुसरा ' दम ' गुण होय. तो इंद्रियांना स्वधर्मानें चालवितो. ३६ जसे षष्ठीपूजनाचे रात्रीं दिव्याला विसंबत नाहींत, तसें सर्वकाळ चित्तांत ईश्वरस्वरूपाचा विचार करणें, ३७ "त्याला तप " असें म्हणतात; आणि हा ब्राह्मण कर्मांचा तिसरा गुण आहे. आणखी शौच म्हणजे पवित्रपणा, हा निष्पाप असून दोन प्रकारचा आहे. ३८ मन हें शुद्ध भावानें भरलेलें असून सर्व शरीर सत्कर्मानें सुशोभित आहे, असा अंतर्बाह्य शुचिपणा भरलेला आहे, ३९ त्याला, पार्था, ' शौच 'असें म्हणतात; व तो ब्रह्मकर्मांपैकीं चौथा गुण होय. आणि पृथ्वीप्रमाणें नेहमीं सर्व दुःखें सहन करणें,८४० त्याला अर्जुना, ' क्षमा ' असें म्हणतात, व ब्राह्मणकर्मांपैकीं हा पांचवा गुण होय, हा म्हणजे, सप्तस्वरांत पंचमस्वर जसा अति मधुर आहे तसा होय. ४१ आणि गंगेचा ओघ जरी वाकडा असला, तरी तो ज्याप्रमाणें सरळच आहे; किंवा उंसाचीं पेरीं जरी वाकडीं असलीं, तरी त्यांची गोडी ज्याप्रमाणें सारखीच असते, ४२ त्याप्रमाणें, आपल्यास त्रास देणाऱ्या जीवांवरही अत्यंत प्रीति असणें यास " आर्जव " असें म्हणतात, व ब्राह्मणकर्मांपैकीं हा सहावा गुण होय. ४३ आणि माळी कष्ट करून पाणी झाडांचे मुळास लावतो, त्याचे श्रम जसे फळें आल्यावर सार्थकीं लागतात, ४४ तसें शास्त्रोक्त आचरणानें ईश्वरप्राप्तिच व्हावयाची हें ज्यांना समजतें, तें ' ज्ञान ' होय. ४५ तें ज्ञान ब्रह्मकर्मांपैकीं सातवा गुण होय, आणि त्याचप्रमाणें विज्ञानाचें लक्षण असें आहे: ४६ तर शास्त्रविचारानें व ध्यानाच्या अभ्यासानें ईश्वरस्वरूपीं जी बुद्धि सत्त्वशुद्धीच्या वेळीं निश्चयानें मिळते, ४७ तिला ' विज्ञान ' असें म्हणतात; व तें ब्रह्मकर्मांपैकीं आठवें गुणरत्न होय. आणि ' आस्तिक्य ' हा नववा गुण असें समज. ४८ हें पहा राजमुद्रांकित मनुष्य कोणीही असला तरी त्याची सर्व लोक सेवा करतात, त्याप्रमाणें, शास्त्रानें जे मार्ग स्वीकारले आहेत, ४९ ते मार्ग आदरानें मानून त्यांप्रमाणें आचरण करणें, याला 'आस्तिक्य' असें मी म्हणतों. तो ब्राह्मणकर्मांपैकीं नववा गुण होय, व याच गुणानें ब्राह्मण कर्म सर्व खरें होतें. ८५० याप्रमाणें शमादिक नऊ गुण जेथें निर्दोष दृष्टीस पडतात, तें ब्राह्मणाचें स्वाभाविक कर्म आहे असें समज. ५१ ब्राह्मण वर्ण केवळ नवगुणरूपी रत्नांचा रत्नाकर (समुद्रच), अथवा नऊ रत्नांचा हारच होय. सूर्य जसा प्रकाश न टाकतां प्रकाशानें युक्त असतो, ५२ अथवा चांफ्याचा वृक्ष त्याच्याच फुलांनीं जसा सुशोभित दिसतो, अथवा चंद्र आपल्या प्रभेनेंच जसा प्रकाशित असतो, किंवा चंदन आपल्याच परिमळानें जसा चर्चित असतो, ५३ तसे नवगुणरूपी दागिने हे ब्राह्मणाचें अभ्यंग लेणें आहे, व हे ब्राह्मणाचें अंग सोडून कधींच राहत नाहींत. ५४ आतां, हे धनंजया, क्षत्रियांना उचित जें कर्म, तें बुद्धीच्या हुषारीनें ऐक. ५५

पराक्रम, तेज (इभ्रत), धैर्य, दक्षता, युद्धापासून न फिरणें, दातृत्व आणि लोकांवर सत्ता चालविणें हें क्षत्रियांचें स्वभावसिद्ध कर्म होय. ॥ ४३ ॥

तर सूर्य हा प्रकाश पाडण्याकरितां दुसऱ्याच्या साह्याची अपेक्षा करीत नाहीं, किंवा सिंह आपल्या पराक्रमाला सोबत्याचे मदतीची गरज बाळगीत नाहीं; ५६ असा साह्यतेवांचून जो स्वयंभू बलवान व शूर, तो क्षात्र प्रकृतीचा पहिला गुण ' शौर्य ' होय. ५७ आणि सूर्याच्या प्रकाशानें कोट्यवधि नक्षत्रें नाहींतशीं होऊन जातात, परंतु चंद्रासहवर्तमान सर्व नक्षत्रें सूर्याचा लोप करण्याविषयीं समर्थ होत नाहींत, ५८ तसें, आपल्या योग्य गुणानें सर्व जगाला आश्चर्य करण्यास लावतात, व कसलाही प्रसंग आला तरी आपण घाबरत नाहींत. ५९ असा जो प्रशंसनीय गुण 'तेज' (इभ्रत), तो त्या क्षात्रप्रकृतीचा दुसरा गुण होय; व " धीर" हा त्याच प्रकृतीचा तिसरा गुण होय. ८६० आकाशही कोसळून पडलें तरी ज्याचें मन व बुद्धि कचरत नाहीं, त्याचें नांव ' धैर्य ' होय. ६१ आणि पाणी कितीही खोल असलें तरी कमळ हें पाण्याला खालीं टाकून वर येतें, किंवा आकाश हें उंचीविषयीं सर्व

आवडे तयातें ॥६२॥ तेवि विविधा अवस्था । पालकिया जिणौनि पार्था । प्रज्ञाफळ तया अर्था । वेंझ देणें जें ॥६३॥ तें दृक्षत्व गा चोख । जेथ चौथा गुण देख । आणि जुंझ अलौकिक । तो पांचवा गुण॥६४॥ आदित्याचीं झाडें । सदा सन्मुख सूर्याकडे । तेवि समोर शत्रूपुढें । होणें जें कां ॥६५॥ माहेवणी प्रयत्नेंसीं । चुकविजे सेजे जैसी । रिपू पाठी नेदिजे तैसी । समरंगणीं ॥६६॥ हा क्षत्रियाचेया आचारीं । पांचवा गुणेंदु अवधारीं । चहूं पुरुषार्थां शिरीं । भक्ति जैसी ॥६७॥ आणि जाळेनि फुलें फळें । शाखिया जैसी मोकळें । कां उदार परिमळें । पद्माकर ॥६८॥ ना ना आवडीचेनि मापें । चांदिणें अवंतेणें घेपे । पुढिलांचेनि संकल्पें । तैसें जें देणें ॥६९॥ तें उर्मप गा दान । जेथ सहावें गुणरत्न । आणि आज्ञे एकायतन । होणें जें कां ॥८७०॥ पोपूनि अवयव आपुले । करविजती मानविले । तेवि पाळणें लोभविले । जग जें भोगणें ॥७१॥ तया नाम ईश्वरभावो । जो सर्वसामर्थ्याचा ठावो । तो गुणांमाजीं रावो । सातवा जेथ ॥७२॥ ऐसें जें शौर्यादिकीं । इहीं सात गुणविशेखीं । अलंकृत सप्तऋषीं । आकाश जैसें ॥७३॥ तैसें सप्तगुणीं विचित्र । कर्म जें जगीं पवित्र । तें सहज जाण क्षात्र । क्षत्रियाचें ॥७४॥ ना ना क्षत्रिय नव्हे नरु । तो सत्त्वसोनयाचा मेरु । म्हणौनि गुण स्वर्गा आधारु । सातां इयां ॥७५॥ नातरी सप्तगुणार्णवीं । परिवारली बरवी । हे क्रिया नव्हे पृथ्वी । भोगीतसे तो ॥७६॥ कां गुणांचे सातांही ओघीं । हे क्रिया ते गंगा जगीं । तया महोदधीचिया आंगीं । विलसे जैसी ॥७७॥ परी हें बहु असो देख । शौर्यादि गुणात्मक । कर्म गा नैसर्गिक । क्षत्रजातीसी ॥७८॥

आतां वैश्याचिये जाती । उचित जे महामती । ते ऐकें निरुती । क्रिया सांगों ॥७९॥

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥

अन्वय—कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं स्वभावजं वैश्यकर्म [अस्ति]; शूद्रस्य अपि परिचर्यात्मकं कर्म स्वभावजं [अस्ति]. ॥ ४४ ॥

तरी भूमि बीज नांगर । यया भांडवलाचा आधारु । घेऊनि लाभु अपारु । मेळवणें जें ॥८८०॥ किंबहुना कृषी जिणें । गोधनें राखोनि वर्तणें । कां समर्घांचीं विकणें । महार्घें वस्तु ॥८१॥ येतुलाचि पांडवा । वैश्यातें कर्माचा मेळावा । हा वैश्यजातिस्वभावा- । आंतुला जाण ॥८२॥ आणि वैश्य क्षत्रिय ब्राह्मण । हे द्विजन्मे तीन्ही वर्ण । ययांचें जें शुश्रूषण । तें शूद्रकर्म ॥८३॥ पैं द्विजसेवेपरौतें । धांवणें नाहीं शूद्रातें । एवं चतुर्वर्णोचितें । दाविलीं कर्में ८४

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु ४५

अन्वय——स्वे स्वे कर्मणि अभिरतः नरः संसिद्धिं लभते, स्वकर्मनिरतः [नरः] यथा सिद्धिः विन्दति, तत् शृणु.४५

आतां इयेचि विचक्षणा । वेगळालिया वर्णा । उचित जैसें करणा । शब्दादिक ॥८५॥ नातरि जळदच्युता । पाणिया उचित सरिता । सरितेसी पांडुसुता । सिंधु उचितु ॥८६॥ तैसें वर्णाश्रमवशें । जें करणीय आलें असे । गोरेया आंगा जैसें । गोरेपण ॥८७॥ तया स्वभावविहिता कर्मा । शास्त्राचेनि मुखें वीरोत्तमा । प्रवर्तावयालागीं प्रेमा । अढळ कीजे ॥८८॥ पैं आपुलेंचि रत्न थितें । घेपे पारखियाचेनि हातें । तैसें स्वकर्म ओपैतें । शास्त्रें करावें ॥८९॥ जैसी दिठी असे आपुलिया ठाईं । परी दीपेंविण भोग

---

१ जिंकणें. २ नरोदर. ३ देई. ४ अमर्याद. ५ राहण्याचें स्थान. ६ सात चांदण्यांनीं. ७ शोभतें. ८ स्वाभाविक. ९ सेवकांवर निर्वाह करणें. १० स्वस्त दरानें घेतलेली वस्तु. ११ महाग दरानें. १२ दोन वेळ जन्म; पहिलें सर्वसामान्य व दुसरें (उपनयनानें) मुंज झाल्यामुळें. १३ सेवा. १४ स्पष्ट करून. १५ मेघापासून पडलेल्या पाण्याला. १६ नदी. १७ बुद्धि. १८ अमळ असलेले. १९ आपण समजून घेऊन.

पदार्थास जिंकणें, ६२ तशी नानाप्रकारचे प्रसंग प्राप्त झाले, तरी, पार्था, फलरूप जो अर्थ त्याला बुद्धि जिंकते; ६३ याप्रमाणें सावधगिरी ठेवणें, याला 'दक्षता' म्हणतात; व तो क्षात्र प्रकृतीचा चौथा गुण होय. आणि 'अलौकिक युद्धपराक्रम' हा त्याच प्रकृतीचा पांचवा गुण होय. ६४ सूर्यकमळें जशीं नेहमीं सूर्याला सन्मुख असतात, तसें शत्रूच्या समोर नेहमीं असणें; ६५ गरोदर स्त्री पतिसमागमास जशी प्रयत्नेंकरून चुकविते, तसें शत्रूला रणांगणांत पाठ दाखविण्याचें तो चुकावितो; ६६ चार पुरुषार्थांत 'भक्ति' हा पुरुषार्थ जसा श्रेष्ठ आहे, तसा क्षात्र प्रकृतीच्या गुणांमध्यें हा पांचवा गुण इंद्राप्रमाणें श्रेष्ठ आहे असें समज. ६७ आणि वृक्ष आपलीं पानें, फुलें व फळें हीं जशीं याचकास अर्पण करण्यास तयार असतो, अथवा परिमळाविषयीं कमळ जसें उदार असतें; ६८ अथवा, ज्याला जितकी आवड असेल तितकें त्यामें चांदण्याचें सुख घ्यावें, तसें याचकास त्याचे इच्छेप्रमाणें देणें, ६९ याला 'अमर्याद दान' असें म्हणतात तें क्षात्र प्रकृतीचें सहावें गुणरत्न होय. आणि आज्ञेचें राहण्याचें एक स्थान क्षत्रिय होय; ८७० आपल्या हस्तपादादिक अवयवांचें चांगलें पोषण केलें असतां त्यांजकडून, वाटेल तें काम करून घेतां येतें, त्याप्रमाणें प्रजेचें प्रेमानें पालन केलें असतां सर्व प्रजा आनंदानें आज्ञा पालन करितात. ७१ प्रजेला उत्तम रीतीनें वागविणें यालाच 'ईश्वरभाव' असें म्हणतात, व त्याचे ठिकाणीं सर्व सामर्थ्य वास करितें. तो या क्षात्र प्रकृतीच्या सर्व गुणांचा राजा असा सातवा गुण होय. ७२ अशा शौर्य आदिकरून सात गुणांनीं जो पुरुष विशेष अलंकृत आहे, तो, सप्तर्षींच्या सात चांदण्यांनीं आकाश शोभतें त्याप्रमाणें शोभतो. ७३ अशा प्रकारें, या सात पवित्र गुणांनीं या जगांत जें कर्म पवित्र झालेलें असतें, तें क्षात्र प्रकृतीचें स्वाभाविक कर्म आहे. ७४ अथवा, असा जो पुरुष, तो क्षत्रिय नसून सत्त्वरूप सोन्याचा मेरुच होय, म्हणून तो सप्तगुणरूपी स्वर्गाला धारण करितो. ७५ किंवा सप्तगुणरूपी समुद्रांनीं वेष्टित केलेली ही क्षात्रप्रकृतिरूप पृथ्वी होय. ७६ अथवा सप्तगुणरूपी ओघांनीं क्षात्रक्रियारूपी गंगा ही क्षात्र प्रकृति धारण करणाऱ्या ह्या महोदधीला मिळून शोभते. ७७ या सर्व गोष्टी राहूं दे. क्षात्र प्रकृतीचीं शौर्यादिगुणात्मक कर्में हीं स्वाभाविक आहेत. ७८ आतां, हे महामते, वैश्य जातीला जें योग्य कर्म आहे, तें तुला सांगतों, ऐक. ७९

कृषि म्हणजे शेती, गौरक्ष्य म्हणजे गुरें बाळगणें, आणि वाणिज्य म्हणजे क्रयविक्रय करणें, हें वैश्याचें स्वभावसिद्ध कर्म होय. आणि शूद्राचेंही परिचर्या म्हणजे सेवा करणें हें स्वभावसिद्ध कर्म होय. ॥ ४४ ॥

तर शेत, बीज, नांगर इत्यादि साहित्य मिळवून त्याच्या योगें पुष्कळ नफा मिळविणें, ८८० किंबहुना कृषिकर्म करून अथवा गाईंचें संरक्षण करून, किंवा स्वस्त वस्तु घेऊन महाग दरानें विकून, ८१ अर्जुना, वैश्य जातीनें ह्या तीन प्रकारें कर्म करून निर्वाह करणें हाच त्याचा स्वाभाविक धर्म होय. ८२ आणि वैश्य, क्षत्रिय व ब्राह्मण या तिन्ही वर्णांस द्विज हें नांव आहे, व यांची सेवा करणें हाच शूद्र वर्णाचा स्वाभाविक धर्म आहे. ८३ परंतु द्विजांच्या सेवेवांचून शूद्रांना दुसरें कर्मच नाहीं. या प्रकारेंकरून चारी वर्णांचीं कर्में तुला सांगितलीं. ८४

आपापल्या कर्माच्या ठायीं जो तत्पर असतो, त्याला ज्ञाननिष्ठेला पात्र होण्याची योग्यता येते. आपल्या कर्माचे ठिकाणीं तत्पर असणाराला ती योग्यता कशी येते तें ऐक. ४५

आतां, या चार वर्णांचीं निरनिराळीं उचित कर्में तुला स्पष्ट करून सांगतों. ज्याप्रमाणें कर्णादि इंद्रियांना शब्दादिक विषयच उचित होत; ८५ अथवा मेघापासून पडलेल्या उदकास योग्य स्थान नदीच होय; आणि, अर्जुना, नदीस उचित स्थान समुद्र, ८६ तसें वर्णाश्रमधर्माप्रमाणें जें आवश्यक कर्म, तें केलें असतां, गौर अंगास जसें तें गोरेपण शोभा देतें, तशी त्या वर्णाला अत्यंत शोभा येते. ८७ हे वीरोत्तमा, त्या स्वभावजन्य कर्मांचें शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें आचरण करण्याविषयीं आपली बुद्धि निश्चित करावी. ८८ परंतु आपल्या जवळ असलेलें रत्न जसें रत्नपारख्याच्या हातून पारखून घ्यावें लागतें, तसें आपलें स्वकर्म शास्त्राच्या आधारानें समजून घ्यावें. ८९ जशी आपली जवळ दृष्टि असूनही दिव्यावांचून सिवा उपयोग

नाहीं । मार्गु न काढतां काई । पाव असतां होय ॥८९०॥ म्हणौनि जातिवशें साचार[1] । सहज असे जो अधिकार । तो आपुलालिया शास्त्रें गोचरु । आपण कीजे ॥९१॥ मग घरींचाचि ठेवा । जेविं डोळ्यां दावी दिवा । तरी घेतां काय पांडवा । आडळु[2] असे ॥९२॥ तैसें स्वभावें भागा आलें । वरी शास्त्रें खरें केलें । तें विहित जो आपुलें । आचरे गा ॥९३॥ परी आळसु सांडुनी । फळकाम दवडुनी । आंगें जीवें मांडुनी । तेथोंचि भरु[3] ॥९४॥ वोघीं पाडिलें पाणी । नेणे आनानी वाहणी । तैसा जाय आचरणीं । व्यवस्थौनि ॥ ९५ ॥ अर्जुना जो यापरी । तें विहित कर्म स्वयें करी । तो मोक्षाच्या ऐलद्वारीं । पैठा होय ॥९६॥ जे अकरणा[4] आणि निषिद्धा । नवचेचि कांहीं संबंधा । म्हणौनि भवा[5] विरुद्धा । मुकला तो ॥९७॥ आणि काम्यक मोंकडे । न परतेचि जेथ कोडें[6] । तेथ चंदनाचेही खोडे[7] । न ठेवि तो ॥९८॥ येर नित्य कर्म तंव । फळत्यागें वेंचिलें सर्व । म्हणौनि मोक्षाची शिंव । ठाकूं लाहे ॥ ९९ ॥ ऐसेनि शुभाशुभीं संसारीं । सांडिला तो अवधारीं । वैराग्यमोक्षद्वारीं । उभा ठाके ॥ ९०० ॥ जें सकळ भाग्याची सीमा । मोक्षलाभाची जें प्रमा[9] । नाना कर्ममार्गश्रमा । शेवटु जेथ ॥१॥ मोक्षफळें दिधली वोल[10] । जें सुकृततरूचें फूल । तये वैराग्यीं ठेवी पाऊल । भंवरु[11] जैसा ॥२॥ पाहीं आत्मज्ञानसुदिनाचा । वधांवा सांगतया अरुणाचा । उदयो त्या वैराग्याचा । ठावो पावे ॥३॥ किंबहुना आत्मज्ञान । जेणें हाता ये निधान । तें वैराग्य दिव्यांजन । जीवें लें[12] तो ॥४॥ ऐसी मोक्षाची योग्यता । सिद्धी जाय तया पंडुसुता । अनुसरोनि विहिता । कर्मा यया ॥५॥ हें विहित कर्म पांडवा । आपुला अनन्य वोलावा[13] । आणि हेचि परम सेवा । मज सर्वात्मकाची[14] ॥६॥ पैं आघवाचि भोगेंसीं । पतिव्रता क्रीडे प्रियेंसीं । कीं तयाचि नामें जैसीं । तपें तियां केलीं ॥७॥ कां बाळका एकी मायेवांचोनि जिणें काय आहे । म्हणौनि सेविजे कीं तो होये । पाटाचा[15] धर्मु ॥८॥ ना ना पाणी म्हणौनि मासा । गंगा न सांडितां जैसा । सर्वतीर्थसह वासा । वरपडा[16] जाला ॥९॥ तैसें आपालिया विहिता । उपायो असे न विसंबितां । ऐसा कीजे कीं जगन्नाथा । आभारु पडे ॥९१०॥ अगा जयाचें विहित । तें ईश्वराचें मनोगत । म्हणौनि केलिया निभ्रांत । सांपडेचि तो ॥११॥ पैं जीवाचे कसीं उतरली । ते दासी कीं गोसांवीण जाली । सिसे[17] वेंची तया मविली[18] । वही जेविं ॥१२॥ तैसें स्वामीचिया मनोभावा । न चुकिजे होचि परमसेवा । येर तें गा पांडवा । वणिज करणें ॥१३॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः ॥

अन्वय—यतः भूतानां प्रवृत्तिः [अस्ति], येन इदं सर्वं ततं [अस्ति], तं [ईश्वरं] स्वकर्मणा अभ्यर्च्य मानवः सिद्धिं विन्दति. ॥४६॥

म्हणौनि विहित क्रिया केली । नव्हे तयाची[19] खूण पाळिली । जयापासूनि कां आलीं । आकारा भूतें ॥१४॥ जो अविद्येचिया चिंधिया । गुंडूनि जीव बाहुलिया । खेळवीतसे तिगुणिया । अहंकाररज्जू ॥१५॥ जेणें जग हें समस्त । आंत बाहेरी पूर्ण भरित । जालें आहे दीपजात । तेजें जैसें ॥१६॥ तया सर्वात्मका ईश्वरा । स्वकर्मकुसुमांची[20] वीरा । पूजा केली होय अपारा । तोषालागीं ॥१७॥ म्हणौनि

१ योग्य. २ अडथळा. ३ सर्व वेळ घालविणें. ४ मुळींच कर्म न करणें. ५ आत्मप्राप्तीस विरुद्ध जो संसार त्यापासून. ६ आवडीनें; कौतुकानें. ७ पायखोडे. ८ स्वीकारीत नाहीं. ९ निश्चय. १० जामीन; तारण. ११ भ्रमर. १२ घालतो. १३ जिव्हाळा. १४ ईश्वराची. १५ मुख्य. १६ प्राप्त. १७ शिर. १८ लिहून ठेविली. १९ मनोगत. २० पुष्पांची.

होत नाहीं, आणि मार्ग न सांपडला तर पाय असतांही त्यांचा काय उपयोग ? ८९० म्हणून, जातीप्रमाणें जो जो योग्य अधिकार असेल, तो आपण आपल्या शास्त्राप्रमाणें समजून घ्यावा. ९१ मग, अर्जुना, दिवा जसा आपल्या घरांतील ठेवा आपल्या डोळ्यांस दाखवितो, तेव्हां तो घेण्याविषयीं प्रतिबंध असतो काय ? ९२ तसें, स्वभावतः आपल्या वांट्यास आलेले व शास्त्रानें खरें केलेलें असें जें विहित कर्म, त्याचें जो आचरण करतो; ९३ पण आळस सोडून व फलेच्छा टाकून मोठ्या हौसेनें शरीरानें जीव लावून त्याठिकाणीं जो आपला सर्व काळ घालवितो; ९४ पाणी ओघांत पडल्यावर जसें भलतीकडे जात नाहीं, तसें ज्याचें आचरण यथाशास्त्र होतें; ९५ अर्जुना, याप्रमाणें जो विहित कर्माचें स्वतः आचरण करतो, तो पुरुष मोक्षाच्या अलीकडले जें द्वार 'वैराग्य' तेथें प्राप्त होतो. ९६ जो अकारण व निषिद्ध या कर्मांचा संबंध होऊं देत नाहीं, म्हणून आत्मप्राप्तीस विरुद्ध जो संसार त्याच्या भयापासून मुक्त होतो; ९७ तसेंच, चंदनाचेंही खोडें पायांत घालण्यास आणिलें तरी पाय अडकवून घेत नाहीं, तसें काम्यकर्माकडे जो कौतुकानेंही पहात नाहीं; ९८ आणि दुसरें जें नित्य कर्म, त्याचा फलत्याग केल्यामुळें तेंही तो संपवितो, म्हणून तो मोक्षाच्या शिवेजवळ प्राप्त होतो. ९९ अशा युक्तीनें कर्माचें निरसन करून शुभाशुभ संसारापासून तो सुटतो, व मोक्षाचें द्वार जें वैराग्य तेथें येऊन उभा राहतो. ९०० जें वैराग्य सकळ भाग्याचा सीमा होय, व मोक्षलाभाचा निश्चय, अथवा कर्ममार्गाचे श्रम परिहार होण्याचें स्थान होय; १ ज्याला मोक्षफळ जामीन झालेलें आहे; किंवा जें सत्कर्मरूप वृक्षाचें फूलच होय, त्या वैराग्याचे ठिकाणी साधक पुरुष भ्रमराप्रमाणें पाऊल ठेवतो. २ पहा – काय आश्चर्य आहे कीं, आत्मज्ञानरूप सूर्याच्या पुढें वैराग्य हें वधव्याप्रमाणें अरुणोदय होय. ३ किंबहुना, आत्मज्ञानरूप जें निधान, तें ज्या वैराग्यरूप दिव्यांजनानें हातास येतें, तें जो जिवेंभावें करून बुद्धिरूप डोळ्यांत घालतो; ४ अर्जुना, अशा प्रकारें विहित कर्माला अनुसरून आचरण केलें असतां, त्याला मोक्षप्राप्तीची योग्यता प्राप्त होते. ५ हे पांडवा, विहित कर्म हा आपल्या कल्याणाचा जिव्हाळा होय, व त्याचेंच आचरण करणें हीच मज सर्वात्मक ईश्वराची सेवा होय. ६ संपूर्ण भोग करून पतिव्रता स्त्री आपल्या प्रियपतीबरोबर क्रीडा करते; त्याच तिच्या आचरणास 'तप' असें म्हणावें. ७ किंवा बाळाला आईवांचून जगण्याला दुसरें साधनच नाहीं, म्हणून तिची सेवा केली असतां त्याचें कल्याण होतें; त्याप्रमाणें, स्वधर्माचें आचरण करणें हाच मुख्य धर्म होय. ८ अथवा, केवळ पाणी समजून गंगेंत राहिलेल्या माशाला तेथें राहिल्यानें जसा सर्व तीर्थांचा सहज लाभ होतो, ९ तसें आपल्या विहित कर्माचें आचरण केल्यावांचून दुसरा उपायच नाहीं, व अशा निश्चयानें त्याचें आचरण केलें असतां, जगन्नाथ जो ईश्वर त्यावर आपलें ओझें पडतें. ९१० अरे, ज्याचें जें विहित कर्म नेमलेलें आहे, तें त्यानें करणें हेंच ईश्वराचें मनोगत आहे, म्हणूनच तें कर्म केलें असतां निःसंशय ईश्वर प्राप्त होतो. ११ दासी असूनही जर राजाच्या कसोटीस उतरली, तर तीच सर्वांची स्वामिणी होते; किंवा स्वामिकार्यार्थ जो आपलें डोकें देणारा, त्याला स्वामी जसा इनामपत्र करून देऊन आपले दप्तरीं दाखला ठेवितो, १२ तसें ईश्वराच्या मनोभावाप्रमाणें वागणें हीच त्याची परम सेवा होय; व यावांचून जें दुसरें कृत्य करणें, तें, अर्जुना, वाणिज्य कर्माप्रमाणें आहे. १३

ज्याच्या सत्तेनें सर्व भूतांच्या इंद्रियांच्या चेष्टा चालतात, आणि ज्यानें हें सर्व विश्व व्यापलें आहे, त्या ईश्वराला स्वकर्मानें भजणाऱ्या मनुष्याला ज्ञाननिष्ठा योग्यतारूप सिद्धि मिळते.॥ ४६ ॥

म्हणून, विहित कर्म केलें म्हणजे, तें कर्म केलें असें नव्हे, तर ज्या परमात्म्यापासून सर्व भूतें उत्पन्न झालीं आहेत, त्याचें मनोगतच आपण पाळिलें ! १४ जो परमात्मा अज्ञानरूपी चिंध्या गुंडाळून जीवरूपी बाहुल्या तयार करतो, आणि [सत्त्व, रज व तम अशा] तीन पदरी अहंकाररूप सूत्रानें त्यांना खेळवितो, १५ दिवा जसा तेजानें अंतर्बाह्य भरलेला असतो, तसें ज्या परमात्म्यानें हें सर्व जग अंतर्बाह्य ओतप्रोत भरलेलें आहे, १६ वीरा अर्जुना, त्या सर्वात्मक ईश्वराची स्वकर्मरूपी पुष्पांनीं पूजा केली असतां, ती पूजा त्याला परमसंतोषकारक होते. १७ म्हणून त्या पूजेच्या

जिये पूजे । रिझोनि[1] आत्मराजें । वैराग्यसिद्धि देइजे[2] । प्रसादु तया ॥१८॥ जिये वैराग्यदशे । ईश्वरातेंचि[3] वेधलें[4]सें । हें सर्वही नावडे जैसें । वांत होय ॥१९॥ प्राणनाथाचिया आधीं । विरहिणीतें जिणेंही बाधी[5] । तैसें सुखजात त्रिशुद्धी । दुःखचि लागे ॥९२०॥ सम्यक्ज्ञान[7] नुदैजतां । वेधेंचि तन्मयता । उपजे ऐसी योग्यता । बोधाची लाहे ॥२१॥ म्हणौनि मोक्षलाभालागीं । जो व्रतें वाहतसे आंगीं । तेणें स्वधर्मु आस्था[8] चांगी । अनुष्ठावा ॥२२॥

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥४७

अन्वय—विगुणः स्वधर्मः स्वनुष्ठितात् परधर्मात् श्रेयान् [अस्ति]. स्वभावनियतं कर्म कुर्वन् नरः किल्बिषं न आप्नोति. ॥४७॥

अगा आपुला हा स्वधर्मु । आचरणीं जरी विषमु[9] । तरी पाहावा तो परिणामु । फळेल जेणें ॥२३॥ जैं सुखालागीं आपणपयां । निंबचि आथी धनंजया । तैं कडुवटपण तयाचिया । उबगिजे[10] ना ॥२४॥ फळणया[11] ऐलीकडे । केळीतें पाहतां आसे[12] मोडे । ऐसी त्यजिली तरी जोडे । तथ कें गोमटें[13] ॥२५॥ तेवीं स्वधर्मु सांकडु । देखोनि केला जरी कडु । तरी मोक्षसुरवाडु[14] । अंतरला कीं ॥२६॥ आणि आपुली माये । कुब्ज[15] जरी आहे । तरी जीजे तें नोहे । स्नेह कुन्हें[16] कीं ॥२७॥ येरी जिया परांचिया[17] । रंभेहूनि बरविया । तिया काय कराविया । बाळकें तेणें ॥२८॥ अगा पाणियाहूनि बहुवें । तुपीं गुण कीर आहे । परी मीना काय होये । असणें तेथ ॥२९॥ पैं आघविया जगा जें विख । तें विखकीडियाचें पीयूख । आणि जगा गुळ तें देख । मरण तया ॥९३०॥ म्हणौनि जें विहित जया जेणें । फिटे संसाराचें धरणें । क्रिया कठोर तऱ्ही तेणें । तेचि करावी ॥३१॥ येरा पराचारीं बरविया । ऐसें होईल टेंकलेया[20] । पायांचें चालणें डोइया । केलें जैसें ॥३२॥ यालागीं कर्म आपुलें । जें जातिस्वभावें असे आलें । तें करी तेणें जिंतिलें । कर्मबंधातें ॥३३॥ आणि स्वधर्मुचि पाळावा । परधर्मु तो गाळावा । हा नेमुही पांडवा । न कीजेचि मा ॥३४॥ तरी आत्मा दृष्ट नोहे । तंव कर्म करणें कां ठाये । आणि करणें तेथ आहे । आयासु आधीं ॥३५॥

सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ४८

अन्वय—कौन्तेय, सहजं कर्म सदोषम् अपि न त्यजेत् ; हि धूमेन अग्निः इव सर्वारंभाः दोषेण आवृताः [संति]. ॥४८॥

म्हणौनि भलतिये कर्मीं । आयास जऱ्ही उपक्रमीं[21] । तरी काय स्वधर्मीं । दोषु सांगें ॥३६॥ अगा उजू वाटा चालावें । तऱ्ही पायांचि शिणावें । ना आडरानें धांवावें । तऱ्ही तेंचि ॥३७॥ पैं शिळा कां सिदोरिया । दाटणें एक धनंजया । परी जें वाहतां विसांवयो[22] । मिळिजे तें घेपे ॥३८॥ येऱ्हवीं कण[23] आणि भूसा । कांडितांही सोसु[24] सरिसा । जेंचि रंधन मांसा । तेंचि हेंवी[25] ॥३९॥ दधी जळाचिया घुसळणा । व्यापार सारिखेचि विचक्षणा । वाळुवे तिळा घाणा । गाळणें एक ॥९४०॥ पैं नित्य होम देयावया । कां सैरीं[26] आगी सुवावया[27] । फुंकितां धू धनंजया । साहणें तेंचि ॥४१॥ परी धर्मपत्नी वोंगळी[28] । पोसितां जरी एकी वोढी[29] । तरी कां अपरवडी[30] । आणावी आंगा ॥४२॥ हां

१ संतुष्ट झाल्यावर. २ प्रसाद. ३ छंदानें. ४ वांती ५ चितेनें. ६ तुच्छ वाटतें. ७ अपरोक्ष ज्ञान ८ ध्यासानें. ९ कठीण. १० कंटाळूं नये. ११ पिण्याचे पूर्वी. १२ आशा. १३ उत्तम फल. १४ सुख. १५ कुरूप. १६ वाकडें. १७ इतर स्त्रिया. १८ दुसऱ्याच्या धर्माचें. १९ आचरण केल्यास. २० कसें राहील. २१ सुरवातीस. २२ विसाव्याचे ठिकाणीं २३ धान्य. २४ श्रम. २५ होम. २६ इतर कामाकरितां. २७ पेटविण्यास. २८ ठेवलेली स्त्री. २९ सारखाच खर्च लागतो; खर्चाची ताणाताण होते. ३० अपकीर्ति.